

EESTI KEELE ALLKEELED

Toimetaja
Tiit Hennoste

EESTI KEELE ALLKEELED

EESTI KEELE ALLKEELED

Toimetaja
Tiit Hennoste

EESTI KEELE ALLKEELED

Eesti keele allkeelte seminari korraldamist ja käesoleva kogumiku väljaandmist on rahaliselt toetanud Eduard Truu mälestusfond Rootsis

Keeletoimetaja: Ellen Uuspõld

© Tartu Ülikool, 2000

ISSN 1406-0183

ISBN 9985-4-0165-4

Tartu Ülikooli Kirjastuse trükikoda

Tiigi 78, Tartu 50410

Tellimus nr. 750

SISUKORD

Tiit Hennoste Sissejuhatuseks	7
Tiit Hennoste Allkeeled	9
Pirkko Nuolijärvi Kirjakielen suhde muihin kielimuotoihin	57
Krista Kerge Kirjakeel ja igapäevakeel	75
Reet Kasik Reklaamikeel tekstiliigina	111
Inga Kukk Poliitilise teksti tunnused ja analüüsivõimalused	128
Tõnu Tender Eesti õpilasslängi muutumisest ajas. Vahekokkuvõte	138
Andriela Rääbis, Riina Vellerind Müügiläbirääkimised kui institutsionaalne dialoog	148
Liina Lindström, Piret Toomet Eesti suuliste narratiivide keelelisi erijooni	174

SISSEJUHA TUSEKS

1999. aasta 9.–10. detsembril toimus Tartu ülikoolis seminar Eesti keele allkeeled, millega eesti keele õppetool tähistas oma 80. aastapäeva. Seminari eesmärgiks oli rääkida selgemaks eesti keele allkeelte määratlemise teoreetilisi probleeme ja saada pilt selle kohta, millised on käesoleval ajal uuritavate erinevate allkeelte keelelised erijooned.

Käesolev kogumik sisaldab artikleid, mis on välja arendatud selle seminari ettekannete põhjal. Kogumik jaguneb kahte ossa.

Esimese osa moodustavad Tiit Hennoste, Pirkko Nuolijärvi ja Krista Kerge artiklid, mis tegelevad allkeelte määratlemise üldprobleemidega. Teise osa moodustavad ülejäänud artiklid, mis vaatlevad konkreetsete allkeelte erijooni. See osa jaguneb tinglikult kaheks. Ühele poole jäävad meediatekstidega tegelevad artiklid Reet Kasikult ja Inga Kukelt, teise poolde suulise suhtlemise ja suulise keelekasutusega tegelevad artiklid Tõnu Tenderilt ja duodelt Andriela Rääbis, Riina Vellerind ja Liina Lindström, Piret Toomet.

Täname kõiki seminaril osalenuid, kelle küsimused ja sõnavõttud aitasid autoritel probleeme selgemaks mõelda.

Tiit Hennoste
kogumiku toimetaja

ALLKEELED

Tiit Hennoste

Tartu Ülikool

1. Sissejuhatuseks

Ükski loomulik keel pole homogeenne, vaid liigendub erinevateks variantideks, mis üksteisest kas sõnavaralt või grammatikalt erinevad. See on truism, mis viib küsimuseni: millised on põhimõtteliselt keele variandid, millised on ühe keele variandid ja mille poolst nad üksteisest erinevad. See lihtne küsimus on ootamatult keerukas vastata, eelkõige selle tõttu, et allkeeli võrdlevaid uurimusi on enamiku keelte kohta vähe.

Eesti keele allkeelte teaduslik süstemaatiline määratlemine on väga juhuslik (vt mõned katsed Rätsep 1976; Pajusalu 1992). Praktiliselt kasutatakse mõnda mõistet (*kirjakeel, ühiskeel, argikeel, kõnekeel, murre, sotsiolekt*), kusjuures need on üsna uduselt defineeritud ja praktilises kasutuses pigem intuiitiivsed.

Käesolev artikkel annab esimeses osas ülevaate allkeelte kõige tavalisemast süsteemist rahvusvahelises sotsiolingvistikalis kirjanuduses, vaadeldes dialekte, sotsiolekte ja registreid. Teises osas püüame läheneda kolmele olulisele mõistele eesti keele allkeelte tüpoloogias: kirjakeel, ühiskeel ja argikeel, ning vaatleme nende erinevaid võimalikke tõlgendusviise. Kolmandas osas teeme kokkuvõtte allkeelte määratlemise üldistest probleemidest. Neljandas esitame omapoolse allkeelteliigenduse ja määratleme eesti keele kesksed allkeeled.

2. Klassikalised põhimõisted

Keelt võib allkeelteks jagada lähtudes keelevälisest, kuid keelega seotud teguritest ja lähtudes keelest endast.

Esimene tähendab seda, et me otsime rühma homogeenide keeleväliseid tunnuseid, mis mõjutavad ka keelt süstemaatiliselt, st et mingite tunnuste ABC puhul kasutatakse alati suhteliselt ühesugust keelt ja tunnuste BCD puhul teistsugust. Keelelistelt omadustelt võivad saadud kogumid olla enam või vähem homo-

geensed. Selline on valdav lähenemine, mille keskseteks mõisteteks on dialektid ja registrid (nt Ferguson 1994).

Teine lähenemine lähtub keelest. Sel juhul otsitakse grammatiliste ja leksikaalsete joonte kogumeid, mis esinevad püsivalt koos, ning püütakse leida nende taga olevaid ühiseid mittekeelisi tunnustekomplekte. Seda on teinud nt Douglas Biber (Biber 1988), kes kasutab terminit *text types*.

2.1. Ühiskonnakeskne lähenemine

Sotsiolingvistikas on olnud põhiline ühiskonnakeskne lähenemine. Sellest lähtudes saame jagada keelevariandid kahte rühma: kasutajakesksed ehk murded / dialektid (*dialect*) ja kasutusekskesed ehk situatiivsed variandid (*register / style*).

Mõistet allkeel (*sublanguage*) inglise keeles eriti ei kasutata. Neutraalse terminina on mõnikord kasutusel lekt (*lect*), mõnikord variant (*variety*) (Trudgill 1992: 48, 77).

2.1.1. Dialektid ehk murded

Ingliskeelses terminoloogias on dialekt keele variant, mis erineb grammatiliselt, fonoloogiliselt ja leksikaalselt teistest variantidest ning on seotud geograafilise koha ja/või kindla sotsiaalse klassi või staatusgrupiga (Trudgill 1992: 23–24). Dialekti kandja on rühm, mis tegutseb ühiskonnas regulaarselt kui funktsionaalne tervik (füüsilise paiknemise, abielusuhete, töösuhete vms alusel). Selline rühm kaldub välja arendama oma keelesüsteemi ja keelekasutuse markerite süsteemi, mis teda teistest gruppidest eristab (Ferguson 1994: 19). Eesti terminoloogias seostub dialekt tavaliselt ainult kohaga, üksnes mõnikord ka sotsiaalsete taustatunnustega (nt Mäger 1989: sisekaas).

Kohamurded. Kohamurre on ilmselt vanim ja ka eesti lingvistikas seni enim kasutatud allkeele tüüp. Kohamurret määratletakse kui territoriaalselt seotud inimeste allkeelt. Oluline on see, et üldjuhul on kohamurdel leitavad kaks alust:

- seda kasutavad inimesed kuuluvad keeleväliste tunnuste alusel kokku. See on allkeel, mille keeleline ühtsus ja erinevus muudest allkeeltest toetub sellele, et lähestikku elavad ini-

mesed suhtlevad üksteisega enam kui kaugemal elavad ning et peredes elab koos mitu põlvkonda inimesi, mis loob ajalise püsivuse;

- inimesed teadvustavad end rühmana ja oma murret rühmasisese keelena, mis neid teistest eristab.

Eesti lingvistikas on murrete defineerimises mitmeid probleeme. Keskne neist on see, et murderühmad ja murded on määratletud keeleliste erijoonte piiride kaudu, kuid murrakud halduspiiride kaudu (vt Saareste 1932; Kask 1956; Pajusalu 1999).

Murretest kõneldakse tavaliselt kui maakohtades kasutatavatest allkeeltest. Linnamurretest pole eesti keele puhul üldiselt kõneldud. Linnamurde mõiste on ka rahvusvaheliselt enamasti kasutusel sotsiolekti paralleelmõistena.

Murdega seostub mõiste aktsent (*accent*), mida eesti keeleteaduses pole seni kasutatud (vt Hennoste 1999). Aktsent on toodud välja kitsamalt keeleliselt aluselt: ta viitab keelevariantidele, mis erinevad üksteisest üksnes foneetiliselt ja/või fonoloogiliselt, mitte leksikaalselt või morfoloogiliselt / süntaktiliselt (Chambers, Trudgill 1980: 5). Aktsent on väga levinud nähtus. Näiteks inglise keele kohta leiab Peter Trudgill, et vaid 3–5% inimesi kõneleb ilma kohaliku aktsendita (Trudgill 1994: 7). Et sellisele terminile on eesti keeles kate, pole vaja eriti tõestada. Võib nimetada erinevaid hääldusviise, mis murdetaustana muidu mittemurdelises kõnes olemas on (põhjaranniku inimestel puudub erinevus 2. ja 3. välte vahel, saartel on laulev intonatsioon ja puudub õ jne). Teiseks, aktsenti võib siduda ka sotsiolektidega, mitte ainult dialektidega.

Mõnikord tehakse vahet terminitel dialekt ja *patois*. Prantsusmaal on *patois* tavaliselt maal kõneldav, madalamate sotsiaalsete rühmade ja kitsama geograafilise levikuga allkeel. Ka on dialektil oma kirjatradsioon kuid *patois*'l ei ole (Wardhough 1996: 25, 41). Seega on *patois* ideoloogiline ja hinnanguline termin. Ilmselt pole seda terminit eesti keele kohta tarvis.

Sotsiolektid. Sotsiolingvistika on leidnud mitmesuguseid seoseid inimese sotsiaalsete parameetrite ja keelekasutuse vahel. Sealjuures on eri koolkonnad ja uurijad toonud välja põhiosas samad mõjurid, kuigi hierarhiseerinud neid erinevalt (vrd Christian

1992; Trudgill 1995; Montgomery 1995; Wardhough 1996). Olulisemad mõjurid on inimese sotsiaalne päritolu ja staatus (klass, kiht, kast, seisus), religioon, etniline päritolu (*ethnicity*), sugu, vanus, haridus. Keskne sotsiolektimääratlus on ikka käinud klassikuuluvuse või staatusgrupi kaudu. Selle põhimõtte kuulsaim illustatsioon on ilmselt B. Shaw' Pygmalion ja selle põhjal tehud muusikal Minu veetlev leedi.

Teistmoodi alus on James ja Lesley Milroy' terminil sotsiaalne võrk (*social network*): keelelise koosluse moodustavad inimesed, keda seob keerukas naabruse, sõpruse, suguluse jms individuaalsete sotsiaalsete suhete võrk (Milroy 1980).

Eesti keeleteaduses on termin sotsiolekt olnud kaua kasutusel, kuid lihtsalt mõistena, mida pruugitakse, ilma et sellel oleks kuigivõrd konkreetset kohalikku sisu. Tegelikult pole eestlaste sotsiaalsete omaduste ja keelekasutuse seoseid peaaegu üldse uuritud. Võime vaid hüpoteesida, et kuna haridus andis kirjakeele normingute valdamise ja see oli prestiižne oskus läbi 20. sajandi, siis on kõige olulisem piir haritute ja harimatute vahel. Aga kindlasti on eesti keeleski olemas erinevused näiteks naiste ja meeste ning erinevate vanuserühmade keelekasutuses.

Sotsiolektide alla paigutatakse tavaliselt ka släng. Mis on släng, pole kuigi selge. Esiteks on kasutusel mitu terminit: släng, argoo, žargoon, erikeel, mille suhted on segased ja eri traditsioonides erinevad (vt terminoloogiast Tender 1994: 293–297). Ka slängi defineerimine on väga erinev.

- Släng on eesmärgipärane mittenormatiivsus keeles (Loog 1991). Selline defintsioon määratleb slängi väljaspool sotsiolingvistikat kui ühe keeleloomevõtte.
- Släng on mingile sotsiaalsele rühmale, klassile, ühe ja sama eriala inimestele, sõpruskondadele jne omane mitteametlik kõnekeelne sõnavara (Tender 1994). See defintsioon määratleb slängi osalt sotsiolektina kasutajarühma kaudu ja osalt registrina kui teatud situatsioonis kasutatava allkeelee.
- Antikeel (= släng) on allkeel, mida kõnelevad ühiskonnas marginaalsetel positsioonidel olevad ja tihti seadusest väljapoole jäävad rühmad (vt Montgomery 1995: 96–104). See defintsioon määratleb slängi kui ühe sotsiolekti alaliigi.

Lisasegaduse põhjustab see, et slängi alla on paigutatud enamasti kaks üsna erinevat allkeelt. Üks on sotsiaalsete rühmade erikeel (klassikalisteks näideteks õpilased, üliõpilased, kurjategijad jms), mille abil need rühmad ennast ühiskonna teistest gruppidest eristavad, teine mitteformaalne ametikeel (nt muusikute või arvutiinimeste släng), mis on üldjuhul mitteformaalne terminoloogia. Esimene släng kuulub seega üldkeelde (ja ainult osalt erikeelde), teine aga erikeelde.

Mille poolest släng ja sotsiolekt erinevad? Keele poolelt vaadatuna on erinevus selles, et släng on üldjuhul ainult sõnavara, mitte kogu keele variant. Samas pole selge, millisel sotsiaalsel alusel eristada slängisõnavara muudest igapäevaelus kasutatavatest sõnadest. Klassikaliselt on olulised olnud kasutajate marginaalne positsioon ühiskonnas ja sõnavara kiire muutuvus. Kuid neist on paljude slängiliikide puhul võimatu kõnelda (nt väga oluline arvutiinimeste släng või koolisõnavara püsivus üle mitmete põlvkondade). Ainus järele jääv selge kriteerium kipub olema kasutuse kitsus. Nii on termini kasutus pigem traditsioonidele toetuv.

Sotsiolekti ja tema taustatunnuste suhted ei ole sama järku nähtus kui kohamurde ja tema taustatunnuste suhted. Esiteks on sotsiolektide alla kokku pandud kahte erinevat tüüpi allkeeli:

- ühel juhul teadvustavad inimesed end sotsiaalse rühmana ja oma allkeelt rühmasisese keelena, mis neid teistest eristab. Selline on tüüpiliselt ka kohamurde staatus;
- teisel juhul kuuluvad inimesed mingite sotsiaalsete tunnuste alusel kokku ja nende keelest on leitavad kokkukuulumist näitavad tunnused, kuid mingi ennast manifesteeriva allkeelena need rühmad oma keelekasutust ei võta. Selline on nt eri vanuserühmade keeleline erinevus Euroopa keeltes.

Teiseks, erinevalt kohamurretest on sotsiolektide suhted oma kandjatega palju heterogeensemad ja lõdvemad.

- Sotsiaalsed inimrühmad on palju liikuvamad kui sama dialekti kõnelevate inimeste rühmad ja nende liikuvus on erinev. Inimese ja soo (*gender*) suhe on suhteliselt püsiv, kuid inimese ja hariduse suhe muutub läbi elu.

- Inimene kohamurde kõnelejana on homogeenne nähtus: ta kõneleb tüüpiliselt ühte dialekti. Sotsiolekti kõnelejana on inimene alati eri mõjurite segu ja selliselt eri sotsiolektide kogum. Ta on samal ajal ametnik, naine, kõrgharidusega jne.
- Dialektide puhul on kerge mõista, miks koos elavad inimesed kõnelevad sarnast keelt ja eraldi elavad inimesed erinevamaid keeli. Palju raskem on siduda sotsiolingvistikulisi taustategureid ja keelt. Millel ikkagi põhineb see, et Tallinna ja Pärnu töölised kõnelevad väidetavalt sarnast keelt, mis erineb Tallinna ja Pärnu ärimeeste keelest? Palju kergem on sotsiaalse ja keelelise suhteid mõista Milroyde teooria järgi, milles väljatoodud suhete tüüp on analoogiline kohamurde kasutajate ja keele suhtega.

2.1.2. Allkeelte püsivuse probleem

Eelnevast võime sõnastada ühe hoopis laiema probleemi: allkeeled on suuresti püsivad nähtused, st nad ei lagune kergesti laiali ega muutu väga kiiresti. Mis hoiab allkeeli koos, kuigi nende kasutajad võivad üksteisega väga vähe kokku puutuda ja suurem osa allkeeltest pole kuidagi kirjalikult fikseeritud? Mu arvates oleks huvitav ja mõttekas sõnastada vastus sellele küsimusele keelelise püsivuse seadustena. Mudeli selleks olen laenanud rahvaluule püsivuse ja muutumise seadustest (vt nt Tedre 1998):

- inimene kuuleb samu keelisi üksusi mitu korda;
- inimene kuuleb keelelisi üksusi samasugusena mitmelt eri inimeselt;
- inimene teeb kuuldu põhjal üldistusi ja järeldusi;
- keelelist mälu (grammatikareegleid) hoiavad alal vormelväljendid. Suulises kultuuris on grammatika implitsiitne. Seda kannavad vormeltekstid, mis on püsivad läbi mitme põlve ning kannavad infot grammatiliste struktuuride kohta (pühad tekstid, vanasõnad, mõistatused jms). Grammatika kui eksplitsiitne reeglite kogum tuleb alles koos kirjaliku keelekasutusega.

Selliselt asjale lähenedes võiks iseseisev allkeel olla tüüp ehk normide kogu (nagu rahvalaulutüüp). Tal on oma tšenter ja perifeeria. Tema konkreetne realiseering on aga variant, mis kaldub

iga kord tüübist veidi kõrvale. Variandid võivad liituda ja lahkeda, nii tekivad pikapeale uued tüübid.

2.1.3. Situatiivsed variandid

Teise allkeelte rühma moodustavad situatiivsed variandid. Situatiivne variant tähendab kommunikatiivset situatsiooni, mis esineb regulaarselt ühiskonnas ja seostub kindlate keeleliste joontega (Ferguson 1994). Igaüks võib kasutada eri situatsioonides nt erinevaid murdeid, kuid ka situatsioonid ise mõjutavad tekstide keelelisi omadusi. On selge, et argielukeel erineb sellest, mida me kasutame kaupluses või et teadusliku artikli keel erineb ilukirjanduse omast. Situatiivsete variantide määratlemisel on seejuures palju enam terminoloogilist segadust kui murrete määratlemisel.

Esiteks kasutatakse nt ingliskeelses traditsioonis erinevaid sõnu *register*, *style* ja *genre*, mille defineerimises valitsevad suured erinevused. Teiseks, dialektide puhul oli meil tegu ainult inimeste omaduste kui taustajoontega, situatiivsete variantide korral toovad autorid alati välja paljude erinevate tunnuste loendid, mis üheskoos on keelekasutusega korrelatsioonis. (Ühe loendi, kus on püütud maksimaalselt kokku võtta teadaolevaid mõjureid, pakub Tartu ülikooli suulise kõne korpuse taustakirjeldus, vt Hennoste 2000a.)

Vaatleme esmalt taustajoonte loendit (terminoloogia kohta vt Biber 1995: 7–18; konkreetseid loendeid vt Biber 1988: 30–31; 1994: 40–41; Chesire 1992: 324–326; Chrystal, Davy 1969: 60–91; Montgomery (toetub Hallidayle) 1995: 105–133; Trudgill 1992: 62, 72; Wardhough 1996: 48–51). Meile piisaval üldistuse astmel saame need jooned koondada viide suurde rühma. (See pole ainuvõimalik rühmitamine. Rühmitamisel lähtutakse eri kriteeriumidest ning tihti on aluseks pigem praktiline vajadus).

- **Keelekasutajate omavaheliste suhete laad** (tavaline termin *tenor*) ja rollid antud situatsioonis (staatussuhted, sotsiaalsed ja ametialased rollid, suhete formaalsuse aste). Neid omakorda määratletakse erinevates terminites (nt suhted: sõber–võõras; rollid: eraisik – institutsiooni esindaja). Mõnikord lisatakse ka inimeste emotsionaalne ja füüsiline seisund antud

hetkel. Rangelt võttes pole see suhe, kuid teisalt pole tegu ka inimese situatsioonivälise sotsiaalse omadusega.

- **Suhtlusviis või toimumisviis** (*medium, mode*): suuline / kirjalik, spontaanne / redigeeritud, dialoogiline / monoloogiline suhtlus. Mõnikord lisatakse siia ka žanrid, mõnikord teadlikud võtted kindlate tunnustega teksti saavutamiseks.
- **Füüsiline olukord, tingimused** (*setting*), milles suhtlus toimub ja mida kirjeldatakse taas erinevalt (konkreetne aeg ja koht, suletud / avatud, erateritoorium / neutraalne territoorium / institutsionaalne territoorium jms).
- **Eesmärgid**: suhtluses osalemine / info laias mõttes (*involved / informational*), konkreetsed retooilised eesmärgid (informeerimine, praktiline tegevus, veenmine, jutustamine jne).
- **Suhtlusvaldkond, teema, kõneaine** (*field, topic*), st millest kõneldakse ja millises valdkonnas suhtlus toimub (nt reklaamialane vestlus reklaami tekstist).

Eri autorite terminikasutust kõrvutades saame keeruka pildi:

- Crystal ja Davy: kõik kokku on stiil
- Biber 1988: kõik kokku on *genre*
- Biber 1994, Ferguson: kõik kokku on register
- Halliday: suhted + valdkonnad + suhtlusviis = register
- Trudgill: olukord + suhted = stiil
valdkonnad = register

On näha, et osa autoreid ühendab kõik või vähemalt suurema osa neist tunnustest ühe termini alla. Teine osa aga üritab jagada komplekti kaheks. Sellisel juhul on tüüpiline selline jaotus, nagu teeb Trudgill (vt ka Cheshire 1992). Stiilierinevused on paigutatud formaalsuse skaalale, varieerudes väga formaalsest väga informaaalseni (intiimseni). Stiili eristajad on eelkõige grammatilised jooned, aga ka teatud sõnavara. Register aga seostub sellega, millest räägitakse või millises valdkonnas rääkijad on (arstiregister, juriidiline register jms). Selliseid allkeeli lahutab eelkõige sõnavara (tehnilised terminid jms).

Seega tekib kaheliijaotus ka selle põhjal, millised keelelised tasandid ühte allkeelt teisest eristavad. Praktiliselt ei pruugi see vahe alati kehtida, kuid on tüpologia tegemisel kasulik. Nt on võimalik defineerida slängi kui väga mitteformaalsete situatsioo-

nide sõnavara, mispuhul sotsiaalne / üldsläng osutub mitte sotsiolektiks, vaid stiiliks (Trudgill 1992: 66). Sellele võib lisada, et erialasläng osutub sel juhul pigem üheks informaalseks registriks.

Samuti võib kaheksjaotamise puhul mingi register, nt arstisõnavara seostuda nii formaalse (arstid tööl) kui ka informaalsete situatsiooniga (arstid vestlemas ametiasjust jõulupeol). Kuid tüüpilisem on, et teatud registrid seostuvad eelkõige formaalsete stiilidega ja teatud registrid informaalsetega.

Samal ajal on registreid määratletud ka erineval üldisuse astmel, võttes arvesse erinevat hulka tunnuseid. Kõige üldisemal tasandil on nt eristatud kõnet ja kirja ning väga spetsiifilisel tasandil nt teadusliku artikli erijooni. Kuid sellised tasandid ei eristu teravalt vaid moodustavad pideva varieerumise ruumi, st üleminekud ühelt tasandilt teisele on sujuvad (Biber 1995: 8).

Lisaks eeltoodule on määratletud formaalsust (ehk praktiliselt stiili) kui parameetrit, mis on seotud tähelepanuga, mida suhtlejad oma kõnele osutavad (Labov 1972). Registrit aga on vaadeldud kui piiritletud kohaga seotud või sotsiaalsete rühmade keelt, st register on tegelikult sama mis dialekt (Wardhaugh 1996: 49).

Omaette nähtuse moodustab Dell Hymes'i suhtlussündmuse kontseptsioon (Hymes 1962/1968; 1972/1986; Duranti 1985), mida sotsiolingvistika õpikud panevad mõnikord registritega sarnasse rühma, mõnikord eraldi.

Suhtlussündmusel on kindel komponentide kogum, samad üldised eesmärgid, sama teema ja samad osalejad, kes kasutavad sama allkeelt ja tooni, samu suhtlusreegleid jne. Hymes koondas oma kõnesündmuse komponentide loendi 16 komponenti 8 põhiüksusesse, mis annavad kokku akronüümi SPEAKING:

- *situation*: füüsilised tingimused ja juhtumi subjektiivne definitsioon;
- *participants*: kõneleja / saatja ja kuulaja / vastuvõtja;
- *ends*: suhtluse eesmärgid ja tagajärjed;
- *act sequence*: sõnumi vorm ja sõnumi sisu;
- *key*: toon, maneer;
- *instrumentalities*: kanal (verbaalne / mitte), kõnevormid;
- *norms*: suhtlusnormid ja interpretatsiooninormid;
- *genres*: žanrid.

Eesti terminoloogia on situatiivsete variantide eristamisel olnud põhiliselt konstateeriv, mitte defineeriv. Registrit on kasutatud eelkõige siinkirjutaja poolt ja see on olnud valdavalt suhtlusviisi sünonüüm (vt Hennoste 1997). Tavalisim sõna, mida kasutatakse, on tšehhi kirjakeele teooriast laenatud funktsionaalstiil, mille all on mõeldud teatud suhtlusvaldkondade keeli. Tavaliselt tuuakse välja 5 valdkonda: ilukirjanduskeel, ajakirjanduskeel, asjaajamise ehk avaliku elu keel, teaduskeel ja argikeel ehk igapäevakeel. ENE lisab sellele veel oskuskeele.

On näha, et see liigendus on küllalt suvaline. Argikeel on toodud välja hoopis teiselt üldisuse tasandilt kui muud allkeeled. Ülejäänud funktsionaalstiilid kuuluvad kõik ametliku elu konkreetsetele valdkondadele ja vastanduvad selliselt koos argikeelele kui mitteametliku elu keelele. Samas katab see loend ainult osa ametliku keele valdkondadest ja ka ainult osa neist valdkondadest, millel on kindlalt väljakujunenud omaette stiilivarjund olemas. Puudu on nt religioonikeel, populaarteaduse keel, teatmeteoste keel või mitmesuguste kuidas-seda-teha käsiraamatute keel (toiduretseptidest majaehituseni). Sealjuures on nt religioonikeel ajalooliselt äärmiselt tähtis allkeel. Veel 19. sajandil moodustas ta suurema osa eestikeelsetest tekstidest (valdkondade kohta vt pikemalt nt Hennoste 1996). Hoopis eri aluselt on välja toodud oskuskeel, sest ta pole seotud mingi konkreetse ega ka üldise eluvaldkonnaga

Mitut terminit kasutavad Erelt jt (1997: 508–511). Üldmõiste on neil stiil, mis on suhtlussituatsioonile ja suhtluseesmärgile vastav keelekasutusviis. Millised need stiilid on, jääb aga hämaraks. Välja tuuakse kaks rühma: skaala kõrgkeel–madalkeel ning funktsionaalstiilid. Aga stiilinäidete juures on kasutatud ka mõistet poeetiline stiil. Arusaamatuks jääb ka, kuidas on kõrgkeel ja madalkeel seostatavad suhtlussituatsioonidega ning mis asi on siin suhtluseesmärk.

Eriti oluline on aga see, et funktsionaalstiili mõiste erineb põhimõtteliselt registri mõistest. Ta ei ole mitte sõltumatu kogu keele liigenduse alus vaid ainult kirjakeele liigendamise alus.

2.2. Keelekeskne lähenemine

Teine lähenemine allkeeltele on keelekeskne. Siin võetakse aluseks keeleliselt homogeenised tekstide rühmad ning püütakse leida nendega seostuvaid keeleväliseid tunnusekimpe. See lähenemine on palju haruldasem.

Tuntuim keelekeskne lähenemine allkeeltele on Douglas Biberi multidimensionaalne analüüs (meetodi ja inglise keele kohta vt Biber 1988; teiste keelte kohta vt Biber 1995).

Biber alustab vastupidi eelkäijatele. Ta võtab inglise tekstikorpuse tekstid ja analüüsib neid kvantitatiivselt, võttes aluseks tekstide 67 süntaktilist ja leksikaalset omadust. Selgub, et lingvistilised jooned moodustavad kimpe, mis esinevad süstemaatiliselt koos. Selliselt saab ta keeleliste omaduste komplektid, mida nimetab dimensioonideks. Dimensioonid ei tööta üksi, vaid koos ja on pidevad skaalad, mitte dihhotoomiad. Biber leiab kokku 5 inglise keelele olulist dimensiooni (lisaks kaks väheolulist):

- *involved vs informational production*. Selle ühes otsas on kõrge infoväärtusega eksaktne partneri informeerimiseks mõeldud sisu ning teises otsas afektiivne, interaktsionaalne ja üldistatud (*generalized*) sisu, mille põhiliseks mõtteks on suhtlemine ise (nt söögilauavestlus). Sisu taga on kaks kommunikatiivset parameetrit. Esimene on kõneleja / kirjutaja keskne eesmärk: kas olla informatiivne või olla kaasa haaratud (*involved*). Teise moodustavad teksti tootmise tingimused. Vastanduvad tingimused, mis lubavad korralikku toimetamist ja tingimused, mida iseloomustavad reaallaja piirangud teksti tegemisele.
- *narrative concerns* (narratiivsuse olulisus tekstis);
- *elaborated vs situated reference*. See dimensioon paigutab ühte otsa kontekstist sõltumatu referentsi ja teise situatsioonist sõltuva referentsi, mille tüüpnäiteks on spordi otsereportaaz;
- *overt persuasion* (avalik, teksti pinnal väljenduv veenmine);
- *abstract style* (keelekasutuse abstraktsuse määr).

Nendele dimensiooniskaaladele paigutas Biber sarnaste omadustega tekstide rühmad. Ta leidis, et inglise keele puhul annab parima tulemuse kui jagada tekstid 8 rühma, mida ta on nimetanud

tekstitüüpideks (*text types*), mis on seega lingvistiliselt maksimumaalselt kokkukuuluvad tekstirühmad:

- intiimne suhtlus (*intimate interpersonal interaction*);
- infosuhtlus (*informational interaction*);
- teaduslik seletamine (*scientific exposition*);
- õpetatud seletamine (*learned exposition*);
- kujutluslik narratiiv (*imaginative narrative*);
- üldine jutustav seletamine (*general narrative exposition*);
- situatiivne reportaaž (*situated reportage*);
- veenmine (*involved persuasion*).

Intiimse suhtluse tekstidest on põhiosa tuttavate suulised argi-vestlused nii otse kui telefoni teel. Infosuhtluse moodustavad suuremas osas avalikus elus toimuvad suulised dialoogid ja intervjuud, aga ka suur osa spontaansetest kõnedest ja erakirjadest.

Teadusliku seletamise tuumosa on akadeemiline proosa. Õpetatud seletuse tuumosa on samuti akadeemiline proosa, lisaks osa leheudiseid ja suurem osa avalikke dokumente.

Narratiiv on põhiosas klassikaline ajaviitikirjandus. Jutustav seletamine on keskne rühm suuruselt ja kõige neutraalsem. St selle rühma puhul ei tõuse ükski keeleliste tunnuste kimp sageli kasutatavaks või sageli välditavaks. 1/3 sellest moodustab ajakirjandus, lisaks kuulub siia suur osa populaarteadust, biograafiaid ja osa ettevalmistatud raadiosaadete tekste.

Otsereportaaž on perifeerne tüüp, mille tuumaks on spordi otsereportaažid. Veenmine on hajuv tüüp, kuhu kuulub palju eri rühmade perifeerseid tekste. Biberi uurimuse põhjal võime teha mõned meile olulised üldistused.

Esmalt, tekstirühmad ei ole tegelikult võrdsed ei oma suuruselt, positsioonilt ega ka suhetelt üksteisega. Nende seas on kuus kesket ja kaks perifeerset rühma (reportaaž ja veenmine). Kesksed rühmad koonduvad aga keelelise läheduse alusel neljaks põhirühmaks, kuna suhtluse ja seletamise alavariandid on üksteisele väga lähedased.

Teiseks, ka nende nelja rühma vahel on kahte järku piire. Kõige tugevama piiri annab esimene dimensioon, mis jagab põhirühmad kaheks. Ühele poole jäävad suhtlused ja teisele poole muud põhirühmad.

Suhtlus on valdavalt spontaanne ja suuline kõne, lisaks veidi spontaanset erakirjalikku teksti. See jaguneb kaheks: suhtlemis-keskne eravestlus ja infokeskne, valdavalt ametlik vestlus.

Ülejäänud kesksed rühmad on ülivaldavalt kirjalik redigeeritud ametlik suhtlus (lisaks veidi suulist ametlikku redigeeritud teksti nagu avalikud kõned või paberilt mahaloetud teksti nagu raadiouudised). Selle sees on 3 suurt tekstitüüpi: *exposition* (kahe alaliigiga), *narrative exposition* ja *narrative*, mis moodustavad kontiinuumi narratiivsuse ja analüüsi / seletamise skaalal. Skaala ühes otsas on klassikaline narratiiv, teises otsas seletavad ja analüüsivad tekstid ning keskele jääb neid kahte segav neutraalne tekstikogum. Üldistades võime öelda, et narratiivid seostuvad eelkõige ilukirjandusega, seletavad tekstid teaduse ja bürokraatiga ja vaheühm populaarteaduse ja ajakirjandusega.

Kui me koondame Biberi leitud keelevälised mõjurid rühmadesse, saame järgmise pildi, mis erineb eeltoodud keelevälisest registriliigenduse alusest:

- eesmärgid: osalemine (*involved*), informeerimine, argumenteerimine-veenimine;
- teksti ehitus: narratiiv / mitte, abstraktne info / mitte;
- teksti ja situatsiooni seosed: spontaanne / redigeerimist võimaldav situatsioon, eksplitsiitne / situatiivne referents.

Nendega seostuvad maksimaalselt homogeensed kesksed tekstirühmad annavad järgmise üldistatud allkeelte pildi:

- suuline spontaanne keel, mis jaguneb argiseks ja ametlikuks keelekasutuseks, mis erinevad ka oma põhieesmärgi poolest (osalemine / informeerimine);
- kirjalik redigeeritud keel, mis on eelkõige ametlik keelekasutus ja mis jaguneb kolmeks põhirühmaks: jutustavad tekstid, seletavad tekstid ja neid kombineeriv neutraalne tekstirühm. Viimane jaotus sarnaneb pealtnäha Eestis kasutatud funktsionaalstiilijaotusega, kuid erinevus on siiski põhimõtteline. Tekstid ei jagune mitte elualade järgi vaid retooriliste tekstitüüpide alusel.

Selliselt näitab Biberi uurimus, et keeleliselt kuuluvad kokku tekstid, mis sotsiokultuuriliselt aluselt lähtudes on tavaliselt

paigutatud erinevatesse rühmadesse, ning sotsiokultuuriliselt ühtsed rühmad on keeleliselt heterogeensed.

3. Konkreetsete allkeelte probleemid

Käesolevas osas läheme aste allapoole ja vaatame mõningaid konkreetseid allkeeli. Keskendume ainult neile, mida eesti keelest kõneldes kõige enam kasutatakse: kirjakeel, argikeel ja ühiskeel.

3.1. Kirjakeele probleem

Kirjakeel on tavaliselt (sh eesti kultuuris) kõige olulisem allkeel ja mõnikord veel praegugi kogu keele sünonüüm. Probleemseks teeb selle mõiste meie kultuuris kolm asjaolu.

Esiteks sõna ise, mis viitab kirjale, jättes kõrvale suulise kõne ning tekitab sellega halbu assotsiatsioone. Teiseks see, et kirjakeel on eesti kultuuris ideoloogiline väärtusmõiste, millel on väga tugevad positiivsed konnotatsioonid. Kuna eesti rahvuse üheks oluliseks, kui mitte olulisimaks konsolideerijaks on olnud just kirjakeel, siis on iga katset kirjakeele positsioone kõigutada võetud vastu väga valuliselt (vt Keele ja Kirjanduse keelediskussiooni seisukohti: Liivaku 1999; Kull 2000). Ja kolmandaks, kirjakeele mõiste ja piirid on jäänud nii rahvusvahelises kui ka eesti keeleteaduses küllalt hämaraks. Püüame neid piire ja piiridega seotud probleeme konkretiseerida.

3.1.1. Kirjakeele määratlusi

Üks lähenemine kirjakeelele on kasutajaskonna või kasutussituatsiooni kaudu. Sellist tüüpi definitsioonid on erinevad. Oluline on aga see, et normingut sellisel juhul alusmääratluses ei kasutata.

Nii ütleb Osmo Ikola (1972): kirjakeel on kogu keeleühiskonna ühine kirjutatud keel, milles on palju erijooni (maa-alalisi, situatiivseid, sotsiaalseid). Ja lisab: variant, kus need erijooned on minimaalsed, on normaalproosa. Seega on praktiliselt tegu määratlusega kirjakeel = kirjutatud keel.

Peter Trudgill on ütelnud, et kirjakeel (*Standard English*) on allkeel, mida kasutatakse tüüpiliselt kirjutamisel, mida kõnelevad haritud emakeelekõnelejad ja mida õpetatakse võõramaalastele.

Kirjakeele sõnavara ja grammatika on esitatud sõnastikes ning grammatikates (Trudgill 1992: 70). Viimasel ajal on ta aga kasutanud hoopis kirjakeele määratlemist selle kaudu, mis see ei ole.

- Kirjakeel ei ole kogu keel, vaid üks keele variant teiste seas, sealjuures kõige olulisem.
- Kirjakeel pole aktsent, sest tal pole midagi pistmist hääldusega.
- Kirjakeel ei ole stiil (Trudgilli stiil = suhtlusolukord + suhted), sest ta võib varieeruda formaalsuselt. See tähendab, et temas võib olla slängi, roppusi jms.
- Kirjakeel pole register (= valdkonnakeel), kuigi teda kasutatakse teatud registrites sotsiaalsete konventsioonide põhjal. Peaaegu igas situatsioonis võib kasutada ka nt kohalikku dialekti.
- Kirjakeel pole ettekirjutavate reeglite kogum, temas võib kasutada mittereeglipäraseid konstruktsioone.

Lõpuks määratleb Trudgill, et kirjakeel on üks dialekt, mis erineb muudest dialektidest selle poolest, et ta pole dialektikontiinuumi osa, kuna standardiseerimisprotsess viib üldjuhul selleni, et mingi vorm on kas norminguline või mitte. Ja teiseks, ta on ainult sotsiaalne dialekt, samal ajal kui teised dialektid on üheaegselt nii territoriaalsed kui sotsiaalsed (Taavitsainen jt 2000: 3–4). Probleemiks on siin see, et tegelikult toob Trudgill ikka tunnuseks sisse kodifitseerituse, kuna standardiseerimine sisaldab tal ka kodifitseerimist.

Ka Rein Kull kasutab kirjakeele sõna väga laias tähenduses ja väljaspool norminguid. Tema järgi paistab olevat nii, et kirjakeel on kõik, mis jääb kohamurretest väljapoole. Kirjakeel ise jaguneb tal kaheks: normikeel + argikeel (Ross, Hallik 2000: 457).

Teine võimalus on kirjakeele määratlemine kodifitseerituse kaudu. Selline lähenemine toob sisse hoopis uue liigitusaluse võrreldes eelmises osas kõneldutega, jagades allkeeled kahte rühma: kodifitseeritud ja mittekodifitseeritud allkeeled. Sellist jaotust kasutab ka rahvusvaheline ingliskeelne lingvistika, pruukides termineid *standard* ja *nonstandard dialects* (vt Trudgill 1992: 56, 70). Kodifitseeritud keele grammatika (ja vähem ka sõnavara) on standardiseeritud, st välja on valitud teatud keelendid, mis on kuulutatud normingulisteks.

Kodifitseeringu kaudu määratleb eesti traditsioonis kirja-keelt nt Mart Mägra kooliõpik (Mäger 1989: sisekaas) ja kirja-keele käsiraamat (Erelt jt 1997: 7. 9). Viimane ütleb, et normitud kirjakeel on ideaalne süsteem, teadliku valimise, korrastamise ja normimisega loodud ühtlustatud keelekuju, mida enamik keeleka-sutajaid püüab jäljendada. Nt kirjalikus tekstis püütakse normin-gutest täpsemini kinni pidada kui suulises, avalikus suhtluses väljenduda korrektsemalt kui argielus. Ja lisab: kirjakeel on üht-lustatud ja normitud keelekuju vastandamisel murdekeelele.

Samasse rühma kuulub ka kirjakeele määratlus ENE-s. Seal defineeritakse kirjakeel nii: teadlikul valikul, reeglistusel ja suht-lusväärtuse selgitamisel rajaneva korrastusega keelevorm, mida võidakse kasutada nii kõnes kui kirjas. Rahvuskirjakeelele on omane keelevahendite põhjalikum kodifikatsioon ja tal on olemas omad allkeeled. Nende hulgas on avaliku elu keel, oskuskeel, ajakirjanduse keel, ilukirjanduse keel ja igapäevakeel. (ENE 1989: 544). Näeme, et ka kodifitseeringu kaudu määratledes püü-takse välja tuua teatud olukorrad, kus kirjakeelt kasutatakse.

Eelnevad määratlused toovad välja mitu probleemirühma, mida järgnevas vaatleme.

3.1.2. Kirjakeel kodifitseeringu kaudu

Mida toob kaasa see, kui defineerime kirjakeele kodifitseeringu kaudu?

Esiteks tähendab see, et juba definitsiooni järgi ei saa olla norminguteta kirjakeelt. Kirjakeele normingud saavad olla lõdve-mad või jäigemad, saab olla mitu paralleelset normingut või üks-ainus, neid võib anda kasutajatele käsuna või soovitusena, kuid kirjakeelest saame kõnelda ainult seoses normingutega.

Teiseks, kodifitseeringu kaudu määratlemine toimub keele, mitte tekstide tasandil. See tähendab, et me saame öelda mingi keelendi kohta, kas see on kirjakeelne või mitte, kuid ei saa seda öelda mingi teksti kohta. Sellest tuleneb mitu probleemi.

Esiteks, ilmselt ei tulegi hetke, kus kogu keelesüsteem oleks kodifitseeritud. Nt eesti kirjakeelt iseloomustab tugev ja kattev normingulisus morfoloogias, kuid süntaks on kodifitseeritud palju vähem. Praktiliselt on kodifitseerimata suulise suhtluse ala. Seega

tuleb meil konstateerida, et kirjakeel on olemas ainult osaliselt, sest normitud on ainult osa keelevahendite süsteemist.

Teiseks, me võime tunnistada tekstid, mis on kodifitseeringu piires normingutega kooskõlas, kirjakeelseteks. Aga võime ka öelda, et kirjakeelseid tekste pole üldse olemas. See oleneb sellest, kuidas me tõlgendame väljapoole kodifitseeringut jäävat keeleosa. Kui me tõlgendame seda mittekirjakeelsena, siis pole kirjakeelseid tekste olemas, kui aga jätame ta arvesse võtmata, siis saame nimetada tekstid kirjakeelseks.

Kolmandaks on probleeme ka tekstidega, mis kalduvad kodifitseeringust kõrvale neis kohtades, kus norming on olemas. Sellel probleemil on omakorda mitu alaprobleemi.

Ilmselt ei saa nimetada kirjakeelseks tekste, mis kalduvad teadlikult normingutest kõrvale (nagu osa ilukirjandustekste). Samas on aga just kirjandustekste peetud eesti kultuuris kirja-keele tuumaks ja kirjakeele sõnaraamatute keskseks aluseks on kirjandustekstide sõnavara. Seega ei ole siin probleem mitte kirjakeele, vaid konkreetsete tekstide ja tekstitüüpide nimetamises.

Teiseks on olukordi, kus pole võimalik kirjakeele reegleid järgida, nt suulise kõne süntaksis. Suuline süntaks on lausungi-süntaks, mitte lausesüntaks. Lause kirjaliku keelekasutuse mõttes on ainult harv võte oma mõtete edastamiseks suulises kõnes (vt Hennoste 2000f). Ka suulise ja kirjaliku keelekasutuse lauseehituse põhimõtted erinevad mõnes punktis üsna oluliselt (nt sõnajärjemallid, mis kõnes ei kasuta inversiooni, kuid kirjas peavad kasutama, vt Lindström 2000). Ja oluline on see, et siin pole tegu mitte lohakuse või oskamatusesega, vaid sellega, et suulise teksti tegemise tingimused nõuavad põhimõtteliselt teistmoodi lauset (vt Hennoste 2000a).

Kolmandaks, osa süntaktilisi soovitusi või käskke (mitmesuguste parasiitsõnade vältimine, osalausete järjekord, sidendite kasutamise soovitus jms) on sellised, mida saab järgida ainult teksti redigeerimisel. Spontaanses keelekasutuses nad järgitavad ei ole, ei kõnes ega kirjas. See aga tähendab, et tegelikult on kirjakeele normingute üheks põhimõtteliseks tingimuseks alati teksti redigeeritus, kuigi sellest otseselt ei kõnelda. Redigeerida saab aga vähegi korralikult ainult kirjapandud teksti, mistõttu teiseks kirjakeele normingute rakendamise tingimuseks on teksti kirjalik

fikseering. Seega: kui me defineerime kirjakeele kui normingulise keele, siis tegelikult oleme sellega ka määratlenud teatud tingimused, millal seda keelt kasutada saab.

Järgmiseks probleemiks on see, et mõnikord kipuvad segi minema kolm asja: kodifitseerimine kui tegevus, kodifitseering kui tegevuse tulemus ja kodifitseeringu rakendamine tekstides.

Kodifitseerimise kui tegevuse puhul saame kõnelda sellest, mille alusel mingeid sõnu või vorme norminguteks välja valitakse. Siin on eri aegadel ja eri kohtades olnud aluseks igasuguseid põhimõtteid, alates keele arengu prognoosidest kuni otsustajate isikliku maitse põhjal hääletamiseni (vt ülevaateid nt Tauli 1938; 1968).

Kodifitseering kui tulemus, norminguliseks valitud vorm on midagi muud. Kirjakeele defineerimisel kodifitseeritusest lähtudes ei ole oluline, kuidas normingud on saadud. Tähtis on see, et valik on toimunud ja mingi vorm on valitud välja kui norming. Kuid just kodifitseerimise alused ja kodifitseering ise on kokku pandud mitmes eesti kirjakeele definitsioonis (nt ENE ja Erelt jt).

Ja eelnevast tuleb omakorda lahus hoida see, kuidas neid normingulisi vorme ühiskonnale esitatakse, kas kui ainuõigeid ja kohustuslikke, kui soovitusi teatud juhtudeks jne. Siin saab meile oluliseks mõisteks viga. Nimelt saab siin vea mõistet kasutada kahes tähenduses.

Ühel juhul on viga määratletud lähtudes normingust ja ainult sellest: normingut mittejärgiv keelend, millel on norming olemas, on viga. See, kas selline keelend antud teksti sobib või mitte, ei ole selle veamääratluse puhul oluline. Just nii on norminguid tõlgendatud kooli keeleõpetuses ja sellisest veakäsitusest on aastakümneid lähtunud tüüpiline korrektor, tehes erandeid vaid kindlatel juhtudel (nt ilukirjanduse otseses kõnes). Teisel juhul on viga määratletud hoopis lähtudes tekstikoha kuuluvusest mingisse allkeelde: viga on see, kui tekstikohas, kus peab olema norminguline keelend, on kasutatud mittenormingulist vormi.

Probleemi ei ole, kuni keelekorraldus hindab igasuguste tekstide keelt normikeelest lähtudes õige / vale põhimõttel. Kui aga keelekorraldus hakkab järgima soovituselise põhimõtteid, siis tuleb need kaks veamääratlust selgelt lahus hoida, sest siis muutub põhiliseks see, millal on vaja kasutada normingulist keelt. See

omakorda viib meid uue probleemi juurde: mille põhjal valitakse välja normikeele kasutusvaldkonnad.

On ilmne, et normikeelt ei saa kasutada alati. Nägime, et üldjuhul eeldab normingute järgimine situatsiooni, mis võimaldab korralikku tekstiredigeerimist ja et üldjuhul saame redigeerida paberil (mitte mälus) olevaid tekste. Ja loomulikult nõuab normingute omandamine kindlat keelealast haridust, mis piirab ära normikeele kasutajate ringi. Seega, ühiskond saab valida välja teatud situatsioonid, millal tuleb kasutada normikeelt ja valida välja teatud inimesed, kellelt nõutakse neis situatsioonides normikeelt. See omakorda viib meid tagasi eelmises osas käsitletud üldmõistete juurde: normikeel realiseerituna konkreetsetes tekstides osutub kas registriks, dialektiks või mõlemaks. Ja teisalt viib see meid hoopis uude probleemivaldkonda. Nimelt küsimuse juurde, kas ühiskond valib normikeelsete hulka situatsioonid, milles normingute rakendamine on võimalik, või jätab ta võimalikkuse hoopis arvesse võtmata. Eesti traditsioonis on praktiliselt pikka aega rakendatud just viimast varianti, nõudes kirjakeelt ka nt avalikes suulistes spontaansetes tekstides (sellise lähenemise näiteks on aastakümneid ajalehtedes ilmunud tähelepanujuhtimised keelevigadele, kus pole mingit vahet tehtud, millise registri tekstiga on tegu).

Viimaseks probleemirühmaks on see, et keel muutub ajas. See omakorda toob kaasa kaks nähtust.

Esiteks, mingil hetkel muutub varasem keel praeguse aja keelekasutajatele võõraks, raskelt arusaadavaks. TÜ kirjakeele korpusest võib kergesti näha, kuidas selline võõrusepiir läheb 19. sajandi lõpu ja 1920. aastate tekstide vahelt. Kuid meie kontekstis pole see praegu oluline.

Oluline on see, et normingute muutmine saab toimuda kolmel viisil: avardamine, kitsendamine ja teisendamine. Kaks viimast toovad kaasa selle, et ühel hetkel ei sobi varasemad normingud enam uutega kokku. See tähendab, et meil tuleb teha vahet kirjakeele kui niisuguse ja konkreetse hetke kirjakeele vahel. Viimane on keel, mis vastab oma aja normingutele. Samas ei teki siin loogilist probleemi, sest mõlemal juhul saame teha vahet selle vahel, mis on norminguline ja mis mitte.

3.1.3. Kirjakeel ja keelevälised tegurid

Teine probleemiring seostub kirjakeele kasutusfääride määratlemisega. Sellisel juhul tekib küsimus, millised on need keelevälised tegurid, millega kirjakeele kasutust seotakse.

Siin on kaks võimalust. Esiteks, kui kirjakeel on määratletud väljaspool norminguid, siis tuleb meil leida need keelevälised tingimused, millega tema kasutamine seostub. Tulemuseks on otsus, kas tegu on registri, sotsiolekti või mõlemaga.

Teine küsimus on selles, et ka normingulist keelt kasutatakse teatud situatsioonides. Millised on need keelevälised tunnused, mida normingulise keelega seotakse? Vaatleme neid probleeme lähemalt.

Esiteks, kõige laiem määratlus on selline, kus kirjakeel on kirjutatud keel. Selline määratlus meid edasi ei aita, sest kitsamate allkeelte probleemid jäävad lahendamata. Ka ei vasta selline määratlus intuiitvsele kirjakeele tõlgendusele.

Teiseks, me saame määratleda kirjakeele Trudgilli moodi sotsiolektina. Kuid raske on leida inimrühma, kellega seda keelekasutust siduda (Taavitsainen jt 2000: 4). Ainus kõne alla tulev kandja on haritud emakeelekõneleja. See paneb kirjakeele sõltuvusse sellest, mida keelelise hariduse all inimestele pakutakse. Praktiliselt pakutakse ikka normingulist keelt ja veidi stiiliõpetust. Seega võiksime määratleda, et kirjakeel on nende inimeste keel, kes on õppinud koolis normikeelt ning eri allkeelte kasutamist. Teine võimalik kirjakeele sotsiaaltunnus on seotud kasutajate ametiga. Kuid siin on tunnuse ja keelekasutuse suhe teistsugune: teatud ametites nõutakse kirjakeele valdamist. Need on eelkõige ametid, mis on seotud avaliku elu ja tekstide tootmisega (õpetajad, ajakirjanikud, poliitikud jne). Seega viib keelekasutuse praktika meid sellise määratluse puhul ikka normingute juurde.

Kolmandaks, me saame määratleda kirjakeele registrina, tuues välja need situatsioonid, milles kasutatavat keelt me nimetame kirjakeeleks.

Eesti keele puhul on kirjakeele tingimused määratletud laialt. Kirjakeel võib olla nii kirjalik kui suuline, nii avalike kui argiste situatsioonide keel. Mõnikord tuuakse ka välja avaliku elu

valdkonnad, milles kirjakeelt kasutatakse. Kuid jääb arusaamatuks, kas need peavad katma kogu kirjakeele või on see ainult valik kirjakeele kasutusvaldkonnadest.

Mis jääb väljapoole kirjakeelt? Kui eeldada, et funktsionaalstiilid on ainult valik, siis paistab, et tegelikult jäävad eesti traditsioonis väljapoole kirjakeelt ainult murded. Eesti keel jagatakse esmalt kaheks: kirjakeel ja murdekeel. Selline mõistekasutus on kindlasti võimalik, kuid mõttetu tänapäeva keeleteaduse ja keeleoleku seisukohast. See peegeldab eesti 1920.-30. aastate keelesituatsiooni ja selle aja keeleteoreetilist taset ning ei seostu kuidagi tänapäeva sotsiolingvistilise allkeeleeleliigendusega.

Teine probleem on, et igal juhul on osa keelest selline, kus järgitakse norminguid. See viib meid küsimuse juurde, millised on need keelevälised tingimused, mille puhul norminguid järgitakse. Need tingimused jagunevad kahte rühma.

Eelmises osas nägime, et on olemas tingimused, mis üldse võimaldavad kasutada normingulist keelt: kirjalik tekstitegemine ja redigeerimist võimaldav situatsioon.

Teiseks on olemas situatsioonid, kus nõutakse normingulise keele kasutamist, mõnes rangelt, mõnes lõdvemalt. Avalikes (= kõrvalistele isikutele avatud) ja institutsionaalsetes (= inimesed tegutsevad institutsiooni esindaja rollis, nt arstina või õpetajana) situatsioonides eeldatakse või nõutakse tavaliselt normingutele vastavat keelt. Argisituatsioonides normikeele kasutust ei nõuta.

Seega saaksime määratleda normingulise keele kui ametlike (avalike ja institutsionaalsete) kirjalike redigeerimist võimaldava situatsioonide keele keele.

Samas aga võib selle situatsioonirühma sees olla ka selliseid alarühmi, kus normikeelt ei nõuta ega kasutada (nt osa viimase kümnendi kirjandust). Viimasel juhul tuleks meil minna aste edasi ning määratleda, millistes situatsioonides tuleb kasutada normingulist keelt, millistel mitte. See on aga pigem ühiskonna ja riigi, mitte keeleteaduse ülesanne.

Kui aga jagada registri mõiste Trudgilli moodi kaheks, siis on võimalik tõlgendada kirjakeelt kahel viisil. Esiteks kui ühte stiili Trudgilli mõistes. Sellisel juhul on see allkeel, mida kasutatakse kirjalikes redigeeritud avalikes / institutsionaalsetes

tekstides. Ja teiseks kui ühte registrit. Sellisel juhul on kirjakeel see, mida kasutatakse teatud kindlates suhtlusvaldkondades (nagu asjaajamine, teadus või ilukirjandus) ja mille erinevused muudest allkeeltest on vaid sõnavaralised. On selge, et viimane lähene mine ei sobi kuidagi kokku eesti arusaamadega kirjakeelest.

3.1.4. Allkeeled ja tasandid

Eeltoodud määratlusi vaadeldes jõuame ühe täiesti uue probleemi juurde. Selleks on allkeelte tasandite probleem. Trudgill nimetab kirjakeeleks midagi, mis on üsna homogeenne ja kitsas, samas kui eesti (ja ka soome) traditsioonis nimetatakse kirjakeeleks midagi väga laia ja heterogeenset.

On selge, et keele jagamine allkeelteks on rekursiivne protsess, st me võime jagada allkeele A edasi samatüübilisteks allkeelteks, nagu me jagame murderühma murreteks ja need murrakuteks. Praegu on selline hierarhiline süsteem olemas ainult murrete kohta, kusjuures keeleliselt on põhitasandiks valitud mitte kõige kõrgem, vaid keskel olev tasand (murre). Sama probleemi ees oleme ka teiste allkeelte puhul. Kas me määratleme kirjakeele murrete analoogiale mõeldes allkeelerühma või allkeele tasandile? Mitu tasandit saab välja tuua sotsiolektide ja mitu registrite puhul? Kas loome nt terminoloogia: sotsiolektirühm–sotsiomurre–sotsiomurrak? Kuid suured võivad olla erinevused allkeele sees, et me paigutaksime ta mingile tasandile? Jne jne. Vastuseid ei ole ja mulle pole teada ka pikemaid arutlusi sellisel teemal. Seda küsimust ei saa lahendada teoreetiliselt, vaid alles pärast konkreetsete allkeelte uurimist.

Teisalt, nagu eespool nägime, on allkeeli liigendatud ka erineval üldisuse astmel olevateks tasanditeks eri tunnuste alusel. Sellised on eeskätt katsed liigendada registreid eri tasanditeks, alates kirjast / kõnest kuni konkreetsete tekstideni.

Kokkuvõttes on kindel, et me peame tegema vahet kahe asja vahel: allkeel, mis on teatud tunnustega sotsiolekt või register (või sotsiolekti- või registrirühm) ja allkeel kui normingutele vastav keelekuju. Kirjakeeleks saame nimetada ainult ühe neist. Eesti lingvistikas siin mingit ühest lähenemist ei ole. Tavakäsitu-

ses on kirjakeel norminguline keel, kuid keelekorraldajate jaoks tihti midagi laiemat.

3.2. Argikeel / kõnekeel / igapäevakeel

Teine mõistepundar on seotud sõnadega *argikeel* / *kõnekeel* / *igapäevakeel*, mida on enamasti vaadeldud sünonüümidenä. Paistab, et *argikeel* ja *kõnekeel* on paralleelselt kasutusel, *igapäevakeel* on suhteliselt vähe levinud (kuigi esineb entsüklopeedias). Me kasutame siinkohal sõna *argikeel*.

Argikeele mõistet on enamasti kasutatud ilma selge piiritlusega, kuid tema põhiolemuse suhtes olnud suur üksmeel: see on argisituatsioonides kasutatav keel, sealjuures valdavalt suuline keel. Ühtlasi on argikeel olnud selgelt negatiivse konnotatsiooniga mõiste, mida on defineeritud kirjakeele kaudu kui normilõdvemat, lohakamat keelekuju, mida kasutatakse vähenõudlikumas igapäevases suhtluses (nt Erelt jt 1997: 510–511). Milline on argikeele suhe kirjakeelega?

Eesti traditsioonis on siin kaks lähenemist. Erelt jt määratlevad kirjakeele kui normingulise keele ning väidavad, et argikeel järgib samu norminguid, kuid vabamalt. Kull määratleb kirjakeele kui kahest allkeelest koosneva keelevormi. Üheks on norminguline keel ja teiseks argikeel, mis on seega kirjakeele mitte-norminguline allkeel.

Kui me defineerime argikeele normingute kaudu, siis võime tõepoolest väita, et argikeel kaldub normingutest teatud määral kõrvale. Aga see ei ütle mitte midagi argikeele erijoonte kohta. Samasugusena võime defineerida ka kõik teised mittekodifitseeritud allkeeled, nii murded kui sotsiolektid.

Samas on meile oluline hoopis see, et argikeelest kõneldes mõeldakse selle all üldjuhul suulist ja spontaanset keelekasutust, kirjakeel aga on valdavalt kirjalike ja redigeeritud tekstide keel. Seega argikeele probleemi lahendamiseks tuleb meil esmalt sisse tuua eristus suulise / kirjaliku ning spontaanse / redigeeritud keelekasutuse vahel. Nagu on näidanud mitmed uurijad (vt eespoolt Biber, ka Chafe 1982), on see eristus hoopis tugevam allkeelte eristaja kui argisus / ametlikkus.

Võib kergesti näidata, et suvaline lõik spontaanset suulist teksti erineb väga tugevalt nii normingulist keelt kasutavast tekstist kui ka kirjalikust redigeeritud tekstist. On täiesti ilmne, et siin pole tegu lihtsalt kirjakeele normingute lõdvema järgimisega vaid hoopis teistsuguste keelekasutuse normidega, mis on põhjustatud eeskätt suulisusest ja spontaansusest (vt täpsemalt Hennoste 2000a). Seetõttu ei tule meie arvates kõne alla suulise spontaanse suhtluse paigutamine normingulise keele alla.

Kas me võime aga vaadelda kirjakeelt kui normikeelt + argikeelt? Kuna siin ei ole määratletud, et argikeel peaks järgima norminguid, siis on põhimõtteline vastus jah. Kuid samal ajal, argikeele põhiliseks esinemisvormiks on suuline spontaanne vestlus. Aga kui ma panen kirja mõne tüüpilise argisituatsioonis öeldud suulise spontaanse lausungi, siis on kindel, et valdav osa eestlasi ega ka eesti lingviste ei tunnista seda kirjakeelseks ja ükski keeleteoimetaja ei lase seda läbi mujal kui ilukirjanduses *licentia poetica* nime all, teisisõnu erandina. Seega, minu arvates läheks tugevalt tegeliku keeleteadvuse vastu see, kui me kasutaks kirjakeele sõna nii laialt, et see katab kõik peale kohamurrete. Arvan, et selline kasutus on paljuski tingitud sellest, et uurijatel pole olnud mingit pilti sellest, kuidas me ikkagi kõneleme.

Samal ajal ei taandu argise / ametliku erinevus suulisusele ja spontaansusele. On olemas erinevused ametliku ja argise keelekasutuse vahel ka nendes keele osades, kus pole tegu suulisuse ja spontaansuse mõjudega, sh suulise kõne sees. Nt ametlikus suulises situatsioonis kasutab eestlane valdavalt *nud*-kesksõna või *vat*-kaudset kõneviisi, suulises argises situatsioonis aga erinevaid võimalusi. Kuid see pole vormide vaba varieerumine, vaid eri variantidel on küllalt hästi määratletavad kasutuspiirid (vt Keevallik 1996; Toomet 2000).

Seega: suuline spontaanne argikeel, mis moodustab argikeele põhiosa, ei ole kindlasti kirjakeele lõdvem variant vaid omaette normidega süsteem. Keerukam on lugu kirjaliku argisituatsioonide keelega, sest seda pole peaaegu uuritud. Biberi uurimuste järgi paigutub ta inglise keeles keeleliselt siiski kõige enam samasse rühma suuliste spontaansete tekstide keelega.

3.3. Ühiskeel

Kolmas suur probleemne mõiste eesti keeleteaduses on ühiskeel. See seisab ülejäänutest veidi eraldi.

Ilmselt tõi ta käiku Andrus Saareste. Tema mõistis ühiskeelee all haritud kihtide igapäevast keelt vastandina ühelt poolt kohamurretele ja teisalt kirjakeelele. Veidi teistmoodi kasutab mõistet Mart Mäger: kirjakeelelähedane üldrahvalik kõnekeel, mis on vaba silmatorkavatest murde- ja argookeelenditest ning familiar-sustest (Mäger 1989: sisekaas). Karl Pajusalu aga ütleb, et ühiskeel on keeletava, mille abil erinevatest paikkondadest pärit inimesed omavahel suhtlevad ja milles on erinevaid allkeeli. Veidi tagapool väidab ta, et kirjakeel on ühiskeelee fikseeritud ja ametlikustatud vorm (Pajusalu 1997: 168, 180). Seega on tegu allkeelega, mis kõigi määratlejate arvates on:

- kirjakeelele väga lähedane ja suuresti temaga kattuv;
- vabamate normidega kui kirjakeel;
- võimalikult paljude inimeste poolt kasutatav ja mõistetav.

3.3.1. Ühiskeel kui mittemurdekeel

Ühiskeelega seostuvad probleemid jagunevad kaheks: milline on tema suhe kirjakeelele ja milline argikeelele.

Ühiskeel on toodud juba sõnana välja kui vastand murdekeelele. Kuid eespool nägime, et ka kirjakeelt määratleti kui vastandit murdekeelele. Tegemine on seega kahe samatüübilise vastandusega, kus eristatakse esmalt murdekeel ja mingi muu allkeel. Edasi minnes on ühiskeelee kasutuses kaks lähenemist. Pajusalu vaatleb ühiskeelt kui mittemurdekeelt, mille sees on norminguline kirjakeel. Saareste aga esindab lähenemist, kus on kaks paralleelset mittemurdelist allkeelt: kirjakeel ja ühiskeel.

Suhted argikeelele tulevad sisse seal, kus püütakse osutada, kes seda keelt kasutab või kannab ja millistes situatsioonides seda kasutatakse. Saareste seostas selle haritud kihtidega ning igapäeva- ehk argikasutusega. Mägra definitsioonis on ühiskeel üks kõnekeele (= argikeele) allkeel, kuid ta ei ole piiritletud ainult kasutajate kaudu nagu Saarestel. Pajusalu seob ühiskeelee nii argise kui avaliku suhtlusega.

Seega saame välja tuua mõned järeldused.

Saareste kasutatud ühiskeel on ajastu- ja dialektoloogia-keskne mõiste. Ajastuliseks taustaks on see, et kunagi olid olemas ainult kohamurded. Siis hakkas arenema kirjakeel, mis esialgu oli murdesugemeid täis, seejärel muutus aga järjest ühtsemaks ja normingulisemaks. Suulises argises suhtluses kasutas talurahvas endiselt kohamurdeid, haritud eestlased murdeid või saksa keelt. Seejärel hakkas kirjakeele baasil tekkima linnades haritud inimeste poolt argielus kasutatav keelevorm. Saareste lähtepunkt oli ilmselt selles, et see allkeel oli küllalt kirjakeelelähedane ja kui temas mingeid erinevusi oli, siis kindlasti olid need oluliselt väiksemad kui erinevused vanade kohamurrete vahel.

Teiseks lähtus see mõiste selgelt murdeteadusest, mis primaarse objektina vaatles murdekeelt. Ja mis samuti oluline: see mõiste lähtus tollasest keeleteaduse tasemest, kus puudusid veel sotsiolektide ja registrite mõisted. Praeguses keelesituatsioonis ei kirjelda vastandus ühiskeel–murded mingit kesket või isegi mitte olulist vastandust eesti keele liigenduses, sest kohamurdeid lihtsalt peaaegu ei ole enam. Praegu ei ole ka enam vahe haritud ja harimatute kõnelejate vahel selles, et üks kõneleb murret ja teine mitte. Ilmselt on sel terminil praegu mõte murdeuurimises, sest tema abil saab kohamurretele vastandada ülejäänud allkeeled, nagu praktiliselt teeb Karl Pajusalu. Kuid väljaspool dialektoloogiat ei ole ühiskeele mõiste järele vajadust.

Millise allkeelega on tegu praeguses allkeelte tüpoloogias? Täpselt ei ole võimalik vastata, kuid kõige lähemal on sellele mõistele argikeel. Enam-vähem Saareste ühiskeele mõttes kasutab argikeele terminit (*razgovornaja retš*) vene uurijaskond: haritud linnarahva argisuhtluse keel (Zemskaja 1979: 3–11).

3.3.2. Ühiskeel kui allkeelte ühisosa

Teine probleempundar tuleb sisse seoses lähenemisega, mis ütleb, et ühiskeel on vaba mitmesugustest pisirühmade keelelistest erijoontest.

Selline lähenemine on põhimõtteliselt võimalik, sealjuures kahel viisil. Üks võimalus on kasutada ühiskeelt range matemaatilise mõistena, mis piiritleb ta kui eri allkeelte ühisosa. Selline

ühisosa on abstraktsioon, teadusliku uurimistöö tulemus ning mitte allkeel samas mõttes kui eespool käsitletud allkeeled.

Teine lähenemine on pehmem: ühiskeel kui laialt mõistetav allkeel, millest jäävad kõrvale väga kitsa levikuga keelendid (släng, murrete erijooned, terminoloogia, pisikeste sotsiaalarühmade erijooned, haruldaste registrite keel jne). Sellist lähenemist pakub ühiskeele lisatunnusena nt Mart Mäger ja see on ilmselt Saareste arendus, sest ka murded on kitsamalt levinud allkeeled. Tegelikult teeb selle lisapiirangu sissetoomine ühiskeele mõistest kummalise kimääri, mille tunnuste üks osa esindab reaalselt keelekasutust ja teine osa abstraktsiooni

Ühiskeele käsitlemine allkeelte ühisosana võimaldab meie arvates leida ühiskeele mõistele uue ja laiema kasutuse. Nimelt võime defineerida iga registri, sotsiolekti või kohamurde ühiskeele, nt ühismurre on murdesse kuuluvate murrakute ühisosa, mis on vaba murrakute kitsalt levinud joontest. Ühiskeel oleks aga nende ülemmõiste. Selline määratlus erineks senistest ühiskeele mõistekasutustest kahes mõttes. Esiteks, see ei oleks mitte allkeel sotsiolingvistikases mõttes, vaid siiski abstraktsioon ja teiseks, see abstraktsioon oleks enam võimalusi pakkuv kui senised ühiskeele abstraherimised.

Teisalt, võib tekkida küsimus, kas tõesti pole ühiskeelt kui allkeelt olemas? Mingi keelevariant on ju olemas, mida nt võrokene kasutab suheldes põhjaeestlasega. Ja kui keeleteadlane kõneleb tavalise inimesega lingvistikast, püüab ta vältida tolele tundmatut terminoloogiat, erialaslängi jms. Teisisõnu on olemas situatsioonid, milles saavad kokku inimesed, kes kuuluvad selgelt erinevatesse kohamurde- või sotsiolektirühmadesse või kõnelevad tuttavad inimesed teemadel, milles üks pool on spetsialist ja mida teine pool valdab n-ö argitasemel. Kindlasti on sellistes situatsioonides tegu keelelise valikuga, mis väldib kitsalt levinud ja partnerile mõistetamatuid keelekonstruktsioone.

Sellest lähtudes saaksime teha sellise liigenduse: eriregistrid ja ühisregistrid või erimurded ja ühismurded. Eriallkeeled on sellised, milles suhtlevad n-ö võrdsed pooled, ühisallkeeled sellised, milles suhtlevad ebavõrdsed pooled, kes peavad arvestama üksteise teadmatusega. Selline mõistekasutus oleks mu arvates üsna

viljakas, sest ühisallkeeli on tavalises suhtluses vägagi palju. Kuid sellel poleks midagi tegemist ühiskeelega praeguses mõttes.

Kindlasti on olemas ka suhtlust, kus ühel poolel pole mingit sobivat registrit või murret kasutada. Kuidas siis inimesed suhtlevad? Nad suhtlevad, kasutades ära kolme asja:

- allkeelte suurt ühisosa;
- oma õppimisvõimet. Iga suhtlussituatsioon on alati ka keeleomandamise situatsioon. Osa sellest on ühekordne kasutus ja ununeb taas, osa jääb mällu;
- suhtluses on sõnad ja grammatika alati teatud määral ebamäärased, eksisteerivad võimalusena. Lõplikult lepitakse tähendused alati kokku implitsiitselt suhtlemise käigus.

3.4. Allkeelte suhted

Kui teeme kokkuvõtte toodud allkeelte omavahelistest suhetest eesti keeleteaduses, siis saame mitmekesise ja vastuolulise pildi.

Eesti keele allkeelte süsteemid ei ole tehtud päris eksplitsiitselt. Tavaliselt on allkeeled määratletud eraldi, mitte komplektina koos. Kuid kokkuvõttes paistab, et kõik jagavad esmalt eesti keele kaheks: murdekeel kui territoriaalselt kitsalt levinud allkeelte kogum, mille vastandiks on mingi laialt levinud allkeelte kogum, mida nimetatakse kirjakeeleks või ühiskeeleks. Murdekeel jagatakse edasi murderühmadeks, murreteks ja murrakuteks. Ülejäänud keele poolel on mitmeid eri liigendusi.

Andrus Saareste ei kasuta ülemmõistet vaid jagab selle poole kohe kaheks: kirjakeeleks ja ühiskeeleks, kusjuures viimane on haritud inimeste argisituatsioonide keel. Implitsiitselt saab siit järeldada, et murded on harimatute argikeel ja kirjakeel on avaliku suhtluse keel. Seega moodustub tal teisipidi võttes süsteem, kus on kirjakeel ja kaks erinevat argisituatsioonide keelt.

Erelt jt ning ENE nimetavad kogu seda keelt samuti kirjakeeleks, kuid nende jaoks on kogu see keel norminguline keel, mis jaguneb erinevateks stiilideks, mida on eristatud eeskätt kasutussituatsiooni ja normingute järgimise järjekindluse alusel. Stiilide seas on ka argikeel. Ühiskeele mõistet nad ei kasuta.

Karl Pajusalu nimetab kogu selle osa ühiskeeleks ning jagab selle norminguliseks kirjakeeleks ja muuks.

Rein Kull nimetab kogu murdevälise keeleosa kirjakeeleks ja jagab selle kaheks: normikeeleks ehk norminguliseks kirjakeeleks ja argikeeleks ehk mittenorminguliseks kirjakeeleks. Ka tema ei kasuta selles liigenduses ühiskeele mõistet.

Mart Mäger esitab mõisted nii, et neid pole võimalik selgelt siduda. Siiski paistab, et tal on kolm põhimõistet: murded, kirja-keel kui reeglipärane keel ja kõnekeel kui igapäevase suhtluse keel. Ühiskeel on tal üks kõnekeele allkeel, mis on kirjakeelelähedane ja vaba silmatorkavatest erikeelenditest.

Kõik need lähenemised erinevad aga põhimõtteliselt rahvusvahelises sotsiolingvistikas levinud allkeelte liigendusest. Neis puuduvad üldse sotsiolektid ja registrid ning ka koht nende jaoks. Nad ei ehita mitte üksteisest sõltumatuid allkeelte alaliike vaid püüavad liigendada eesti keelt puutaoliselt üha kitsamateks allkeelteks. Erelt jt, Mäger ja ENE jagavad kirjakeele edasi funktsionaalstiilideks, mis aga katavad osa avaliku elu stiililiselt eripärastest valdkondadest ja mis ei ole samad nähtused kui rahvusvahelise lingvistikas registrid või stiilid.

Samas aga ei peegelda põhiliigendus murdekeeleks ja kirjakeeleks / ühiskeeleks ka eesti keele põhiliigendust 20. sajandi lõpul. See liigendus näitab eesti keele seisundit umbes 1920.-30. aastatel ning samuti tolle aja keeleteaduse taset ja arusaamu keele liigendusest. Lisaks on samu termineid kasutatud väga erinevalt.

- Kirjakeelt on määratletud mõnikord normingute kaudu ja mõnikord väljaspool norminguid. Sel juhul moodustab norminguline keel ainult ühe osa kirjakeelest.
- Osa tõlgendab kirjakeelt ja argikeelt kui vastandeid, osa aga vaatleb argikeelt kui kirjakeele ühte funktsionaalstiili.
- Mõnel juhul võib tõlgendada ühiskeelt kui argikeele sünonüümi, mõnel juhul on ühiskeel ülemmõiste, mis mahutab nii argikeele kui kirjakeele, mõnel juhul aga argikeele allkeel. Lisaks on ühiskeelt määratletud ka kui eri allkeelte ühisosa, mis toob sisse täiesti teistmoodi lähenemise allkeeltele.

Seega on siin tegelikult kahte liiki probleeme. Üks on allkeelte defineerimise probleem: meil on olemas allkeel X, millel on teatud tunnused, kuid need tunnused on halvasti ja vastuoluliselt

eksplitseeritud. Teine probleem on puhtalt nimetamise probleem: millist sõna kasutada millise allkeele nimetamiseks.

4. Allkeelte määratlemise teoreetilisi probleeme

Selles osas teeme kokkuvõtte eespool väljatoodud põhimõttelistest allkeelte määratlemise probleemidest. Esiteks vaatleme keeltevälise maailma ja keele omaduste suhteid, teiseks toome välja mõned olulised metodoloogilised probleemid.

4.1. Keeltevälise maailma ja keele omadused

1. Keeleuurimises on leitud tohutu hulk mõjureid, mis mõjutavad meie konkreetseid keelelisi valikuid, nt Tartu ülikooli suulise kõne korpuse taustakirjelduses on neid üle neljakümne (vt Hennoste 2000a). Allkeelte süsteemi jaoks pole otstarbekas kasutada kümneid tunnuseid vaid otsida üksnes selline tunnuste komplekt, mis lubab paigale panna süsteemi tuuma.

2. Allkeeli ei määratleta tavaliselt ühelt aluselt. Tuuakse välja erinevad allkeelte rühmad, mille väljatoomise alused ja ka tulemuseks olevad allkeeled on üksteisest sõltumatud. Tüüpjaotus on dialektid (kohamurded + sotsiolektid) ja registrid, kuid autoritel on siin erinevaid arusaamu.

Allkeelte puhul ei ole tegu üksteisele alluvate, vaid ristuvate nähtustega. St me saame jagada kohamurde registriteks, kuid samuti saame öelda, et mingi register (nt arsti ja patsiendi suhtlus või argisuhtlus) jaguneb erinevateks kohamurreteks, st tal on eri kohtadest pärit inimestele omased erijooned. Seejuures võivad need ühisjooned olla nii samades kui erinevates keele allosades. Seega pole mingit alust väita, et nt murded on primaarsed ning moodustavad omaette süsteemid, mille sees on registrid.

Sellises terminikasutuses kuulub sama keelenähtus alati korraga mitmesse mõistepesasse. St mingi sõna X kuulub samal ajal nii kohamurdesse A, sotsiolekti B kui ka registrisse C.

3. Teiselt poolt, keele jagamine allkeelteks on rekursiivne protsess, st me võime jagada allkeele A edasi samatüübilisteks allkeelteks. Sellist jaotust on seni kasutatud ainult kohamurrete puhul. Seetõttu jääb probleemiks, mitu tāsandit saame välja tuua

sotsiolektide puhul ja mitu registrite puhul. Need küsimused eeldavad vastamiseks konkreetsete allkeelte uuringuid.

4. Erinevaid keeleväliseid mõjureid ja nende abil määratletud allkeeli võib välja tuua ka erinevatel üldisuse astmetel, ehitades allkeelepuid. See tähendab, et allkeeli jagatakse kitsamateks edasi uusi tunnuseid lisades. Selliselt on jagatud mõnikord registrit, kusjuures kõige esmalt võetakse arvesse ainult kirjalikkus ja suulisus, siis lisatakse järjest uusi tunnuseid. Teisalt on nii liigendatud ka konkreetse ühiskonna mingi ajahetke allkeeltekomplekti. Nt eesti keel on jagatud esmalt murdekeeleks ja kirjakeeleks või ühiskeeleks ning edasi püütud liigendada murdekeelt murreteks ning kirjakeelt stiilideks.

5. Üldiselt puuduvad keeles teadlikult kehtestatud normingud, mida inimesed peaks järgima. Kuid osades keeltes on keelevahenditest kuulutatud norminguliseks. Need normvormid ei haara kõiki keele komponente. Nende valimise alused on erinevad. Samuti nõutakse neid eri ühiskondades eri juhtudel ja eri rangusega. Normingute olemasolu alusel jagatakse allkeeled kahte rühma: normingulised variandid ja mitternormingulised variandid. See on omaette keele liigendamise alus, mis tuleb eraldi arvesse võtta.

6. Allkeeli määratletakse kas lähtudes keeleväliste tunnuste sarnasusest või lähtudes tekstide keelelisest sarnasusest. Keeleväliste tunnusekomplektide ja keeleliste tunnusekomplektide vahel ei ole üksühest vastavust. Kui me läheneme keeleväliselt poolelt, siis saame tulemuseks suhteliselt heterogeensema keelelise pildi, kui keele poolelt, siis heterogeensema keeleväliste tunnuste pildi. Eesmärgiks võiks olla nende mõlema poole arvestamine, et saada tulemuseks piisav homogeensus mõlemalt poolelt.

Küsimuseks jääb, kui heterogeenne võib teine pool olla, et meil oleks mõtet kõnelda mingist allkeelest. (Alati on ju võimalik nimetada erinevusi lihtsalt erinevusteks ja uurida nt meeste ja naiste keelekasutuse erinevusi, ilma et saadud keelevariante peaks allkeeleks nimetama. See on pigem otstarbekuse küsimus.)

7. Allkeeled ei ole diskreetsed nähtused, st kahe allkeele vahel pole sirget piiri. Dialektide kohta teati seda juba 20. sajandi algupoolel. Registrit vaadeldi klassikaliselt kui diskreetset nähtust,

toetudes eelkõige registritüüpidele, millel on suhteliselt kindlad ehitusnormid ja väike varieerumine registrisiseste tekstide vahel (nt juriidilised dokumendid) või milles on väiksem lingvistiline erijoonte hulk ja mis on sisemiselt heterogeensemad, kuid siiski küllalt sarnased sama registri piires (nagu akadeemilised tekstid). Douglas Biberist alates on registrit käsitletud samuti kui pidevat mõistet (Biber 1995: 31).

Ainult normingulist allkeelt võib vaadelda diskreetsete piiridega allkeelena, kuna normingud esitatakse jah-ei printsiibil, st mingi keelend kas on norminguline või mitte.

Seega on väga vähe selgete piiridega allkeeli. On olemas hägused allkeelepilved, mis on eri kujuga, muutuvad, üksteisest läbi põimuvad. Ja kogu keel moodustab keskmete ja perifeeriaste kogumi, mis meenutab pilvist taevast. See aga tähendab, et paberil tehtavad piirid on palju teravamad kui keeleline tegelikkus.

8. Erinevad keeleosad (süntaks, morfoloogia, sõnavara jne) seostuvad erinevate sotsiaalsete või situatiivsete muutujatega eri viisil. Ühed muutujad mõjutavad nt tugevalt sõnavara ja väga vähe grammatikat, teised vastupidi. Allkeeli on välja toodud erinevatel keeletasanditel. Peaksime kõnelema eraldi vähemalt kolmest tasandist:

- Kogu keelesüsteemi erinevused, mille poolst erinevad nt kohamurded ja sotsiolektid ning enamasti ka registrid.
- Sõnavara kaudu on määratletud släng ja valdkonna-allkeeled (Trudgilli registrid).
- Fonoloogilised ja foneetilised erinevused, mille puhul kõneldakse aktsentidest.

Grammatilisi erinevusi eraldi välja toodud ei ole, kuid minu arvates on oluline teha vahet morfoloogial ja süntaksil. On allkeeli, mille erinevused on eeskätt süntaksis (nt suulise ja kirjaliku keele piir) ja mitte morfoloogias, mis on neil vägagi sarnane.

4.2. Mõned allkeelte tüpoloogia tegemise metodoloogilised probleemid

1. Allkeelte liigendamine on lingvistiline tegevus, objekti teaduslik segmenteerimine mingite tunnuste alusel. See tuleb lahus

hoida sellest, kuidas tavalised keeletekasutajad ise sama keelt segmenteerivad. Suur osa inimeste hoiakutest allkeelte suhtes on ebateadlikud, väljenduvad eeskätt nende endi tegelikult keeletekasutuses ning võivad erineda sama inimese teadlikult väljendatud hoiakutest.

Segmenteerimine ei ole sotsiaalne hierarhiseerimine. Viimane on ideoloogiline probleem, mida lahendab ühiskond ja mitte keeleteadus. Ja ka siin saab olla vähemalt kaks erinevat subjekti. Üks on see, kuidas ühiskond või riik oma ametlike organite kaudu ühiskonnas kasutusel olevaid keeli ja nende allkeeli hierarhieerib ja teine see, kuidas seda teevad inimesed või rühmad ise. Need kaks hierarhiat ei pruugi alati kokku langeda (nt 19. sajandi lõpu ja nõukogude aja Eestis, vt Hennoste 1997). Samas on oluline ka see, et riik või ühiskond ei tee tüpoloogiat, st ei määratle, millised allkeeled on keelele olemas.

Ja veel on oluline mitte ajada segi allkeelte süsteemi tegemise protsessi ja tulemust. Protsess algab tihti ühest allkeelest, mida on kõige kergem piiritleda (nt kohamurdest või kirjakeelest) ja mille kaudu hakatakse otsima teiste allkeelte piire. Kuid see ei pea tähendama, et need oleksid kõige tähtsamad.

2. Olenevalt kasutatud keelevälisest mõjuritest saame allkeeled välja tuua kas keele või kõne tasandil. Kasutades keeleväliseid sotsiolingvistilisi tunnuseid toome välja teatud tekstirühmade keelelised erinevused. Nii saame allkeele kui tüübi keelenormide kogumi alusel. Kasutades aga tunnuseid normingulisust / mitte-normingulisust saame liigenduse keele tasandil.

3. Keele teaduslik liigendamine on makrotasandi liigendus, st liigendus tekstirühmade (tüübi), mitte konkreetsete tekstide (tüübi variantide) tasandil ja liigendus inimrühmade, mitte üksikute inimeste tasandil. Konkreetsete tekstid ehk mikrotasandi nähtused võivad olla allkeelte seisukohast vaadates homogeenised või heterogeensed. Ühes tekstis võib olla koos kas ainult üks allkeel või mitu erinevat allkeelt (nt ilukirjandusteostes släng, kohamurded ja norminguline keel). Samamoodi võib mingi konkreetne keelekasutusituatsioon olla allkeelte seisukohast heterogeenne või homogeenne. Hästi tavaline on see suulistes spontaansetes argisi-

tuatsioonides. Ja konkreetne inimene on alati allkeelte segu, mille piire ta ei pea teadvustama või võib valesi teadvustada.

4. Me võime määratleda allkeeli kui selliseid või konkreetse keelekollektiivi konkreetseid allkeeli. Ilmselt ei ole võimalik ega saa kunagi võimalikuks panna paigale mingi keeleühiskonna kõik allkeeled. Meil on võimalik määratleda need varieerumise dimensioonid, mille alusel me allkeeli kui niisuguseid piiritleme. Kuid me võime fikseerida mingid tunnustekomplektid, mis iseloomustavad ainult mõnda olulisemat allkeelt.

5. Konkreetse keele allkeelte tüpoloogiat tehes peame me alati küsima, millise ajahetke kohta me seda tüpoloogiat teeme. Allkeelte suhted ajaga on mitmesugused.

- Osa allkeeli on pärandatavad, osa mitte. Pärandatavad antakse põlvest põlve, mittepärandatavad tekivad ja kaovad pidevalt (slängid, pidžinid). Osa allkeeli käib inimesega kaasas läbi elu, osa muutub elu jooksul tunduvalt (ealised keeled, slängid).
- Sama keelevariant (nt kirjakeel) muutub ajas ja saame välja tuua tema arenguperioodid (vt Kask 1970: 5–22; Pajusalu 2000). Eri keelevariantide komplekt ja hierarhia muutuvad ühiskonnas, saame välja tuua sotsioperioodid (vt Hennoste 1997).
- Keel muutub pidevalt. Seetõttu on samal ajahetkel osa keelekihte või osa kõnelejaid ühes muutusehetkes ja teised teises keelehetkes. Nt erinevad sotsiaalsed kihid muudavad oma keelt eri kiirusega.
- Keelekasutajad muudavad aja jooksul keele struktuuri, kasutust ja ka hoiakuid nende suhtes, mille tagajärjel võib tekkida katke keelemõistmises.

Seega kui asume allkeeli hierarhiseerimise või liigendama üldisemalt konkreetsemale, tuues sisse eri allkeeli süsteemi eri tasanditena, siis on meie süsteem alati seotud konkreetse ajaga.

6. Allkeele termineid kasutatakse erineval moel teadvustatud nähtuste kohta. Vahet tuleb teha esmalt sellel, kes teadvustab.

- Kõnelejad teadvustavad oma keelt rühmasisese koodina, mis neid teistest eristab või tunnetavad teatud tekstide kokku-

kuuluvust samasse allkeelde. Sealjuures ei pruugi selline kokkukuuluvana tõlgendatav keelenähtuste kogum üldse mitte seesmiselt sarnane või teistest kogumitest erinev olla. Selliselt määratletud piirid on enamasti sotsiaalsed ja tehtud tavaliselt mõne üksiku keelelise joone põhjal.

- Naaberkogukonnad või teised inimesed teadvustavad oma naabrite keele erinevust enda omast (mitte-meie, mitte-see). Siin kehtib sama, mis öeldud eelmises punktis.
- Uurijad teadvustavad piire uurimise tulemusel. Sellised variandid on tavaliselt süstemaatiliselt välja toodud, kuid samas ei pea kasutaja neid üldse teadvustama. Samal ajal kasutavad uurijad samu termineid väga erineva homogeensuse ja erijoonte hulga variantide kohta.

Siin on küsimus ka selles, kas me kasutame sõna *allkeel* või mitte. Keel eeldab teatud mõttes teadvustatust, vähemalt oleme harjunud nii mõtlema. Millisel juhul me võime pidada neid variante eri keelteks, millisel juhul allkeelteks? Kas on mingi erinevus allkeele ja mingi muu variandi vahel? Sellele pole vastust. Pole võimalik öelda, et erinevuste hulk määrab piiri. Igal juhul on oluline piiri olemasolu kasutajate keelelises teadvuses, uurija teadvustatus pole piisav. Sealjuures ei pea aga olema seotud erinevuse tugevus / hulk ja teadvustatus. On vaid nii, et mida enam on mingid tunnused tunnetatud kasutajate kui eraldi rühmade poolt, seda kasulikum on neid analüüsida kui keele variante. On eraldi uurimisteema, millised allkeeled on inimeste poolt teadvustatud eesti keeles ja milliste tunnuste põhjal.

7. Osa allkeeli on sellised, mida inimesed omandavad, st see keel omandatakse praktika käigus ebateadlikult, keelt kasutades. Teine rühm on sellised, mida õpitakse teadlikult. Enamasti seotakse õppimine normingulise keelega, mida saab omandada ainult õppides, kuid õppida võib ka teisi allkeeli.

Tavaliselt kasutatakse mõistet *keelt valdama*, mis on väga udune mõiste. Ühe teooria järgi on inimeses olemas keelemasin kui potentsiaal, teise järgi omandab inimene keele seda pidevalt kasutades, st miljoneid kordi samu võtteid korrates.

Teine oluline erinevus on kahe valdamise vahel: passiivne valdamine ja aktiivne kasutamine. Naised kasutavad väga vähe

vulgaarset sõnavara, kuid keegi ei arva, et nad sellest aru ei saa. Tekstides saab uurida kasutamist ja just seda on allkeelte liigitamisel arvesse võetud. Kuid see pole arusaamisega üksüheses korrelatsioonis.

8. Allkeelte defineerimine ja allkeelte nimetamine on kaks eri asja. Me peame püüdma alguses defineerida allkeeli keeleväliste tunnuste kaudu ning alles seejärel valime saadud tunnusekimpudele nimed. Eesti lingvistikas on kasutatud termineid erinevalt, nii et me ei pea sõnade valikul arvestama mingit ühte traditsiooni.

5. Allkeelte süsteem

Selles osas võtame esmalt kokku omapoolse allkeelte süsteemi alused ning seejärel määratleme olulisemad eesti keele allkeeled.

5.1. Allkeelte tüpoloogia alused

Käesoleva tüpoloogia aluseks olevad põhimõtted on järgmised:

- Me liigendame, mitte ei hierarhiseeri sotsiaalselt allkeeli.
- Lähtume klassikalistest keelevälisestest tunnustest, kuid võtame arvesse ka keelekeskse lähenemise tulemused, mis peaks anda tulemuseks võimalikult homogensed allkeeled.
- Allkeeled eristame välja mitmel sõltumatul alusel, mitte ei ehita ühelt aluselt lähtuvat süsteemi. Esimeseks aluseks on eristus kasutajakesksete ja kasutussituatsiooni kesksete allkeelte vahel. Teine liigendus on norminguliste ja mittenorminguliste allkeelte vahel. Tulemuseks on kahte tüüpi allkeeled. Esimene on tekstirühmade allkeel kui tüüp, mis on pilv. Teine on keeletasandi liigendus, mis on diskreetsete piiridega.
- Arvestame eeskätt allkeeli, mille erinevused tulevad välja kogu keelesüsteemis, vaid teisesena lisame mõned kitsamal keelelisel alusel välja toodud allkeeled.
- Allkeeli saab edasi liigendada kahel viisil. Esiteks rekursiivselt, st liigendades sama allkeelt samade tunnuste alusel kitsama levikuga alamallkeeleks. Teiseks erinevatel üldisuse astmetel, jagades allkeeli kitsamateks uusi tunnuseid lisades.
- Me ei võta arvesse seda, kas tegu on teadvustatud allkeelega või mitte. Kasutame allkeele terminit mõlema võimaluse kohta.

- Me määratleme, mitte ei nimeta. Nimetamise võtame ette vaid siis, kui on olemas sobivad sõnad vastava allkeele nime jaoks.

5.1.1. Kasutajakesksed allkeeled

Kasutajakeskne allkeel on määratletud nende kasutajate omaduste kaudu. See on keele variant, mis erineb grammatiliselt, fonoloogiliselt ja leksikaalselt teistest variantidest ja on seotud kindla geograafilise kohaga ja/või kindla sotsiaalse klassi või staatusgrupiga (Trudgill 1992: 23–24). Tema kandja on rühm, mis tekitab ühiskonnas regulaarselt kui funktsionaalne tervik (nt füüsilise paiknemise, abielusuhete, töösuhete vms alusel), kaldub välja arendama oma keelesüsteemi ja keelekasutuse markerite süsteemi, mis teda teistest gruppidest eristab (Ferguson 1994: 19). Edasi jääme klassikalise kahelijaotuse juurde:

- territoriaalsed allkeeled ehk dialektid ehk kohamurded;
- sotsiaalsed allkeeled ehk sotsiolektid ehk sotsiaalmurded.

Mõlemaid saab edasi liigendada rekursiivselt (nt kohamurrakuteks või sotsiaalmurrakuteks). Neile lisaks on kaks allmõistet: aktsent ja sotsiaalne släng. Aktsent on ainult häälduses väljenduvate erijoontega kasutajakeskne allkeel, släng on ainult sõnavaras väljenduvate erijoontega allkeel.

Rahvusvaheliselt kasutatakse selle rühma üldnimetusena sõna dialekt. Eesti traditsioonis on dialekt seotud praktiliselt ainult kohamurretega. Seetõttu kasutame üldmõiste tarvis kasutajakeskset allkeelt

5.1.2. Situatiivsed allkeeled

Situatiivne allkeel tähendab kommunikatiivset situatsiooni, mis esineb regulaarselt ühiskonnas ja seostub kindlate keeleliste joontega (Ferguson 1994). Selle puhul on meil tegu mitmete tunnuserühmadega, mida meie arvates ei ole kasulik korraka arvestada. Seetõttu jagame situatsiooniga seotud tunnused mitmesse rühma vastavalt sellele, kui olulised nad on ja sellele, milliseid keeletasandeid nad mõjutavad.

1. Suhtlusviis: kirjalik / suuline ja redigeeritud / spontaanne.

Kõige tugevam situatiivne piir on määratud suhtlusviisiga (vt Hennoste 2000a; Chafe 1982; Biber 1988).

Esiteks, suulise suhtluse keel erineb oluliselt kirjaliku suhtluse keelest. Sealjuures põhjustab suure osa erinevustest suulisus / kirjalikkus ise. Põhilised erinevused on süntaksis, aga ka sõnavaras, eriti grammatilistes ja pragmaatilistes sõnades (asesõnad, mäarsõnad, pragmaatilised partiklid). Ka on suulise / kirjaliku piir oluline ajalooliselt. Seega on meile kasulik neid kahte allkeelt ka eraldi terminiga nimetada. Siin on meil nimed olemas: suuline keel ja kirjalik keel. Oluline on see, et suuline keel tähendab räägitud keelt ja kirjalik keel üleskirjutatud keelt. Antud juhul ei ole oluline see, kuidas seda teksti vastu võetakse. Nt kirjalikku teksti võib lugeda vaikselt või valjusti ja viimasel juhul võib teda keegi ka kuulda, kuid see ei muuda asja. Keele kasutamisel ja sellel, milline tekst on tulemuseks, on oluline just see, millised on teksti tootmise tingimused.

Spontaansus ja redigeeritus on eelnevaga tihedalt seotud. Keele poolelt lähenedes on kõige tugevam ja selgem piir just situatsioonide vahel, mis võimaldavad redigeerimist ja nende vahel, mis ei võimalda. See piir seostub tugevalt suulise ja kirjaliku piiriga. Suuline suhtlus on alati mitu korda spontaansem kui kirjalik lihtsalt sellepärast, et seal on kõnetempo mitu korda kiirem. Ja üldjuhul tehakse seal tekst vahetu suhtluse käigus ning teksti tegemist määrab ka kuulaja. Kirjalik tekst aga tehakse tavaliselt väljaspool vahetut suhtlust, st redigeerimise aeg on tegelikult seotud ainult kirjutaja enese määratud piiridega. Seega saame teise piiri, spontaanse ja redigeeritud teksti vahele.

Need piirid erinevad oma areduse poolest. Kirjalik ja suulise teksti piir on küllalt are, kuigi ka nende vahele võib jääda mitmesuguseid hübriidvorme (ettelugemiseks kirjutatud tekst, teksti tegemine paralleelselt suuliselt ja tahvlil jms). Spontaanse ja redigeeritud teksti piir on sujuv. Seda võib määratleda vastavalt sellele, kui kui palju tekstitasandeid on ette valmis mõeldud.

Kuid kuna need kaks mõjurit on omavahel väga tihedalt seotud, siis on meile oluline ka nende kombinatsioonide nimetamine. Siin saame neli rühma: suuline spontaanne, suuline redigeeritud, kirjalik spontaanne ja kirjalik redigeeritud keelekasutus.

2. Argine / ametlik suhtlus. Järgmine ühiskonnas ja keeles oluline piir on ametliku ja argise suhtluse vahel. Samas on see piir ise kompleksne süsteem, mille all on:

- inimestevahelised suhted (tuttavad vs võõrad);
- inimeste rollid vastavas situatsioonis (eraisik vs institutsiooni esindaja);
- konkreetne füüsiline olukord (kodus, kohvikus jms vs tööl, ametiasutuses jms);
- suhtluse põhieesmärk (osalemine, enese sidumine suhtlusega vs informatiivne olemine).

Neid tunnuseid kombineerides saame kaks keset: prototüüpse argisuhtluse ja prototüüpse ametliku suhtluse ning nende vahele jääva üleminekuvööndi.

Siin tuleb lisaks vahet teha vähemalt kahel ametliku suhtluse alaviisil: institutsionaalne suhtlus ja avalik suhtlus. Institutsionaalne suhtlus on olukord, kus vähemalt üks inimene on mingi ühiskonna institutsiooni esindaja, esineb arstina, õpetajana jne. Avalik suhtlus on selline, kus olukord on avatud erinevatele kõrvalistele isikutele (avalik koosolek). Sellest erineb suletud olukord, milles osaleb ainult piiratud ja määratud hulk kindlate omadustega isikuid (nt ülikooli õppetooli koosolek).

Ametliku ja argise suhtluse keeleline erinevus on eelkõige selles, et avalik suhtlus keelab teatud sõnavara kasutamise. Teisalt on erinevus ka selles, et ametlikus suhtluses orienteerub kõneleja nt eesti keeles üsna tugevalt kirjakeele grammatikanormingutele, argises situatsioonis aga varieerib mitut erinevat võtet või vahendit. Ja kolmandaks, erinevus on ka selles, kui palju tähelepanu pöörab kõneleja oma keelekasutusele. Argiolukorras pöörab kõneleja oma keelekasutusele minimaalselt tähelepanu, ametlikus situatsioonis aga püüab teha teksti, mis vastaks keeleliselt võimalikult hästi situatsiooni keeleideaalile.

See piir on kindlasti madalamat järku kui spontaansuse ja suulisuse / kirjalikkuse alusel välja toodud piirid. Seega võime registrarühmad jagada argiregistriteks ja ametlikeks registriteks.

Liigendus spontaansuse astme ja suulisuse / kirjalikkuse alusel vastab umbes murderühmade tasemele. Kui lisame neile argise ja avaliku piiri, saame umbes murretele analoogilise

üldistuse astme. Seetõttu eelistame terminitena kasutada esimese liigenduse jaoks registrirühma ja teise jaoks registrit. Kokku saame loogiliselt konstrueerida 8 registrit. Seega on meil olemas nt registrirühm suuline spontaanne kõne ja register suuline spontaanne argikõne.

3. Valdkond ja teema. Kolmas suur situatiivne tunnusterühm on suhtlusvaldkond ja teema, millest kõneldakse. Seda saame omakorda jagada vähemalt kahel viisil:

- üldised ja erialased ehk oskuskeelt nõudvad valdkonnad;
- mitmesugused ühiskonnas eraldi välja toodud konkreetset keelekasutusvaldkonnad (ilukirjandus, ajakirjandus, teadus, asjaajamine jne).

Mõlemad alaliigid erinevad eespool toodud rühmadest selle poolest, et need on eeskätt sõnavara poolest erinevad. Valdkonnad ja teemad ei seostu üheselt eeltoodud registritunnustega, kuigi enamasti kaldub osa valdkondi olema ametlikud ja osa argised.

Siin on meil kaks võimalust: kas vaadelda valdkondi kui ühte registri tunnustepaari või võtta ta eraldi tunnusterühmaks. Me eelistame siin viimast varianti, toetudes sellele, et tegu on eeskätt sõnavaraerinevustega, mitte kogu keelesüsteemi erijoonetega. Selle allkeelerühma nimetuseks sobib meie arvates hästi valdkonnastiil, mis seostub klassikalise funktsionaalstiiliga.

Seega jagame me situatsioonikesksed allkeeled analoogiliselt Trudgilliga kaheks. Siin tekib aga terminoloogiline probleem. Rahvusvahelises traditsioonis kannab valdkonnakeel nime register ja muud situatiivsed allkeeled stiil. Eesti traditsioonis on aga just valdkonnakeele nimeks funktsionaalstiil ja me eelistasime eespool nimetada registriks suhtlusviisi ja suhtlusolukorraga seotud allkeeli.

4. Tekstitüübid. Biberi uurimustest nägime, et inglise keeles ei jagune tekstid keeleliselt mitte valdkondade vaid teksti retooriliste tüüpide alusel. Retoorikas on välja toodud erinevad ideede arendamise tüübid (*methods of development*). Põhitüübid on jutustus, kirjeldus, seletus, argumentatsioon ja veenmine, mis aga pole võrdsed. Nii ei moodusta kirjeldus üldjuhul teksti põhialust vaid ainult osa tekstist. Argumentatsioon seostub aga tihedalt seletamisega ja veenmisega. D. Biberi järgi selgus, et olulisteks

alusteks on seletus ja jutustus, mis moodustavad kontiinuumi ja neist eraldi seisev veenmine. Seega võiksime piirduda kolmijaotusega: jutustavad, seletavad ja veenvad tekstid.

Kindlasti ei seostu tekstitüübid üheselt eeltoodud registripäiriga. See jaotusalus seostub aga küllalt tugevalt tekstide valdkondadega. Nii kalduvad ilukirjandustekstid olema põhiloomult jutustavad ja teadustekstid seletavad / argumenteerivad jne. Kuid see vastavus ei ole ühene ning teksti tüübid ei seostu üksnes sõnavaraga. Seega on meile kasulik vaadelda teksti tüüpide jaotust kui eraldiseisvat ja paralleelset valdkondade jaotusele.

Seega jagame situatiivsed allkeeled kolmeks:

- registriühmad ja registrid, mis seostuvad tunnustega suulisus / kirjalikkus, spontaansus / redigeeritus ja argisus / ametlikkus;
- valdkonnastiilid, mis seostuvad keelekasutusvaldkondadega;
- tekstitüübid, mis seostuvad teksti retooriliste põhieesmärkidega.

5.1.3. Norminguline ja mittenorminguline allkeel

Teise suure jaotusaluse moodustab vastandus normingulisus / mittenormingulisus. Normingud on antud ühiskonnas autoriteetse või võimu omava organi poolt, neid õpetatakse koolis ja välismaalastele. Just neile toetub inimene, kui ta muulase keeles leiab vigu. Teine rühm on normid, mis on eelkõige keeleteadlaste statistilised üldistused tegelikust keelekasutusest. Norme endid keelekasutaja osalt teadvustab, osalt mitte. Selle tunnusepaari alusel jagunevad allkeeled normingulisteks ja mittenormingulisteks allkeelteks. See on tunnus, mis on teisel tasandil kui eelnevad tunnused, sest ta eristab keelendeid väljaspool konteksti.

5.2. Eesti keele allkeeled

Toodud liigenduse alusel saame järgmise allkeelte põhisisüsteemi:

- kasutajakesksed allkeeled:
  - dialektid;
  - sotsiolektid;
- situatiivsed allkeeled:
  - registrid;
  - valdkonnastiilid;

– tekstitüübid.

- normingulised / mittenormingulised allkeeled.

Millised olulised allkeeled võime selles süsteemis välja tuua eesti keeleühiskonnas ning mille alusel? Me jätame siinkohal kõrvale kohamurded (vt Pajusalu 1999) ning sotsiolektid ja tekstitüübid, mille kohta pole võimalik esialgu midagi ütelda. Seega vaatleme, millised olulised registrid ja valdkonnastiilid saame välja tuua ja milliseid sõnu kasutame nende kohta.

1. Kindlasti on olemas jaotus suuline ja kirjalik keel. Nende kahe vahel on hulk olulisi erinevusi (vt Hennoste 2000a–2000f).

2. Ka eesti keeles on oluline jagunemine registrirühmadeks. Selles jaotuses saame kaks selgete ja süstemaatiliste piiridega allkeelt: kirjalik redigeeritud allkeel ning suuline spontaanne allkeel. Kirjalik spontaanne allkeel on esialgu olemas väga vähesel määral (nt interneti jututubades või portaalide kommentaarides) ja suuline redigeeritud keelekasutus on samuti harv. (Redigeerituse all mõtleme siin peas valmis mõeldud teksti keelekasutust. Kirjapanduna redigeeritud tekst on ikka kirjalik tekst, olenemata sellest kas teda õpitakse pähe ja esitatakse või loetakse ise vaikselt või valjult.)

Sealjuures võib inimene redigeerida oma teksti väga mitmesuguste normide põhjal, alates normingutest kuni nt mõne kohamurde normideni.

Suulise spontaanse registrirühma nimeks sobib hästi kõnekeel. Kuidas aga nimetada kirjalikku redigeeritud keelt? Üks võimalus on nimetada ta kirjakeeleks. Selline kirjakeel oleks lai ja heterogeenne ega vastaks täpselt ühelegi praegusele eesti kirjakeele määratlusele. Samuti ei seostuks ta normingutega.

3. Omaette piisavalt selgete piiridega allkeele moodustab kindlasti suuline spontaanne allkeel, mida kasutatakse argisuhtluses. Seda nimetame argikeeleks. Argisuhtluse kirjalik variant on harv ning pole selge, kas ta kuuluks eesti keeles kokku suulise varian-diga või mõne muu registriga. Sellele me omaette nime ei anna. Seega on meie argikeel praegu ainult suuline keelekasutus, mis vastab meie arvates hästi selle mõiste intuiitivsele sisule.

Teiselt poolelt saame jagada kirjaliku redigeeritud registri-rühma samuti argiseks ja ametlikuks registriks. Argine kasutus on harv ja sellele me praegu nime ei anna. Ametlik kirjalik redigeeritud keele kasutus on aga ühiskonnas väga tavaline ja see vajab omaette nime. Ka selle nimetamiseks sobib sõna kirjakeel. Ka selline kirjakeele sõna kasutus ei vasta ühelegi praegustest kasutustest ning ei seosta teda normingutega, kuigi selles allkeeles kaldutakse eesti kultuuris kasutama normingulist keelt.

Omaette asi on suuline spontaanne ametlik register, mida kasutatakse poes, asjaajamises jms. See erineb oma keelelt kindlasti suulisest spontaansast argiregistrist. Kuidas seda nimetada? Praegu tema jaoks mingit head nime olemas ei ole.

4. Teise lähenemise alusel saame situatsioonikesksed allkeeled liigendada sõnavaralisteks valdkonnastiilideks. Põhiliselt saame välja tuua stiilid, mis seostuvad kirjaliku redigeeritud ametliku suhtlusega, mis on ühiskonnas selgemini keeleliselt teadvustatud: ilukirjandus, teadus, poliitika, asjaajamine ehk ametlik dokumentatsioon, meedia, religioon, populaarteadus, teatmeteosed, kuidas-seda-teha käsiraamatud jne.

Kuid oluline on, et selline valdkonnajaotus ei ole mingi kirjaliku ametliku registri erijoon. Ta on olemas ka suulisel registri-rühmas ja argisuhtluses, kuigi seda tavaliselt eraldi ei teadvustata. Millised valdkonnad seal saab välja tuua, saab otsustada alles peale empiirilisi uuringuid. Nt võime pakkuda suuliselt ametlikult poolelt: meedia (vestlusaated, *show'd*, telefoniintervjuud, spordi otsesaated jms), poliitilised kõned, religioon (jutlused), teadus (loengud, ettekanded, debatid), asjaajamine (kohtukõned, suhtlus ametnikega), suuline kirjandus. Argisuhtluse poolelt: erakirjad, lobisemine (*small talk*), argikirjandus (anekdoot, rahvajutt jms) jms.

5. Me saame kogu eesti keele jagada kaheks: osa, mis vastab normingutele, ja osa, mis ei vasta. Esimese osa kohta kasutame terminit normikeel, teise osa jaoks praegu eraldi terminit pole. Samas võime konkreetset teksti vaadates leida ilmselt pea igast tekstist osi, mis vastavad normingutele, olgu nad sinna sattunud juhuslikult või teadlikult.

Tekstide tasandil saame välja tuua need allkeeled, mis kalduvad normingute järgimise poole ja need, mis suhtuvad normingutesse ükskõikselt. See on muutuv, kuid üldiselt kalduvad avalikud ja kirjalikud registrid normingute järgimise poole ning argised ja suulised neist ei hooli.

Teiseks saame välja tuua need allkeeled, mis saavad põhimõtteliselt norminguid korralikult järgida ja sellised, mis ei saa. Saamine on seotud kirjalikkuse ja redigeerimisvõimalustega.

Ja kolmandaks, saame välja tuua need valdkonnastiilid, milles ühiskond nõuab normingute järgimist rangelt, milles suhteliselt vabalt ja milles ei nõua. Ka see on väga muutuv asi. Tavaliselt nõutakse norminguid nt riigieluga seotud registrites, veidi vähem ajakirjanduses, veel vähem ilukirjanduses.

5.3. Kokkuvõtteks

Oleme viimases osas esitanud omapoolse allkeelte liigenduse põhimõistestiku ning selle alusel toonud välja meie arvates olulised eesti keele allkeeled. Need allkeeled on toodud praegu välja keeleväliste tunnuste kombinatsioonide alusel, kuid nende nimetamisega on esialgu mitmeid probleeme. Millised oleks eesti keele allkeeled?

1. Kasutajakesksed allkeeled:

- kohamurded ehk dialektid: jagunevad murderühmadeks, murreteks ja murrakuteks;
- sotsiaalmurded ehk sotsiolektid: praegu eraldi välja toomata.

2. Situatiivsed allkeeled:

- registrirühmad ja registrid:
  - registrirühmad:
    - kõnekeel = suuline ja spontaanne keelekasutus;
    - ?kirjakeel = kirjalik ja redigeeritud keelekasutus;
  - registrid:
    - argikeel = suuline, spontaanne, argine keelekasutus;
    - ? = suuline, spontaanne, ametlik keelekasutus;
    - ?kirjakeel = kirjalik, redigeeritud, ametlik keelekasutus.
- valdkonnastiilid: jagunevad eri valdkondade keelteks.
- tekstitüübid: esialgu eraldi välja toodud ei ole.

3. Allkeeled kodifitseerituse alusel:

- normikeel = normingutele vastav keelekasutus olenemata sellest, milliste inimrühmade poolt ja millises situatsioonis seda kasutatakse;
- mittenormikeeled.

KIRJANDUS

- Biber, Douglas 1988.** Variation across Speech and Writing. Cambridge: Cambridge UP
- Biber, Douglas 1994.** An analytical framework for register studies. – Sociolinguistic Perspectives on Register. Eds. D. Biber, E. Finegan. N.Y., Oxford: Oxford UP. 31–56.
- Biber, Douglas 1995.** Dimensions of Register Variation. A Cross-Linguistic Comparison. Cambridge: Cambridge UP.
- Chafe, W. L. 1982.** Integration and involvement in speaking, writing and oral literature. – Spoken and Written Language. Exploring Orality and Literacy. Ed. D. Tannen. Norwood, N.J. 35–53.
- Chambers, J.K.; Trudgill, Peter 1980.** Dialectology. Cambridge, NY: Cambridge UP
- Cheshire, Jenny 1992.** Register and style. – International Encyclopedia of Linguistics. Ed. W. Bright. Vol 3. New York, Oxford: Oxford University Press. 324–326.
- Christian, Donna 1992.** Social dialects. – International Encyclopedia of Linguistics. Ed. W. Bright. Vol 4. New York, Oxford: Oxford University Press. 3–6.
- Chrystal, David; Davy, Derek 1969.** Investigating English Style. London: Longman.
- Duranti, Alessandro 1985.** Sociocultural dimensions of discourse. – Handbook of Discourse Analysis. Ed. T. A. van Dijk. Vol 1. Academic Press. 193–230.
- ENE 1989.** Kirjakeel. – ENE 4. Tallinn: Valgus. 544.
- Erelt, Mati; Erelt, Tiiu; Ross, Kristiina 1997.** Eesti keele käsiraamat. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Ferguson, Charles 1994.** Dialect, register, and genre: working assumptions about conventionalization. – Sociolinguistic Perspectives on Register. Eds. D. Biber, E. Finegan. N.Y., Oxford: Oxford UP, 15–30.
- Hennoste, Tiit 1996.** Tartu University Corpus of Written Estonian: A Survey of the Structure of Texts and Principles of Selection. –Esto-

- nian in the Changing World. Ed H.Õim. University of Tartu: Department of General Linguistics. Tartu. 7-32.
- Hennoste, Tiit 1997.** Eesti keele sotsioperioodid. Üldpilt. – Pühendus-
teos Huno Rätsepale. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised
7. Toim M. Erelt, M. Sedrik, E. Uuspõld. Tartu. 45–66.
- Hennoste, Tiit 1999.** Eesti keele arengud: totalitaariast polüloogiasse. –
Keel ja Kirjandus, 2, 88–96.
- Hennoste, Tiit 2000a.** Sissejuhatus suulisesse eesti keelde I. Taust ja
uurimisobjekt. – Akadeemia 5, 1117–1150.
- Hennoste, Tiit 2000b.** Sissejuhatus suulisesse eesti keelde II. Suulise
kõne erisõnavara 1. – Akadeemia 6, 1343–1374.
- Hennoste, Tiit 2000c.** Sissejuhatus suulisesse eesti keelde III. Suulise
kõne erisõnavara 2. – Akadeemia 7. 1553–1582.
- Hennoste, Tiit 2000d.** Sissejuhatus suulisesse eesti keelde IV Suulise
kõne erisõnavara 3. Partiklid. – Akadeemia 8, 1773–1806.
- Hennoste, Tiit 2000e.** Sissejuhatus suulisesse eesti keelde V Mõned
mitteverbaalsed nähtused suulises kõnes. – Akadeemia 9, 2011–
2038.
- Hennoste, Tiit 2000f.** Sissejuhatus suulisesse eesti keelde VI. Lausung
suulises kõnes 1. – Akadeemia 10, 2223–2254.
- Hennoste, Tiit; Keevallik, Leelo; Pajusalu, Karl 1999.** Introduction. –
International Journal of the Sociology of Language 139. Estonian
Sociolinguistics. Issue editor T. Hennoste, 1–16.
- Hennoste, Tiit; Koit, Mare; Roosmaa, Tiit; Saluveer, Madis 1998.**
Structure and usage of the Tartu University Corpus of Written Estoni-
an. – International Journal of Corpus Linguistics 3 (2), 279–304.
- Hymes, Dell 1962/1968.** The ethnography of speaking. – Readings on
the Sociology of Language. Ed. J. Fishman. Mouton. 99–138.
- Hymes, Dell 1972/1986.** Models for the interaction of language and
social life. – Directions in Sociolinguistics: the Ethnography of
Communication. Eds. J. Gumperz, D. Hymes. Holt/Basil Blackwell.
35–71.
- Ikola, Osmo 1972.** Kirjakieli ja puhekieli, yleiskieli ja murre. – Sanan-
jalka 14, 16–26.
- Kask, Arnold 1956.** Eesti murrete kujunemisest ja rühmitumisest. –
Eesti rahva etnilisest ajaloost. Tallinn. 24–40.
- Kask, Arnold 1970.** Eesti kirjakeele ajaloost I. Tartu: Tartu Riiklik Üli-
kool.
- Keevallik, Leelo 1996.** Maintenance of structured variability. – Estonian
in the Changing World. Toim H. Õim. University of Tartu,
Department of General Linguistics. 123–132.

- Keevallik, Leelo 2000.** Keelendid *et ja nii et* vestluses. – Keel ja Kirjandus 5, 344–358.
- Kull, Rein 2000.** Kas kindel või lagundatud kirjakeel. – Keel ja Kirjandus 1, 1–9.
- Labov, William 1972.** Sociolinguistic Patterns. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Liivaku, Uno 1999.** Heitlus eesti keele pärast (II). – Keel ja Kirjandus 6, 386–393.
- Lindström, Liina 2000.** Narratiiv ja selle sõnajärg. – Keel ja Kirjandus 3, 190–200.
- Loog, Mai 1991.** Esimene eesti slängisõnaraamat. Tallinn.
- Milroy, Lesley 1980.** Language and Social Networks. Oxford: Basil Blackwell.
- Montgomery, Martin 1995.** An Introduction to Language and Society. Routledge.
- Mäger, Mart 1989.** Eesti keele õpik. Tallinn: Valgus.
- Pajusalu, Karl 1992.** Regional and social varieties of Estonian. – Ural-Altische Jahrbücher / Ural-Altaiic Yearbook 64, 23–34.
- Pajusalu, Karl 1997.** Keskse perifeeria mõjust eesti keele tekkeloos. – Pühendusteos Huno Rätsepale. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 7. Toim M. Erelt, M. Sedrik, E. Uuspõld. Tartu. 167–184.
- Pajusalu, Karl 1999.** Eesti murded ja murderühmad. – Emakeele Seltsi Aastaraamat 43. Tartu: ETA Emakeele Selts. 64–98.
- Pajusalu, Karl 2000.** Eesti keele kujunemisejärgud ja sotsioperioodid. – Keel ja Kirjandus 3, 153–160.
- Ross, Eevi; Hallik, Tiina 2000.** Keelekorralduse konverents 18.–19. november 1999. Diskussioon ÕS 1999: kui liberaalne võib olla keelekorraldus? – Keel ja Kirjandus 6, 455–462.
- Rätsep, Huno 1976.** Lindu tuntakse laulust, inimest keelest. – Keel, mida me harime. Tallinn: Valgus. 116–120.
- Saareste, Andrus 1932.** Eesti keeleala murdelisest liigendusest. – Eesti Keel, 17–40.
- Zemskaja E. A. 1979.** Russkaja razgovornaja retsh: lingvistitsheskij analiz i problemõ obutshenia. Moskva: Russkij jazõk.
- Taavitsainen, Irma; Melchers, Gunnel 2000.** Writing in nonstandard English: Introduction. – Writing in Nonstandard English. Eds. I. Taavitsainen, G. Melchers, P. Pahta. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 1–26.
- Tauli, Valter 1938.** Õigekeelsuse ja keelekorralduse põhimõtted ja meetodid. Tartu: Akadeemilise Kooperatiivi Kirjastus.

- Tauli, Valter 1968.** Keelekorralduse alused. Stockholm: Kirjastus Vaba Eesti.
- Tedre, Ülo 1998.** Rahvaluule. – Eesti rahvakultuur. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus. 545–590.
- Tender, Tõnu 1994.** Eesti släng: olemus ja uurimislugu I–II. – Keel ja Kirjandus 5, 293–297; 6, 346–355.
- Tiittula, Liisa 1991.** Puhuva keeli. Suullisen viestinnän erityispiirteitä. Finn Lectura.
- Toomet, Piret 2000.** Mõnest kaudsuse väljendamise võimalusest tänapäeva eesti keeles. – Keel ja Kirjandus 4, 251–259.
- Trudgill, Peter 1992.** *Introducing Language and Society*. Penguin.
- Trudgill, Peter 1994.** *Dialects*. London and New York: Routledge.
- Trudgill, Peter 1995.** *Sociolinguistics. An Introduction to Language and Society*. New Edition. Penguin Books.
- Wardhough, Ronald 1996.** *An Introduction to Sociolinguistics*. 2nd edition. Blackwell.

KIRJAKIELEN SUHDE MUIHIN KIELIMUOTOIHIN

Pirkko Nuolijärvi

Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki

Variaation tutkija, sanakirjantekijä, kääntäjä, kielenhuoltaja, kieliopin tekijästä puhumattakaan, joutuvat kaikki koko ajan ottamaan kantaa siihen, missä kulkevat kielen eri varieteettien rajat, mikä ilmaus, sana tai muotovariantti kuuluu mihinkin kielimuotoon. Samansukuista rajankäyntiä tekee koko ajan myös kuka tahansa kielenkäyttäjä, sillä sosiolingvistisen normiston arviointi on yksi kielellisen elämän perusasioita, joka tilanteessa läsnä.

Tässä artikkelissa tarkastelen termiä kirjakieli ja muita kielimuotoja kuvaavia termejä sosiolingvistiikan näkökulmasta. Keskustelen termien välisestä suhteesta, niiden erillisyydestä ja limittäisyydestä, käsittelen toistuvasti esiin tulleita, kielimuotojen rajaamista ja nimittämistä koskevia kysymyksiä ja tarkastelen niitä muutamien esimerkkien valossa. En käsittele kaikkia kielimuotojen kategorioita koskevia käsitteitä, vaan keskityn vain muutamiin termeihin, jotka nähdäkseni riittävän hyvin tuovat esiin aihetta koskevan problematiikan (suomenkielisestä, eri aikoina käytetystä termistöstä ks. lähemmin Mielikäinen 1980). Esimerkkini ja lähteeni koskevat lähinnä suomen kieltä, mutta kyseessä ovat tietenkin kaikille kieliyhteisöille keskeiset termit, vaikka eri yhteisöissä saattavatkin painottua eri seikat ja eri varieteeteilla on eri asema (vrt. Kergen artikkeli tässä julkaisussa).

1. Kielen varieteetteja koskevaa termistöä

Silloin kun käsitellään kirjakielen ja muiden kielimuotojen suhteita, on otettava kantaa useampaan ryhmään olennaisia termejä. Niin sosiolingvistiikassa kuin muillakin kielentutkimuksen aloilla on kirjoittamattomana lähtökohtana ollut se, että kirjoitettu kieli on kaiken kielen normi. Kulttuureissa, joilla on kirjakieli, on kielimuotoja, jotka on leimattu esimerkiksi "alatyylisiksi" vain siksi, että niissä esiintyy muotoja ja sanoja, jotka eivät esiinny tai

esiintyvät vain satunnaisesti painetussa tekstissä. Vaikka tiedetään, että kaikissa kulttuureissa puhuttu on ensisijainen, silti tiettyssä historian vaiheessa kirjakielen normi on alettu käsittää kielen synonyymiksi. Näin on käynyt siitä huolimatta, että erilainen variaatio on ollut kielen kuvaajien ja tutkijoiden tiedossa (vrt. Cameron 1996a: 256–258). Silloinkin, kun tätä käsitystä asetutaan vastustamaan, se on implisiittisesti läsnä, kun esimerkiksi variaationalyysissa puhutun vertailukohtana on aina kirjoitettu kieli ja kun korostetaan puhekielen ja kirjakielen välisiä eroja.

Tätä kirjakielen itsestään selväksi käyneen aseman aiheuttamaa paradoksia, eli lähtökohtaa, jossa kirjakieli on tarkastelun yhtenä osapuolena, muut kielimuodot toisena, en kykene välttämään tässäkin yhteydessä, kun pohdin kirjakielen ja muiden kielimuotojen suhdetta. Vaikka yleistyksset ja kategorisoinnit pyrkivätkin selventämään puheena olevien käsitteiden alaa, ne samalla yksioikoistavat käsitteiden sisältöä ja suhdetta toisiinsa. Kirjakielen painottuminen luo väkisin maaperää sille lähtöoletukselle, että se on kieliyhteisön variaation kannalta keskeisin termi. Muitakin näkökulmia voi olla, ja niitä yritän tässä avata.

Ensiksi on tarkasteltava *kirjoitetun kielen (kirjutatud keel, written language)* ja *kirjakielen (kirjakeel, standard language / dialect / variety)* suhdetta.¹

Kirjoitettu kieli ja kirjakieli eivät ole keskenään synonyymeja, vaikka niitä arkipuheessa saatetaan käyttää synonyymisesti. Ensiksikin kirjoitettu kieli (*kirjutatud keel, written language*) on merkitykseltään laajempi kuin kirjakieli (*kirjakeel, standard language*). Kirjoitettu kieli on kaikki se kirjoitettu aineisto, varanto, pääoma, joka esimerkiksi suomen tai viron kirjoitetun kielen historian aikana on muutamassa vuosisadassa julkaistu, siis mikä tahansa kirjallisessa muodossa oleva teksti. Kirjakieli puolestaan on vain osa kirjoitettua kieltä, yksi varieteetti painoasussa olevien varieteettien joukossa. Valtaosa kirjoitetusta kielestä on kuitenkin

---

¹ Esitän tässä ja myöhemmin tarkasteltavana olevien suomenkielisten termien rinnalla viron- ja englanninkieliset termit, koska siten voi kenties helpommin nähdä eri termien limittäisyyden ja myös erikielisten termien erot ja yhtäläisyydet. Kuten sanottu, kiinnitän kuitenkin erityistä huomiota suomen kielen merkityksiin.

ollut väistämättä kirjakielistä eli kieliopillisesti normitetun kielen mukaista, koska yhteisön yhteiset normit rakennetaan periaatteessa nimenomaan kirjoitettua varten. Normit rakentuvat ammattimaisen kirjoittamisen (*professional writing*) yhteydessä, ja kirjakielisen standardin olemassaolo riippuukin paljolti ammattimaisen kirjoittamisen standardin olemassaolosta (Cameron 1996b). Kirjakielen normit esitetään kieliopissa ja sanakirjoissa, ja se mitä niihin on valittu, saa painavamman aseman kuin se mitä sieltä jää pois, kielioppihan on niin ikään valintojen tulosta (kieliopin käsitteestä ja kielioppien taustaoletuksista ks. Vilkuna 1996).

Synonyymeja eivät myöskään ole *puhuttu kieli* (*kõneldav keel, spoken language*) ja *puhekieli* (*kõnekeel, vernacular / informal speech*). Puhuttu kieli on jälleen kattotermi kaikelle puhutulle kielelle; sen piiriin voi lukea kaikki ne varieteetit, joita puheessa käytetään. Suomenkielinen käsite puhekieli on sekin monissa yhteyksissä monimerkityksinen. Puhekieli voi olla kattotermi hyvin monentyyppisille kirjakielestä poikkeaville kielimuodoille. Paikallismurteetkin ovat siis puhekielen käsitteeseen kuuluvaa. Toisaalta puhekielellä voidaan monissa yhteyksissä tarkoittaa vain uudempia puhekielen varieteetteja, joskin silloin sanan edessä on usein määriteosa *kaupunkipuhekieli* (*linnakeel*), *nykypuhekieli* tai suomalaisessa sosiolingvistiikassa yksi hankalimmiksi osoittautuneista termeistä, *yleispuhekieli*, jolle ei ole vastinetta muissa kielissä. Puhekielenä voi olla myös kirjakielen mukainen puhetapa, yleiskieli (“puhua kirjakieltä” on laajalti käytetty sanonta Suomessa).

Standardisointi on yleensä kaikissa kulttuureissa pitkä ja kirjakielen vakiintumisen jälkeinkin yhä jatkuva prosessi (suomen standardisoinnista ks. Häkkinen 1994, viron kehityksestä ks. Hennoste 1997, Pajusalu 1997. Kasik 1999). Standardikielen rakentamisessa on kysymys kieliyhteisölle yhteisen kirjallisen normin muodostamisesta. Standardikielen käsite on sosiolingvistisestä näkökulmasta kaksiulotteinen: se voi olla joko kirjoitettua tai puhuttua standardikieltä. Kirjakielisen normikielen eli *standardikielen* taustalla ja pohjana on ainakin yksi kolmesta seikasta: Ensiksi yhteisön normikielen pohjana on prestiisiryhmän, esimerkiksi sivistyneistön puhuma kielimuoto. Toiseksi normikielellä on kirjallinen historia. Kolmanneksi kirjakieli syntyy (synnyte-

tään) alueella, jossa kohtaa monta erilaista kielimuotoa, jotka vaikuttavat toisiinsa ja lopulta sulautuvat toisiinsa. (Normin syntymisen periaatteista ks. Bartsch 1987: 250–251). Standardina siis esitetään yleensä se kielimuoto, jossa ei ole leimallisia paikallisia piirteitä, joka on lähinnä kirjakielen normistoa. Pohjimmiltaan sekin on kuitenkin tiettyyn rajaan asti paikallinen tai muuten rajallinen kielimuoto. Se ei siis ilman muuta ole yhtä lailla kaikkien kieliyhteisön jäsenten standardi.

Standardin vastaparina on erityisesti brittiläisessä sosiolingvistiikassa käytetty sanaa *vernakulaari* (*vernacular*), jolla viitataan siihen, että jokin ääntämyksessä tai sanastossa paljastaa eron standardiin. Esimerkiksi Suomessa kirjakielinen puhetapa olisi standardin mukaista, Tampereen puhekieli taas Tampereen vernakulaari. Tampereen näkökulmasta standardina saattaa kuitenkin olla juuri oma vernakulaari, joka vain ulkopuolisten korvissa siis on vernakulaari. Vernakulaarin käsitettä ei suomalaisissa tutkimuksissa juuri ole käytetty. Sen sijasta on käytetty esimerkiksi termejä paikallismurre (*murre*, *murrak*), kaupunkipuhekieli jne.

Standardikielen käsite osoittaa myös sen, miten hankalaa kirjoitetun ja puhutun rajaa on vetää. Standardi ja jokin paikallinen vernakulaari ovat kielen varieteetteja. *Varieteetilla* (*allkeel / keelekuju*, *variety / accent / dialect*) on tarkoitettu osakieliä tai kielimuotoja, sellaisia kuin aluemurre, paikallismurre, slangi, yleiskieli, erikoiskieli. Englanninkieliset termit osoittavat selvästi, miten liikkuva varieteetin käsite on; kun englanninkielisessä kirjallisuudessa puhutaan aksentista, sillä tarkoitetaan nimenomaan ääntämiseen pohjautuvia eroja, kun taas dialekti on laajempi käsite, joka sisältää myös sanastolliset yms. erot. Varieteetin käsite on siten neutraalein. Se ei ota kantaa siihen, millä kielen tasolla liikutaan. Termiä varieteetti käyttämällä implikoidaan kuitenkin, että kielimuotojen rajat ovat piirrettävissä.

Termi *yleiskieli* (*üldkeel / ühiskeel*, *standard language / lingua franca*) on tullut tarpeelliseksi osoittamaan jotakin sellaista kielimuotoa tai kielimuotojen ryhmää, joka erottuu niin paikallisista kuin sosiaalisistakin varieteeteista. Yleiskielen määrittelyille on tyypillistä, että niiden mukaan yleiskieltä osaavat käyttää ja ymmärtävät kaikki kieliyhteisön jäsenet riippumatta siitä,

millä alueella he asuvat tai millä aloilla toimivat. Siitä nimikin yleinen, joka viittaa siihen, että se ei ole minkään ryhmän erikoiskieli. Periaatteessa onkin niin, että yleiskielelle tyypillistä on leimattomuus, ellei sen sitten voi sanoa leimautuvan kirjakielen suuntaan. Mutta vain periaatteessa.

Käytännössä yleiskieli voi olla yhtä leimallinen kuin muutkin varieteetit. Sen rajoja on myös vaikea hahmottaa, vaikka se yleispiirteiltään onkin määriteltävissä. Yleiskieltä on määritelty esimerkiksi seuraavaan tapaan (Koivusalo 1979: 26): Yleiskieli on kieliyhteisön eri ikä- ja ammattiryhmille yhteinen kielimuoto, joka on muotoasultaan kirjakielen mukaista, käyttää yleisesti tunnetuksi tiedettyä sanastoa ja on virke- ja lauserakenteeltaan yksinkertaista. Keskustelua on herättänyt lähinnä määritelmän kolmas kriteeri. Se ei ole aiemmissä määritelmässä ollut mukana, ilmeisesti sen vuoksi, että kielenhuolto on painottunut äänne- ja muoto-opin sekä sanaston kodifointiin. Sikäli kuin ehdot ovat yksiselitteiset, yleiskieli on ilmeisestikin kyseessä silloin, kun kaikki kolme ehtoa toteutuvat.

Ongelmallinen on alusta lähtien ollut suomen *yleispuhekieli*. Useimmiten sillä on viitattu leimattomaan puhetapaan, jolla kuitenkin on ollut selvä eteläsuomalainen pohja (vrt. esim. Nuolijärvi 1986). Termin oikeutus selittyy tavallaan siitä, että monet suomalaiset käyttävät nykyään tällaista leimatonta yleisvarieteettia. Pohjois- tai itäsuomalaiselle se ei kuitenkaan ole leimaton eikä tavanomainen. Enemmistön, tiheään asuttujen seutujen puhetapa on saanut erityisaseman, kun on määritelty yleispuhekielen käsitteen sisältöä. Nytemmin onkin ruvettu käyttämään ilmaisua eteläsuomalainen puhekieli, joka sekään ei ole selvärajainen käsite, mutta on kuitenkin hieman spesifimpi kuvaus tarkoitettusta kielimuodosta.

Varieteetti tai kielimuoto tai osakieli on merkitykseltään väljempi kuin *erikoiskieli* (*oskuskeel, language for special purposes*). Erikoiskieli (myös erityiskieli, ks. Koivusalo 1979, Mielikäinen 1980) voi olla luonnollisesti sekä kirjoitettua että puhuttua. Kunkin erikoiskielen omailmeisyys on nimenomaan sanastossa, kuten tuonnempana tulee puheeksi.

2. Kirjakieli – yksi vai monta?

Kieliyhteisöjen luonteeseen kuuluu se, että kysymys kirjakielen ja muiden kielimuotojen välisestä suhteesta on alati ajankohtainen. Kirjakieltä peilataan muihin kielimuotoihin, sitä arvioidaan ja sen hyvinvoinnista tai rappiosta keskustellaan. Tavallisesti on kysymys siitä, millainen on kirjakielen ja puhutun kielen varieteettien suhde ja kuinka suuri ero niiden välillä vallitsee. On kysymys myös siitä, millä tavoin eri varieteetit voivat olla samanlaisia, vaikka samanlaisuutta onkin käsitelty vähemmän kuin eroja.

Kirjakielellä on kaikkien yhteisenä kielimuotona kieltämättä toisenlainen asema kuin millään muulla varieteetillä. Monissa yhteyksissä esimerkiksi Suomessa kirjakieli on määritelty “normikieleksi” (Koivusalo 1990a). Toiset taas näkevät, että vaikka lakien, asetusten ja säädösten kielessä ja virkakielessä normien on oltava suhteellisen tiukkoja, siitä ei vielä seuraa, että nämä normit tulisi sellaisinaan ulottaa koko kirja- ja yleiskieleen tai julkisuuden puhekieleen (Leino 1990: 482).

Kirjakielen käsitteeseen on siis ainakin kahdenlaista suhtautumista: Yhden käsityksen mukaan kirjakieli on yhtä kuin kieliopin mukainen normikieli, toisen käsityksen mukaan kirjakieli voi olla normikieltä tai sillä voi olla myös muiden kielimuotojen piirteitä. Tässä lienee vastakkain deskriptiivinen ja preskriptiivinen kielen kuvaus, ja kuten juuri suomalaisessa 1990-luvun alun keskustelussa, kysymys kielenhuollon kiinnostuksen kohteista (suomalaisesta keskustelusta ks. esim. Koivusalo 1990a ja 1990b, Leino 1989 ja 1990, Anhava 1990). On myös esitetty, että suomalaisten suhteessa kirjakieleen on jotain jo 1800-luvulta periytynyttä näkemystä, jonka mukaan kirjakieli oli asetettava kaikkien murteiden yläpuolelle (Paunonen 1996). Erilaiset näkemykset normikielen roolista ja kirjakielen käsitteen sisällöstä eivät nähdäkseni välttämättä ole vastakkaisia, vaan eri näkemysten esittäjien näkökulmat poikkeavat toisistaan. Joka tapauksessa kysymys kirjakielen ja puhekielen suhteesta sekä yleiskielen asemasta ja käyttöalueista on suomalaisessa kieliyhteisössä tälläkin hetkellä varsin ajankohtainen (ks. Paunonen 1996, Mäntynen 1996).

Kirjakielen suhde muihin kielimuotoihin on usein suoranaisesti kirjoitetun kielen suhde puhuttuun kieleen. Mutta ei läheskään aina. Kielessä vallitsee jatkumo, johon kuuluu eri varieteetteja eli kielimuotoja eli osakieliä, kieliopin mukaisesta kirjakielisestä varieteetista puhekielisiin varieteetteihin, paikallismurteista erikoiskieliin ja ammattikieliin jne, ja kirjoitetun ja puhutun kielen muodot ja käyttötavat kietoutuvat monin tavoin toisiinsa. Puhe on kirjassa ja kirjakieli puheessa.

Kaunokirjallisuus tarjoaa paljon esimerkkejä siitä, miten puhuttu ja kirjoitettu lankeavat yhteen. Se mitä kirjoitetaan, onkin mitä suurimmassa määrin puheesta tuttua, kuten seuraava Anna-Leena Härkösen novellikatkelma osoittaa.

- (1) “Kyllähän kuolemassa tiettyä glamouria on, se täytyy myöntää. Eihän kenelläkään esimerkiksi ole niin paljon ystäviä kuin kuolleella. Jostain sikiää varsinkin sellaisia, joista ei ole koskaan ennen kuoltukaan. Varsinkin jos kuolema on tapahtunut oman käden kautta. Jokainen on kilpaa mainostamassa, miten on koko ajan aavistanut kuinka tulee käymään. **“Mä tiesin jo silloin ku mä näin Veken viimesen kerran et toi ei pääty hyvin.”**

Toinen kummallinen ilmiö on, että vainajalle muka rai-vostutaan silmittömästi. **“Se kusipää meni tekee sen... mä sanoin sille monta kertaa et hoida toi kaalis kuntoon mut se vaan dokas...”**

Lopuksi seuraa anteeksianto: **“Mut okei Jorkka elää. Se tsiigaa pilvenreunalt tätä meidän sekoiluu täällä ja ke-laa et on sairast...”**

Ei kelaa. **Jorkka kelaa** suunnilleen yhtä paljon kuin kreikkalainen pesusieni. Tai **mistäs** minä tiedän. Kukaan ei ole tullut rajan takaa kertomaan mikä on **homman nimi**, eikä toivottavasti tulekaan. On paljon selvempää, jos **ne** pysyvät siellä, missä ovat. Tilanne tosin näyttää hälyttävältä, jos pysähtyy laskemaan, kuinka moni **huuhaahakuinen** omainen tälläkin hetkellä istuu meedioistunnossa ja odottaa **henk. koht.** viestiä. Kohta **niiltä palaa pinna** ja **ne** rymyvät tänne takaisin kaikki. Siis kuolleet. Kenelläkään ei olisi sen jälkeen yksinäistä. Saisi öisinkin paljon **porukkaa** kylään.”

(Härkönen 1999: 83–86.)

Näytteestä käy hyvin konkreettisesti ilmi, mikä on lainatun puheen ja mikä kertojanpuheen ero ja missä niiden yhtäläisyys. Henkilöiden repliikeissä on luonnollisesti novellin tapahtumaympäristön huomioon ottaen monia (helsinkiläis)puhekielen piirteitä, joita esimerkin kertojanosuuksissa ei ole. Silti kertojanosuuksin on enemmän puheenomaista kuin jokin muu kirjoitetun kielen varieteetti, mikä näkyy sanastossa (lihavoidut sanat ja sanonnat) ja syntaksissa. Voi sanoa, että Härkösen teksti on sekä kirjoitettua että puhuttua kieltä. Erottelemalla ja osoittamalla yksittäisiä sanoja ja sanontoja sen määrittelylle tehdään oikeastaan väkivaltaa. Tekstistä ei oikeastaan voisi irrottaa mitään erilleen, koska se on kokonaisuutena puhekieltä, siinä on puhekielen poljento.

Kirjaan kirjoitetun kielen ja kirjakielen ero tulee näkyviin, kun Härkösen tekstin rinnalle otetaan toinen näyte kirjoitetusta suomesta, Esimerkki 2 on peräisin Euroopan unionin tekstistöstä, yksi kohta “ehdotuksesta neuvoston direktiiviksi vesipolitiikkaan liittyvien yhteisön toimien kehyksestä”

(2) Euroopan unionin neuvosto, joka --

-- ottaa huomioon --

-- katsoo seuraavaa:

1. --

18a ennaltaehkäisyn periaate ja periaate päästöjen torjumisesta niiden lähteillä edellyttävät erilaisten vaarallisten aineiden päästöjen aiheuttaman pilaantumisen torjumista; neuvoston olisi komission ehdotuksesta päätettävä aineista, joihin kohdistettavia toimia pidetään tärkeydeltään ensisijaisina; neuvoston olisi komission ehdotuksesta vahvistettava toimenpiteet kyseisten aineiden aiheuttaman pilaantumisen lopettamiseksi asteittain ottaen huomioon kaikki päästöjen lähteet sekä käytettävissä olevien pilaantumista vähentävien vaihtoehtojen kustannustehokkuus ja kohtuullisuus, -- on antanut tämän direktiivin: --

Tämä kirjakieli on erilaista kuin Härkösen novellin kirjakielen konventioiden mukainen kieli. Syntaksi ja sanasto antavat eri

käsityksen suomen kirjakielen ominaispiirteistä kuin kaunokirjallisuuden teksti. On mahdollista, että näiden esimerkkien ollaan tekemisissä myös sellaisten käsitteiden kanssa kuin tyyli tai erikoiskieli. Jos kumpaakin pidetään kirjakielen edustajina, on vähintäänkin todettava, että kirjakielellä on monta varieteettia.

3. Yleiskielen ja muiden varieteettien suhde ja luonne

3.1. Yleiskielen ja alueellisten kielimuotojen suhde

Yleiskieli on rakentunut pitkän ajan kuluessa monen murteen pohjalta. Siksi siinä on limittäin monia kielimuotoja ja siksi yleiskielen ja muiden kielimuotojen piirteet viihtyvät yhdessä ja samassa varieteetissa. Varieteettien limittäisyyttä voi tuoda esiin seuraavien yksinkertaisten pintatason esimerkkien avulla.

Laajalti suomen itämurteissa on pronominivariantti *minä* kuten yleiskielessä. Mutta on paljon murteita, joiden käyttäjät eivät tunne tätä varianttia omasta murteestaan. Esimerkiksi kaakkoismurteiden puhujat Lappeenrannan seudulla joutuvat opettelemaan kirjakielisen yleiskielen variantin, koska omassa murteessa on *mie*, mahdollisesti nuoremmilla jo *mä*. Itse asiassa *minä* ei yleiskielessäkään ole tavallinen, koska useimmiten selvitään pelkällä persoonapäätteellä (vrt. *menen* vs. *minä menen*, jossa pronomini on usein painokas). Samoin hämäläismurteissa on käytössä yleisesti *mää*. Kokonaan eri asia on *mä*, jonka käytössä on – niin tavallinen kuin se onkin – alueellisia eroja, ryhmien välisiä eroja, tilanteisia eroja ja syntaktiseen asemaan liittyviä eroja. Tähän yhteen pieneen varianttiin on siis eri alueilla asuvilla erilainen suhde. Toiset ovat jo alkuaan lähempänä yleiskieltä. Tämä ei kuitenkaan merkitse sitä, että nämä samat murteet olisivat kaikissa suhteissa yleiskieleen nähden samassa asemassa. Esimerkiksi *mie*-varianttia käyttävien puheeseen kuuluu variantti *metsä*, joka on sama kuin yleiskielen variantti, ja *minä*-pronominin käyttäjillä on *mehtä*, joka puolestaan poikkeaa kovin paljon yleiskielen variantista.

Yleiskielen ja esimerkiksi aluepuhekielten varieteetit ovat siten jo historiallisista syistä päällekkäisiä ja limittäisiä. Ne ovat limittäin myös siksi, että kieli elää kaiken aikaa. Itse asiassa varieteetin käsite onkin enemmän tekninen, sen sijaan että se

kohdentuisi tiettyyn kielimuotoon. Kielen luonteeseen kuuluu, että koko ajan kaikki vaikuttaa kaikkeen, eikä kieltä ilmeisestikään voi vangita rajatuiksi varieteeteiksi. On kuitenkin mahdollista saada esiin tyypillisiä kielellisten piirteiden kasaumia, jotka sitten ovat luonnehtimassa jonkin varieteetin piirteitä. Jos tarkastelemme yksittäisiä sanoja ja äänteitä, yleiskielen ja puhekielisen varieteetin välinen raja on jossain määrin mahdollista vetää. Jos tarkastelemme kokonaisia puheen katkelmia, puhuttuja tekstejä, varieteettien rajanveto käy jo monimutkaisemmaksi, kuten edellä kirjakielen termin yhteydessä oli puheena. Sosiolingvistinen variaationtutkimus onkin voinut pitkään operoida varieteetin käsitteellä, koska se on kiinnittänyt huomionsa yleensä vain kielen pienimpiin yksityiskohtiin, äänteisiin ja muotoihin. Kielimuotoja koskevat termiongelmät ovat kuitenkin sielläkin tulleet äkkiä vastaan (ks. esim. Nuolijärvi 1986, 2000).

Tällainen limittäisyys ei koske vain yleiskielen suhdetta paikallisiin puhetapoihin, vaan limittäisyys koskee kaikkia muita erillisiksi osakieliksi määriteltäviä muotoja. Slanginpuhujan jokainen sana ei ole slangia eikä erikoiskieltä, esimerkiksi jotakin tekniikan erikoisalan kieltä taitava ei kaiken aikaa puhu tämän erikoisalan termein. Yleiskieli kuuluu molempien puheeseen. Sitä paitsi erikoiskielet luovuttavat koko ajan aineistoa kaikille yhteisen yleiskielen käyttöön, kuten eri kielet ja kielimuodot ovat aina tehneet. Aikaisemmin toisiaan ruokkivat murteet ja eri kielet, nykyisin on niiden lisäksi varioiva erikoiskielten kirjo. Talouselämän kieli tarjoaa sanoja ja ilmauksia kulttuurielämän käyttöön, samoin urheiluun. Sponsorit, budjetoinnit ja tulosvastuut ovat yhtä lailla talouden kuin kulttuurinkin kielenkäyttöä.

3.2. Yleiskielen ja erikoiskielten ymmärrettävyys ja erikoiskielen rajat

Tavallisen kielenkäyttäjän näkökulmasta erikoiskielet ovat usein täysin käsittämättömiä ja vaikeita, jos asianomainen ei tunne puheena olevaa erikoisalaa ja sen termejä. Tähän esimerkiksi toimitajat kiinnittävät koko ajan huomiota ja muistuttavat tutkijoita ja asiantuntijoita siitä, ettei erikoisalan käsitteistöä pitäisi käyttää

julkisella foorumilla, ohjelmissa, jotka on tarkoitettu kaikille kuulijoille. Vähemmän on kuitenkin kiinnitetty huomiota siihen, että yhteinen kirjakieli tai yleiskieli voi olla käsittämätöntä. Se ei ole käsittämätöntä siksi, että kuulija ei tuntisi sanoja, vaan siksi, että kuulija ei tunne omakseen sitä sosiaalista kontekstia, jossa puhutaan ja josta puhutaan. Hänellä ei silloin ole tietoa siitä, millaiset keskustelut tai tekstit ovat kielellisen tuotoksen taustalla, ja siksi näennäisen yleinen kielenkäyttö voi olla erikoiskielen omaista.

Konkretisoin asiaa suomenkielisistä televisiokeskusteluista peräisin olevien parin puheenvuoron avulla. Ensimmäinen vuoro on valtiovarainministeri Sauli Niinistön vuoro, jossa hän puhuu eräästä työryhmän mietinnöstä (esimerkki 3). Mietintö koski työtömyyden vähentämistä. Lähetys on peräisin vuodelta 1994.

(3) SN: niin (.) Pekkasen paperin (.) keskeinen asia on tämä takuulaki (.) kaiken lisäksi Pekkasen paperi on kokonaisuus niin tuo paperi alkaakin että tämä on kokonaisuus (.) jonka vuoksi sen paloittaminen sillä tavalla **kun** pääministeri (.) ajatteli (.) ei ole aiheellista. (.) e (.) minusta (.) tämä ei ole tämän hallituksen ja tämän opposition (.) asia. (.) nämä elävät tässä muodossa vain ensi maaliskuuhun (.) sen sijaan paperi suuntautuu vuosituhannen vaihteeseen (.) olisi (.) paikallaan että poliittiset puolueet (.) sopivat (.) että tehdään tällainen takuulaki (.) se on silloin eduskunnan tämän **eduskunna** asia kyllä (.)...

(Ajankohtainen kakkonen: Kenestä pääministeri?)

Päällisin puolin tarkasteltaessa puheenvuoro on mitä suurimmassa määrin (paria äänteellistä poikkeamaa lukuun ottamatta) suomen yleiskieltä, jota kaikki television katsojat hallitsevat. Silti puheessa on myös selvästi erikoiskielen piirteitä. Puhuja liikkuu varsin abstraktilla tasolla, mikä usein on tyypillistä erikoiskielille. Hän liikkuu vuoronsa ajan omassa maailmassaan, politiikan maailmassa ja niissä tilanteissa, jotka ovat politiikoille tuttuja mutta joiden ulkopuolelle muut jäävät, eikä tule siihen elämänpiiriin, jossa katsoja liikkuu. Niinistö käyttää hyvin paljon pronomineja, joilla hän viittaa studiossa oleville tuttuihin asioihin, mutta asioihin, joihin katsojalla ei ole pääsyä. Itse mietinnöstä saattoi toki

saada tietoa sanomalehdistä, mutta sen laatimiseen, käsittelyyn ja arviointiin osallistuivat vain poliitikot ja virkamiehet, ei kuka tahansa kansalainen.

Toinen näyte (esimerkki 4) on peräisin samasta keskustelusta. Puheenvuoro on Suomessa julkisuudessa melko tunnetun kansantaloustieteilijän, Juhana Vartiaisen.

(4) JV: **no joo** (.) **mun mielest tää** on suurelta osin **semmost keskusteluu** joka on tyhjää koska (.) kyllä kai **täs** on siitä lähdetty **et** eletään markkinatalouden oloissa ja (.) **markkinat tulee** sen aika paljon **ratkasemaan** tässä (.) **mun mielest** kaikki **päättäjät lupaa** liikaa kun **ne** (.) ovat muuttamassa Suomen elinkeinorakennetta (.) sen sijaan (.) **musta** (.) tässä poliitikot ja **päättäjät vois** luvata vähän enemmän **ihan** perinteistä hyvää talouspolitiikkaa (.) tämä (.) Pekkas-keskustelu on valitettavasti liturgista siinä on älyllisesti aika kestävämmällä tavalla (.) pantu yhteen kaikki hyvät asiat niinkun (.) muka **olis ihan** selvää että mitä parempi valtiontalous mitä **ylijäämäsempi** vaihtotase sitä .hhh parempi työllisyys meillä .hh **meil** on (.) **tää** on **tää** ei kestä **täm-mönen** rakennelma (.) **tän** näiden (.) **tavotteiden** välillä joudutaan (.) myös tekemään (.) tekemään valintoja .hhh ja (.) siitä puuttuu myös **sellaset** olennaiset ainekset **kun** .hh nythän **tarvittas semmosee perusasiaa** **täs tarvittas** jonkinlainen uusi Korpilampi. (.) **tota** palkat kiinni **vähäks** aikaa (.) jonkinlaiset (.) **niinku sellaset** investointikannustimet päälle että **tota** (.) kasvu pysyy (.) korkealla kauan (.) ilman että **tää** (.) perinteinen palkkakierre lähtee käyntiin kyllä **ne tulee** sitten **ihan** oikeille aloille ne työpaikat sekä palveluihin että teollisuuteen periaatteessa **markkinat .hh saa** sen **ratkasta** ...

Kaikki näytteessä lihavoidut sanat ja ilmaukset osoittavat, miten puhekielistä pitkälle koulutautuneen asiantuntijan julkinen puhekieli voi äänne- ja muotopiirteiltään ja osin sanastoltaankin olla. Tässä mielessä ero Niinistön puheeseen on ilmeinen. Nämä molemmat esimerkit osoittavat, että julkisuuden puhekielellä on monta normia. Tällaiset esimerkit asettavat myös käsitteen yleis-

kieli ja sen käyttöalan uuteen valoon: kaikki julkisuudessa käytetty kieli ei ole kieliopilliseen normiin perustuvaa kieltä, vaan julkisuudensikin foorumeilla vallitsee erilaisia, toisistaan hyvinkin poikkeavia normeja. Erikoiskielen, yleiskielen ja alueellisen varieteetin, tässä tapauksessa helsinkiläispuhekielen, olennaisia piirteitä on siten yhtä aikaa läsnä.

Vartiaisen puhe eroaa Niinistön puheesta myös eräässä toisessa, erikoiskielen ja yleiskielen välisen rajankäynnin kannalta olennaisessa suhteessa. Kansantaloustieteilijänä Vartiainen käyttää runsaasti talouselämän termistöä, josta osan kuka tahansa kansalainen voi tunnistaa ja jonka merkityksenkin voi tiettyyn rajaan asti ymmärtää, mutta joka runsaudeltaan ja taloustieteilijän suussa saa tarkemman ja yksityiskohtaisemman merkityssisällön kuin arkipuheessa. Osa näistä termeistä on täysin arkista käytökieltä, kuten *markkinat* tai *elinkeinorakenne*, osa taas ilman muuta taloustieteilijän erikoiskieltä ja fraseologiaa, kuten *vaihtotase*, *perinteinen talouspolitiikka* tai *palkkakierre*. Nämäkin saattavat tietenkin esiintyä myös melko yleistajuisissa kirjoituksissa, kuten sanomalehden palstoilla, mutta muille kuin alan asiantuntijoille *vaihtotaseella* ja *palkkakierteellä* on vähän käyttöä.

Kielen avulla osoitetaan kuulumista johonkin ryhmään ja erottautumista muista ryhmistä. Siten erilaiset kielelliset valinnat ovat sosiologisesti merkitseviä. Valtiovarainministeri Niinistön ja kansantaloustieteilijä Vartiaisen näytteiden valossa voi hyvin tunnistaa puhujien ryhmäsidokset. Poliitikon puheessa esimerkiksi pronominit viittaavat siihen, että hän viittaa itselleen ja kaltaisilleen tuttuihin tilanteisiin ja aineistoihin, joihin katsojalla ei ole pääsyä kuin suodattimen läpi, esimerkiksi sanomalehti-uutisten avulla. Oman aseman paikantaminen näkyy siten kielen kaikilla tasoilla, ei yksin puhujan ammattitermistössä, joka saattaa olla kuulijalle tuntematon. Kielellisesti ja asiallisesti siis liikutetaan ympäristössä, joka on oman ryhmän ympäristö. Näin voi sanoa kansantaloustieteilijästäkin. Hänen äänteelliset ja morfologiset valintansa tuovat hänet lähelle esimerkiksi nuoremman polven helsinkiläistä kuulijaa, sanastovalinnat vievät häntä puolestaan omaan ryhmään ja erottavat hänet johonkin toiseen ryhmään kuin monet muut nuorempaan polveen kuuluvat helsinki-

läiset ammattiryhmät. kuuluvaksi. Varieteetti haaroo siis yhtä aikaa moniin suuntiin ja ryhmiin.

Talouselämän termit ovat varmasti osalle kuulijoista varsin käsitteellisiä ja vaikeita eikä niiden merkitystä ole helppo tietää muuten kuin suurin piirtein. Puheen virtaa kuunneltaessa ei kuulija edes ala miettiä niitä kovin yksityiskohtaisesti. Mutta toisaalta on mahdollista ajatella, että Vartiaisen kielenkäyttö ei ole ratkaisevasti hämäämpää tai vaikeampaa kuin Niinistön. Poliitiikka on yksi erikoisala, ja kaikessa tuttuudessaan se voi olla hyvin kaukana useimpien ihmisten arkipäivästä ja arkisesta puhetavasta. Siksi kuulija voi paikantaa sen kielen erikoiskielen joukkoon yhtä lailla kuin taloustieteilijän kielenkin. Kun viesti on ymmärrettävä ja tarpeeksi konkreettinen, on mahdollista käyttää vaikeitakin sanoja viestin sisällä, ilman että kuulija tai lukija on ulkopuolella. Kielen erikoisluonteeseen tai yleisluonteeseen vaikuttaa siis myös kuulija, ei vain puhuja, ja konteksti, jossa kutakin kielimuotoa tuotetaan. Tämä erikoiskielen sanaston tarkastelusta vapautuminen ja kokonaisuuksien huomioon ottaminen on yleiskielen ja erikoiskielen määrittelyinkin kannalta tärkeää. Ammatillinen eriytyminen on muutakin kuin termieroja, ja yleiskielisyys määritellään monella tasolla.

3.3. Kirjoitetun erikoiskielen ja puhutun erikoiskielen suhteesta

Kullakin erikoisalalla tarvitaan sekä kirjoitettua kieltä että puhutun erikoiskielen varieteetteja. Jonkin alan erikoiskieli voi siten olla sekä kirjakielistä että puhekielistä. Seuraavassa havainnollistan tätä seikkaa muutamain esimerkein.

Sanomalehtien taloussivujen artikkelit voivat sisältää hyvin paljon taloustieteen termejä ja niissä käsitellään näiden termien avulla hyvin abstrakteja ja käsitteellisiä asioita. Samassa artikkelissa on voitu puhekielisin muodoin referoida yritysjohtajan ajatuksia, jotka hän ikään kuin on esittänyt toimittajalle puhe-tilanteessa (ks. Nuolijärvi 1997). Siksi puhuttu ja kirjoitettu erikoiskieli eivät aina ole radikaalisti keskenään erilaisia kielimuotoja, vaikka ammattisslangi voikin olla ratkaisevan erilainen ja

kaukana kirjakielen normeista. Ainakin ne voivat esiintyä samassa yhteydessä ja vaikuttaa toisiinsa.

Talouselämän kieli ja jokin sen erikoisala ovat saman kielimaiseman edustajia. Silti ne voivat poiketa toisistaan hyvinkin paljon siksi, että puhetilanteet vaativat ja tuottavat toisenlaisia termejä kuin vakiintuneen oloiset kirjoitetun kielen tilanteet. Diilerin arkipäivän työssä vallitsevat erilaiset ehdot kuin esimerkiksi rahoituksen tutkijan maailmassa, vaikka molemmat käsittelevät saman elämänpiirin seikkoja. Rajanvetojen kannalta ja erikoiskielen termistön kannalta mielenkiintoinen esimerkki onkin suomen diileri- ja meklarislangi (ks. Sopanen 1998). Siinä esimerkiksi *Saksan markan suhde Suomen markkaan* eli DEM/FIM ei ole riittävän tehokas ja lyhyt ilmaus nopeaan meklaripuheeseen, joten meklari puhuu *masasta*. Samasta syystä *dollarin kurssi Suomen markkaan* on lyhyesti *rätti*, joka sitten on saanut rinnalleen samaan merkityserheeseen kuuluvat synonyymit *riepu*, *lumppu*, *riepu*, *ryysy* ja *rääsy*. *Tanskan kruunu* puolestaan on *porno*. Termien tarkkuus ja yksiselitteisyys on yhtä tärkeää kuin kirjoitetussakin kielessä, ellei hektisessä myyntitilanteessa suorastaan tärkeämpääkin. Ne kuuluvat kuitenkin erikoiskieltä käyttävän puheeseen ja vain sellaisiin kirjoitettuihin teksteihin, joissa on referoitu puhetta tai joissa kirjoitetaan tiedotteita sisäpiirin tarpeisiin.

Erikoiskielen teksteissä ja ammattilaisten puheessa on luonnollisesti myös paljon muitakin sanoja ja ilmauksia kuin varsinaisia termejä. *Riskejä kaihtava välittäjä* on välittäjäpiireissä *luuseri*, ja *bondiniilo* taas *tyhmä meklari*. Tällaista aihepiiriin liittyviä luonnehdintoja voimme löytää mistä tahansa ammattikielestä. Nekin, vaikka eivät ole varsinaisia alan termejä, ovat osa puhuttua erikoiskieltä, johon muilla ei ole pääsyä. Sinänsä sanat voivat olla tuttuja muissakin yhteyksissä ja siten muiden kielimuotojen sanastoa.

Toinen esimerkkikieli on urheilun erikoispuhekieli, joka käyttää runsaasti hyväkseen yleiskielen tavanomaisimpia sanoja tai muiden erikoisalojen sanoja. Huonosti pelaava maalivahti on *imuri*. Kun hyökkääjä luistelee kentän poikki, jolloin muut voivat syöttää hänelle, hän *leikkaa*. *Oman pään puhtaana pitäminen* taas

tarkoittaa joukkueen nollapeliä, ja kun puolustaja *on mennyt kahville*, hän on joutunut täydellisesti hyökkääjän harhauttamaksi.

Puhutuille erikoiskielille on siis hyvin tyypillistä runsas metaforien käyttö ja arkisanaston käyttäminen erikoismerkityksessä. Erikoiskielen ja yleiskielen raja ei siis useinkaan liiku sanojen rajoilla vaan merkitysero tekee sanasta ja fraasista erikoiskielen sanan ja fraasin.

4. Varieteetin käsite kirjakielen käsitteen valossa

Kirjakieli on useissa kieliyhteisöissä muodostettu monien varieteettien pohjalta. Ensinnäkin on aina ollut puhuttu kieli ja sen monet varieteetit. Standardia luotaessa eri varieteetteja on kilpailutettu, ja siksi standardisointivaiheeseen liittyy aina väistämättä myös kielellistä purismia. Se vaikuttaa pitkään sekä tutkijoiden että muiden kielellisiin asenteisiin vielä pitkään sen jälkeenkin, kun monet ratkaisut ovat vakiintuneet. Ainahan nousee uusia kysymyksiä ratkaistavaksi, ja kirjakielen luonnetta joudutaan arvioimaan koko ajan.

Useaan kertaan on tullut esiin, että kirjakieli on sosiolingvistisesta näkökulmasta yksi kielen varieteetti. Siinä suhteessa kirjakieli eroaa muista varieteeteista, että sen käyttöala voi olla hieman laajempi kuin muiden varieteettien, ei välttämättä yhden ihmisen vaan koko yhteisön kielessä.

Varieteettien yleisluonteinen rajaaminen on teoriassa mahdollista, mutta käytännön esimerkkien tarkastelu tuo esiin sellaisia ristiriitaisuuksia, että kaikenlaiset rajaukset kyseenalaistuvat. Lingvistisesta näkökulmasta kielimuotojen välisiä eroja voi tarkastella painottaen erilaisia eroja: äänteellisiä, morfologisia, sanastollisia, syntaktisia, tekstuaallisia ja vuorovaikutuksellisia. Kun varieteetteja on määritelty ja eroteltu, on yleensä kiinnitetty paljon huomiota yhtäältä yksittäisiin äänne- ja muotopiirteisiin ja niiden eroihin, toisaalta sanastoeroihin. Muut kielen tasot ovat jääneet vähemmälle huomiolle. Kirjakielenkin käsitettä tulisi kuitenkin arvioida monesta näkökulmasta.

Kirjakielen käsite osoittaa, miten varieteetin käsite on kaikessa tarpeellisuudessaan siis ongelmallinen. Koska varieteetit voivat olla hyvinkin limittäin, voi aiheesta kysyä, mikä on kirja-

kieli ja mikä on muu varieteetti. Ehkä on parempi puhua tendenssistä johonkin suuntaan kuin puhtaista varieteeteista. Jokin erottaa helsinkiläisen tamperelaisesta, mutta se jokin voi olla monella kielen tasolla, yhdellä tai useammalla. Erottavia tekijöitä on ehkä sittenkin vähemmän, tai niitä on tarkasteltava muulla tavoin kuin varieteetteja hakien. Termistöä tarvitaan edelleenkin. On kuitenkin hyvä pitää mielessä, että kielimuotojen nimityksiä koskevat hankaluudet johtuvat siitä, että keskustelussa on samaan aikaan läsnä monia näkökulmia. Kun siitä on tietoinen, voi termejä käyttää orientoimaan, ei jähmettämään käsitystä kieliyhteisön monimuotoisuudesta.

KIRJALLISUUS

- Anhava, Jaakko 1990.** Kielenhuolto Pentti Leinon puntarissa. – Virittäjä 94, 121–126.
- Bartsch, Renate 1987.** Norms of Language. Theoretical and Practical Aspects. London and New York: Longman.
- Cameron, Deborah 1996a.** Sukupuoli ja kieli. Feminismi ja kielen tutkimus. Tampere: Vastapaino.
- Cameron, Deborah 1996b.** Verbal Hygiene. London and New York: Routledge.
- Hennoste, Tiit 1997.** Eesti keele sotsioperioodid. Üldpilt. – Pühendus teos Huno Rätsepale 28.11.1997. Tartu ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 7 45–66.
- Häkkinen, Kaisa 1994.** Agricolasta nykykieleen. Suomen kirjakielen historia. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kasik, Reet 1999.** Johdatus viron kielen tutkimukseen. Castrenianumin toimitteita 55. Helsinki: Yliopistopaino.
- Koivusalo, Esko 1979.** Mitä on yleiskieli? – Virittäjä 83, 216–221.
- Koivusalo, Esko 1990a.** Isot ja pienet asiat kielenhuollossa. – Virittäjä 94, 117–121.
- Koivusalo, Esko 1990b.** Pentti Leinon toisen puheenvuoron johdosta. – Virittäjä 94, 488–492.
- Leino, Pentti 1989.** Kirjakieli – puutarha vai kansallispuisto. – Virittäjä 93, 554–571.
- Leino, Pentti 1990.** Eskon puumerkki. – Virittäjä 94, 482–488.
- Mielikäinen, Aila 1980.** Nykysuomalaisen puhekielen tutkimuksen taustaa. – Nykysuomalaisen puhekielen murros, Jyväskylän osa-

- utkimus. Raportti 1. Toim. A. Mielikäinen. Jyväskylän yliopiston suomen kielen ja viestinnän laitoksen julkaisuja 20.
- Mäntynen, Anne 1996.** Miten normeista puhutaan – näkökulma ja normien rajat. – Virittäjä 100, 504–555.
- Nuolijärvi, Pirkko 1986.** Kolmannen sukupolven kieli. Helsinkiin muuttaneiden suurten ikäluokkien eteläpohjalaisten ja pohjois-savolaisten kielellinen sopeutuminen. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 436. Helsinki: SKS.
- Nuolijärvi, Pirkko 1997.** Tekstien dialogi ja kääntäminen talousjournalismin tekstimaailmassa. – Kontrastiivinen tarkastelu kääntäjän apuna. Toim. N. Korimo-Girod. Publications du Département de Langues Romanes 12, Université de Helsinki, 71–88.
- Nuolijärvi, Pirkko 2000.** Sosiolingvistiikka kielentutkimuksen kentässä. – Kieli, diskurssi & yhteisö. Toim. K. Sajavaara, A. Piirainen-Marsh. Soveltavan kielentutkimuksen keskus, Jyväskylän yliopisto, 13–37
- Pajusalu, Karl 1997.** Keskse perifeeria mõjust eesti keele tekkeloos. – Pühendusteos Huno Rätsepale. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 7. 167–183.
- Paunonen, Heikki 1996.** Suomen kielen ohjailun myytit ja stereotyytit. – Virittäjä 100, 544–554.
- Sopanen, Terttu 1998.** “Rätin hinta on flätti ja alffi buustaa noksua.” Diilereiden ja meklareiden ammattislangia. Pro gradu-tutkielma. Helsingin kauppakorkeakoulun kielten ja viestinnän laitos.
- Vilkuna, Maria 1996.** Ken on luonut kieliopin? – Kielen kannoilla. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus 20 vuotta. Toim. R. L. Pitkänen, H. Suni, S. Tanner. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 86. Helsinki: Edita. 15–29.

NÄYTTEET

- Ajankohtainen kakkonen: Kenestä pääministeri? – TV2, 29.11.1994.
- Härkönen, Anna-Leena 1999. Mistä me puhumme, kun puhumme kuolemasta. – Kauhun tasapaino ja muita kirjoituksia, s. 83–86. Otava, Helsinki.

KIRJAKEEL JA IGAPÄEVAKEEL

Krista Kerge

Tallinna Pedagoogikauilikool

Sõna *kirjakeel* ja tema suhestus ei ole kunagi otse enesestmõistetav olnud (vt Erelt 1983), aga just Eesti 20. sajandi teise poole muutunud keeleoludes näib tema kasutus püsivat mitmemõtteline. Diskussioon selle üle on äärmiselt teretulnud, nii et küllap võinuks siinkirjutajagi alustada oma mõistetekäsitelust, selmet neid muu seas tekstidesse põimida (vt Kerge 1994). Allpool küsitaksegi, mis kirjakeel on, ning püütakse tema sees ka igapäevasele keelekasutusele kohta leida, ehkki tavalisem on vastandada kirjakeelt igapäevakeelele (Ots 1998: haritkeelt tavakeelele; ÕS 1976: kirjakeelt kõnekeelele; ÕS 1999: kirjakeelt argikeelele; Ehala 1998: kirjakeelt kodukeelele) või rääkida kirjakeelest väga kitsalt – kord ühe sotsiolektina, kord ühe registrina, ilma et kasutatud mõisteid määratletaks või iseloomustataks (Hennoste 1999). Kummatigi on siinse kahe peamõiste avamise huvides osutada ka muudele terminitele (ühiskeel, üldkeel, oskuskeel, register, stiil, sotsiolekt jt), mis kirjakeelega selgelt seonduvad. Senistest käsiteludest lahknevuste korral avatakse nad kolleegide arusaamaga dialoogis.

Õhus seisab küsimus, kellele ja mis otstarbel määratlust on vaja. Allpool

- 1) lähenetakse ainele tänapäevase keelepraktika nurga alt, mis siinkohal tähendab ülal osutatud käibemõistete avamist – mõistetele otsitakse sisu ja otstarvet, oletades, et terminirohkus on tingitud mingitest reaalsetest opositsioonidest, mida üldsuse huvides on tarvis (olnud) tähistada;
- 2) jälgitakse nüüdisseisu (praegust kitsamat keelejärku) kui arengu tulemust ja lähtepunkti, nagu see keelekollektiivi liikmete iga generatsiooni jaoks paratamatult on.

Kommenteeritult: me sünnime tekstide keskele, teatud semio-sfääri, ega pane kokku häälikutest sõnu ja sõnadest lauseid, nagu “biifsteeki kokku lappides ei saa tulemuseks vasikat” (Lotman

1999: 12). Inimene omandab keele, nagu rõhutavad “naturalist” W. U. Dressler ja neurofüsioloog A. Karpf (1995), aktiivselt tekstide kaudu – rõhuasetus on vastandatuna N. Chomsky keelemeelele just omandaja aktiivsusel tekstide suhtes, mis omakorda haakub nii funktsionalismi seisukohtadega (nt Halliday, Hasan 1985; Halliday, Martin 1993) kui ka tunnetuslingvistilise arusaamaga, et keel on harjumus (vt Vainik 1992 jm). See tähendab, et **loomulik keel kui süsteem oma allsüsteemidega on alati abstraktsioon mingist tekstikogumist, mis on kasutajati erinev, kuid samal ajal nende jaoks ühine, ja millest keeleteadlane ühe või teise osa abstraherib kindlal eesmärgil**. Antud juhul on eesmärgiks selgitada, kas rea käibemõistete järele on tarvet ning missuguses tähenduses ja kontekstis.

Peetagu aga silmas, et keelesituatsioon on iga rahva igal ajal hetkel teistsugune kui teistel rahvastel või tal endal mingil teisel ajal, ja seepärast ei ole keelekasutuse sotsiolingvistilist mudelit võimalik väljaspool konkreetset kontiinuumi ehitada. Muuhulgas hoiatatakse enne teema juurde minekut Soome näitest, just nimelt näitest tulenevat (vt Nuolijärvi siinsamas või 1986) Eestile üle kandmast – Soomes kõneldakse ka praegu nüüdis- ehk uusmurdeid ja/või -linnakeelt, 20. sajandi teise poole eestlase jaoks on peamine emakeel kirjakeel või õieti kirjakeelebaasiline ühiskeel. Muidugi iseloomustavad idiolekte individuaalsed ja rühmakohased identiteedilised ja eesti ühiskeelt muutumistendentsid (vt nt Kerge 1999: 9–10),¹ aga keele muutumine on ennekõike sootsumi muutumine, ütleb M. Stubbs (1997: 370)

---

¹ Soome ja eesti keele variantide kasutuserinevust kinnitab muuhulgas rahvusvahelise uurimisrühma juhtum, kus soomlastest juhid eesti lastekeele uurijatele ette heitsid, et need lindi käivitades lastega justnagu teadlikult kirjakeelt rääkima hakkaksid, mistõttu materjal kaotab osa oma väärtusest (Elo Lindsalu teade). Lintidel aga peegeldus selgesti reaalne igapäevane kõnepruuk – tõsi, haritud noorte filoloogide oma, mis ei ilmuta madala sotsiaalse staatusega inimestele eriomast mitmekesisust (vt Finegan 1994: 373 jj). Kuid nemadki on selle keelevormi omandanud mitmekesisis keskkonnas kasvades, kus järelikult pidi mõõdukas standardsus statistiliselt domineerima (vt Dressler, Karpf 1995). See olukord muidugi on selgelt muutumas (vrd Hennoste 1999).

1. Ühiskeel ja kirjakeel: pilk tagasi

Kirjakeele üks lihtsamaid definitsioone, mis esineb nüüdki sageli kirjakeelte loomise kontekstis, kõlaks: keel, millel on olemas kiri. Kuivõrd keel on oma olemuselt suuline nähtus, siis on kirja loomine otsekohe ka kodifikatsioon, fonoloogilise süsteemi graafilise kajastuse kokkulepete täpsustuv rida. Selles mõttes on eesti keel Euroopa vanu kirjakeeli, mille ajalugu ulatub 16. sajandi algusaegadesse ja mis ei ole ühtne – kaua eksisteerib kaks paralleelset kirjakeelt, tingliku nimetusega lõuna- ja põhjaeesti keel. Olemata vana kirjakeele spetsialist, jätan need vaatlusest välja.

Mingil ajahetkel võidab arusaam vajadusest ühtse kirjakeele järele. Nimetagem teda siinkohal tingimisi *lingua franca*'ks: *lingua franca* ehk ühiskeel on milline tahes keel, mida kasutatakse suhtluses gruppide [siinkohal siis murderühmade] vahel, kellel ei ole teist ühise suhtluse keelt (Matthews 1997). 18. sajandil hakkab seesugune kiirelt kujunema n-ö põhjaeesti keele baasil.

Kui selline ühiskeel haakub ühtlasi rahvusterviku enesemääratluse tarbega ja rahvusliku identiteedi püüdlustega, nagu see tugevasti tuleb esile 19. sajandil, võime temast rääkida kui üha modernsemaks kujunevast rahvuskeelest. Veel 20. sajandi algul vastandub rahvuskeel siiski murde-emakeelele kui loomulikult omandatavale keele(vormi)le ja on sõltuvalt murdealast rohkem või vähem teise keele kui hariduskeele staatuses – ärgu ainult võetagu sõna *haridus* puhtvormilisena (vormiliselt võib teda kõigi tasandite hariduskeeleks nimetada aastast 1920). Loomulikult järeldub siit vähemalt esimese Eesti Vabariigi ajal soov keele kaudu oma haridusele osutada, mis viib murded ajapikku tõrjutud seisundisse. Seda suundumust toetab ka kirjakeele avarduv semantiline ja väljendusruum. Oma töö teeb murdepiiride ähmastumine, mille aluseks on üha kasvav sisemigratsioon. Rahvus(kirja)keelest valdavalt emakeelena võime tingimisi kõnelda ehk 20. sajandi teisel poolel või pisut varem, kui need tegurid on oma töö teinud.

Küsimus sellest, kas nimetada sellise arenguteega *lingua franca*t ühis- või kirjakeeleks, on tähtis ajaloolises plaanis, et küsida, kas nn kirjakeel põhineb eesti murrete kui keelevariantide

ühistuimal (inglise termin *common core*, vt Matthews 1997), s.o joontel, mis on murretele keskmiselt ühised – tegemist on niisiis tunnetusliku huvi kontekstis vajaliku eristusega, mida ei ole vana suulise materjali puudumisel kuigivõrd võimalust uurida.

Siinkirjutajale tundub, et kirjakeel poleks n-ö kunstlikult looduna, s.o suurt osa murdeid ja mingit kujunevat-levivat ühist suhtlusvormi arvestamata, oma tänapäevast variatiivsust saavutanud ega sellise kiirusega levinud ka nii hiilgava õpimotivatsiooni korral nagu rahvusterviku ideaal ja rahvusriigi saavutamine.² Käesolevas on tähtis, et kirjakeelele või ühiskeelele – või kirjakeelele kui ühiskeelele – vastanduvad niisuguses ajaloolises plaanis just murded. *Räägib kirjakeelt* oleks siis ennekõike vastand fraasile *räägib murret*. (Selle kirjakeele sisemine variatiivsus ja ühiskeele tänapäevane mõiste on teised küsimused.) Üsna tavaline on näiteks Soomegi entsüklopeediliste allikate järgi asetada *kirjakieli* ja *yleiskieli* vahele võrdusmärk, pidades silmas rahvusterviku ühist keelevormi.

2. Käibemõistete rägäs: pilk keelele siin ja praegu

Arvatavasti aitab alljärgnevat mõttekäiku jälgida skemaatilisus, mistõttu püüan oma juttu illustreerida piltide abil, et neist pisitasa mosaiik kokku panna, või õigupoolest: et need ülekuiti asetada ja sedakaudu suhestada.

2.1. Tänapäeva eesti keel

Henn Saari (1999: 607) väidab, et “tunnuseid, mille järgi saab öelda, kas keel on omandanud uue ajaloolise kvaliteedi (mihuse, “nii- ja naasuguse oleku”), on vanade tekstide mõistetavus uutele põlvedele”

---

² Mäletan Henn Saarit Emakeele Seltsi kõnekoosolekul oletamas, et kirjutatud keel püsis kaua sedavõrd (kiriku)saksa mõju all, et osa keelekorralduslikest soovitustest püüdis teda kõneldavale keelele teadlikult lähemale suunata. Ka tuleb arvestada, et veel 19. ja 20. sajandi vahetusel kajastab (aja)kirjandus muus keeles õppinute kirjalikku keelepruuki, mis levinud/levivat suulise suhtluse keelt ei pea peegeldama (kui mõelda järgnenud vastuastumistele, mis taunisid saksapära).

Arvestades näiteks uue kirjaviisi leviku-ulatust ja tekstitüüpide kujunemist, aga tausttegurina ka linnastumist ja jätkuvate sisemigratsiooniprotsesside käivitumist, paigutaksin tänapäeva eesti keele tingliku alguspiiri umbkaudu 19. sajandi lõpujärku. Küllap on veelgi õigem Henn Saari väide (samas), et eesti keel kujunes tänapäevaseks 20. sajandi alguskümnendel, nn forspeerimisajal. Hästi ja kiiresti kohaneva sõnavara hõlme kasvab 1930. aastateks tohutult, keelendite rööpsus saab oma mõistlikud piirid jpm.³ Ei saa aga unustada, et selle eesti keele vormi levi alles jätkub, kuni ta saavutab murdeemakeele kõrval n-ö statistiliselt valdava emakeele staatuse. Mis aga tähtsam ja suunab ehk teisiti vaatama ainele nimega kirjakeele ajalugu, on eesti keelega hõlmatava vaimse ruumi plahvatuslik kasv 20. sajandil. Niisiis, **tekstide mõistetavuse poolest paigutub eesti keele tänapäevajärgu algus küll 19. sajandisse, tekstiruumi kvaliteedi ja ulatuse, st keele polüfunktsionaalsuse ja kaasaegsuse poolest aga kindlasti 1930. aastatesse.**

Kirjakeele ajalugu on tegelikult tekstidega hõivatava mõtteruumi ajalugu: kes kirjutavad, mida ja kuidas kirjutavad, mida ja kui palju (dest keeltest) tõlgivad, millest on eesti keeles võimalik kõnelda, mida on võimalik keele toel üldse ja nüanssides tunnetada. Seejuures ei pea tingimata mõtlema ainult trükitud originaalile ja tõlkele, vaid ka niisugustele (käsikirjalistelegi) metatekstidele nagu näiteks loengud, ülevaated, arutelud, esseistika, kohalik teadus- ja aimekirjandus jpm, mis toetub võõrkeelsele või arendab end sisuliselt võõrkeeles loetu toel. Alles teises järgus on kirjakeelelugu nende-teiste eesti keele korraldajate, sõnaloojate jm keelepraktikute ning -kirjeldajate teenerida: kuidas keelerahvas keele arenguid ja uuenduste-rikastuste levi on suunanud-toetanud (aga tugi on muidugi äärmiselt oluline – seda olulisem, mida väiksearvulisem on rahvas ja mida kitsamate tunnetusvõimaluste või hajusama väljendusega on keeleruum). Seega võib väita, et **kirjakeel on oma olemuselt**

---

³ Sõna *mõistlikud* võib mõndki lugejat häirida, kuid tolle aja tekstides ilmneb täiesti piisavalt rööpsust, mis ei ole rangetes korraldustes liialt kinni. Aaviklikkuskki ei ole toonasest ligi juhuslikust mahahääletamisest hoolimata kuskile kadunud. Arvestatagu sedagi, et murde-emakeelega inimene tahtis selgeid soovitusi – selles olukorras ei ole võimalik kirjakeele/ühiskeele teatud rööbiku tekstisobivuse üle mingi stiilitunde järgi otsustada.

sõna kõige laiemas mõttes kirjanduse traditsioon koos kõigega, mida see ühe rahva tunnetus- ja sisekommunikatsiooni võimalustele kaasa toob. Polüfunktsionaalse kirjakeele arengule on tema sõlmkandjate mitmekeelsus erinevalt Hennoste (1999) arvamusest seejuures eeldus, mitte tagajärg (vt Lotman 1999 semiosfääride kokkupuutest kui dialoogist) – uue mõtteaine ammutab väikekeel põhiliselt väljastpoolt iseennast, ja nagu näha, ka suure osa oma leksikast (Rätsep 1983).⁴ “Kindlapiirilisi ega funktsionaalselt ühetähenduslikke süsteeme” pole “reaalses talitluses omaette ega isoleerituna olemas,” kirjutab Lotman (1999: 10).

Keeleroumi kvalitatiivne areng süvendab ja arendab aga ühtlasi isiku enesetunnetuse viise ja rühmitumist, süvendades seega identiteetide paljusust ja keele sotsiaalset variatiivsust. Lotmani (1999: 25) võrreldavate sõnadega: “Semiosfääri elementide (allstruktuuride) dünaamiline areng kulgeb nende spetsialiseerumise suunas ja järelikult semiosfääri seesmise mitmekesisuse arenemise suunas.” Selle kõrval säilitab keel teatud määral ka segunevat ja muutuvat kohalikkust, st kujunevad nüüdismurded, mis on tänapäeva eesti keele osa (kuid jäävad kirjutaja asjatundmatuse tõttu vaatlusest ja skeemidest kõrvale). **Tänapäeva eesti keel on seega ajaliselt ulatuslik ning sotsiaalselt ja lokaalselt varieeruv tähendus- ja keeleroom**, milles osa tekste on paratamatult n-ö latentses olekus – enam-vähem arusaadavad, ent kättesaamatud –, ja millest kõik ei ole muuski mõttes elavate põlvkondade ühisosa (vt joonis 1).

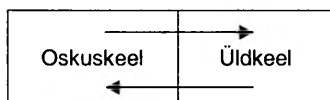
Latentsed tekstid
oskuskeel / üldkeel
murre / ühiskeel
sotsiolekt / ühiskeel
jne

Joonis 1. Tänapäeva eesti keel, sh latentsed tekstid

⁴ Tänauses hüppejärgus oleme muidugi seetõttu, et okupatsiooniaeg teadlikult keele funktsioonivaldkondi ära püüdis lõigata ja ühiskonna oleku ebardlikuks teisendas. Sel kõigil pole aga põhjust siinkohal peatuda – olen oma arusaama teisel esitanud (Kerge 1998b).

2.2. Üldkeel ja oskuskeel

Üldkeele mõistel on kindel vastand – oskuskeel, mis vastandub esimesele kui eriline üldisele. Defineerigem seetõttu negatiivselt: üldkeel on selline eesti keel, millel puuduvad oskuskeele tunnused ja funktsioon (st seal on väiksem valik termineid, vähem keerukas süntaks). Niisuguse vastanduse otstarbekuse on tõestanud Tiiu Erelt oma raamatus “Eesti oskuskeel” (1982), üldistades selle, mis üksikute täppisvaldkondade tekstidele (sh sõnavarale) on ühine. Üldkeelt ei ole sellisena põhjust piiritleda, sest oskuskeele lätena ei ole ta ajaliselt ega ruumiliselt kitsendatud – terminite allikaks võib olla unarkeel, murre, mõni mitteprofessiioniline sotsiolekt, ühiskeel vm. Küll aga võib oskuskeelt kui erialakeeltest üldistatud allkeelt olla põhjust vastandada täpsemalt (nt *oskustekst* ja *muud kirjakeele tekstid*), see aga ei ole hetkel oluline. Tähtis on, et oskus- ja üldkeele vahel on üleminekuala, mille koostis pidevalt muutub: ühelt poolt annab üldkeele tüvevara meie polüsünteesilise keele puhul pidevalt juurde termineid, teiselt poolt rikastub üldkeel üldharidusse jõudva (sh meedia ja igapäevatoimingute kaudu leviva) terminoloogiaga (joonis 2). Ka struktuurikaugetest keeltest laenatakse kas eri- või üldkeelde, nii et laenuvad liiguvad ühest teise täpselt samal viisil kui omavara.

Joonis 2. Oskuskeel ja üldkeel

2.3. Tänapäevane ühiskeel

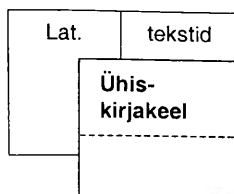
Kui jätta kõrvale ülal nimetatud keelelooline küsimus eesti kirja- keele ja ühiskeele vahekorras, siis kaasaegse ühiskeele mõistele tuleks läheneda (iga) ajajärgu aspektist. **Ühiskeel sellisena on muutuv, kuid ajajärguti abstraktses mõttes ühine osa rahvuse keelest kui idiolektide kogumist, tänapäeva eesti keele ühis- tuum.** Olgu siinkohal nimetatud, et idiolektide eriosa maht, nagu ka latentsete tekstide hulk kasvavad ajas pidevalt ja paratamatult,

st keelt on raske koos hoida. Ühiskeelet määravad umbkaudu järgmised tegurid:

- Sarnased igapäevased suhtlusolukorrad, sarnane kokkupuude esemelise maailmaga (muutuv esemeline ja ainemaailm, kokkupuude loodusega ja linnakeskkonnaga, kodused olukorrad, kokkupuuted eri tüüpi asutustega elu vältel jne).
- Sarnased tööolukorrad, sh tõise suhtluse mitut laadi olukorrad, töötekstide tüübid jms.
- Üldhariduse sisu ja laad, k.a selle meedia kaudu tagatav osa. Näiteks ei kuulunud allakirjutanu omaaegsesse üldharidusse keskkonnakaitse, kuid tema idiolekti kuulub seegipoolest nii vastav sõna kui ka hulk valdkonna termineid (*puhastusseadmed, sanitaarraie* vm). Just üldhariduse sisu muutumine erihariduse ja keelekontaktide toel tagab ühiskeelet piisava modernsuse, kaasajas püsimise. Osa sõnavarast ja oskuskeeles omasest väljenduslaadist jääb idiolektiti valdavalt n-ö passiivseks – mõistesisu piirdub aineviitega või mõne ähmase tähendustunnusega, sh visuaalsed komponendid (graafik, valem vms), kuid on siiski olemas.
- Erihariduse tüüpolukorrad ja ühisosa (loeng või eksam, õpinguarvestuse viisid ja paberid, eeskirjad, õppe- ja teadustekstide tüübid jms).
- Rohkem või vähem sarnane kokkupuude muude kirjalike tarbetekstidega (kirjad, meilid, kuulutused, ajakirjandustekstid, õigusaktid, sh asjajamistekstid jne), k.a kunstiga piirnev reklaam.
- Suhteliselt sarnane kokkupuude kunstitekstidega (film, televisioon, teater, ilukirjandus vm) – erilisel väärtuslik, kuivõrd need peegeldavad kogu keelt – murdeid ja sotsiolekte, argist ja kõrgstiilset, isegi terminoloogiat ja vulgaarsusi jne.

Umbkaudu võiks ühiskeelt tänapäeva keele raames (vt eelmine joonis) skematiseerida nii (vt joonis 3):

Joonis 3. Tänapäeva ühiskeel kirjakeele osana (ühiskirjakeel)

Ühiskeel on oma spontaanses kujunemises äärmiselt kirju, hõlmates rea olukorrahaseid vorme ja vahendeid ning rööpsusi, millest osa avalikkuses soositakse, osa mitte. Selle vähese tähistamiseks, mis seal on üldlevinuna olemas, kuid ei ole “õige” ehk normingutega soositud, tarvitatakse inglise keeles epiteeti *colloquial*, eesti tõlkeallikates paraku ‘kõnekeelne’, kuivõrd see on tegelikult kõnekeel ka eestlase stereotüübis, meie kultuurile omases argiarusaamas. Keeleteadus on aga ebalev: kultuuritüüpiline norminguaustus on keeleteadlaselegi sisse kasvatanud mõtteviisi, et kõnekeel on üleni midagi pisut sobimatut, ja nii tähistataksegi kõnekeele suhteliselt neutraalset osa kohati terminiga *ühiskeel*. Käesolevas vaatan neid erivahendeid igapäevakeele all (vt veel kord ka 1. märkust).

Olen pisukese juhatuse abil leidnud veel *ühiskeelele* teisegi vaste – selleks pakutakse inglise keeles *common language* (Pajusalu 1996), eesti tõlkes ‘ühiskeel, üldine keel, tavaline keel’, ka ‘labane keel’ Nagu tõlkevastete paljususest näha, annab inglise keel meie mõistepiire halvasti edasi – näiteks labasuse tunnus viitaks jällegi ebastandardsusele (ing *non-standard*, kontekstivi küll *colloquial* sünonüüm, kuid täpse sisu poolest laiem, hõlmates ka ebastandardsuse muid, nt rühmailminguid). Nii on *common*gi kasutuses küsitavat.⁵

⁵ Arvatavasti oleks termin *ühiskeel* funktsionaalset variatiivsust silmas pidades arukas tõlkida *Modern Estonian*’ina või lihtsalt *Estonian*’ina, kiiludes juurde kommentaari *standard and colloquial*, sest murdeid tänapäeva keele sellise tõlke puhul enamasti kaasa ei arvata. Ka inglise keele õpikud ja sõnastikud, mis muuseas igapäevakeelt (nagu seda allpool määratletakse) õpetavad ja kajastavad – nt *I can’t come* igapäevast häädussulandust kajastavana või *(re)fridge(rator)* nõudlikes tekstides

Ühiskeele terminit aga vajatakse siis, kui püütakse hõlmata kirjakeele seda osa, mis on ajastu keeletekasutaja jaoks tavaline, nende idiolektide umbkaudne ühisosa, olgu normimata või normitud. Allpool tuuakse esile, et ühiskeel sisaldab ka kindlal viisil defineeritud slängi, mida joonis 3 ei ütle.

2.4. Kirjakeel

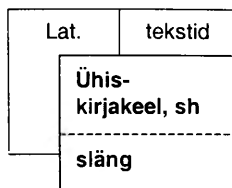
Kirjakeel on tänapäevasest ühiskeelest kahes plaanis laiem mõiste. Esiteks selles mõttes, mida osutasin ülal: osa kirjakeele tekste on väljaspool ühiskasutust. Eriti soodustas seda N. Liidu okupatsioon, mis suure osa vaimuvara käibelt kõrvaldas ja füüsiliselt hävitas – vähene järelejäänud ei ole kättesaadav. Oma osa on ka tekstide aktuaalsuse kaol (nt vanem ajakirjandus ligi tervikuna), infoplahvatuse aja tekstipaljususel ja uute meediakanalite tekkel, mis vanasse süvenemiseks aega ei jäta jne jne. Kui me keele tekstidest abstraherime, siis leiame kirjakeelest palju seesugust, mille levikut autoriteetne keelekorraldus rahvuskeele forsseeritud ühtlustamise järgul (20. sajandi algupooles) ei ole soosinud. Mõndagi sealsest on tänaseks käibelt kadunud, lakamata olemast eesti kirjakeele osa. Soovi korral leiab uusimagi ÕS-i (1999) sirvija suure hulga kirjakeele sõnavara, mis ilmesti on eesti keele nüüdiskõnelejatele võõras elik ei kuulu ühiskeelde isegi mitte passiivselt, on aga eesti kirjakeel ja tekstide teretunud potentsiaal ometi.

Teiseks on kirjakeel ühiskeelest laiem selles mõttes, et hõlmab oskuskeele. Terminoloogia on kodifikatsiooni kui keelelise korrastuse objekte – terminiloome ja terminite standardisatsioon avardavad kirjakeele piire ja tõstavad selle vahendite kasutus-

---

esinevaid sõnaosi sulustades – kannavad pealkirjas sageli sõnaühendit *Modern English* või *Contemporary English*. Murdeid nad seejuures ei kajasta. Kaheldav tundub aga R. Pajusalu (1996) sõnakasutus, kus ühiskeelel on kaks varianti – Lõuna-Eesti ja Põhja-Eesti murdetäustaline ühiskeel –, midagi ühist, mis ei ole eestlastele ühine. Selles kontekstis võiks üsna ilmselt eelistada lõuna- ja põhjaeesti igapäevakeele termineid, nagu nt Finegan (1994: 369) kõneleb prantsuse keele variantidest, nagu astmestav *more colloquial French* või liigitav *colloquial French of those who are Flemings*.

väärtust, tagades nii keele ja üldhariduse pideva piisava kaasaegsuse. Seega jääb oskuskeel kirjakeele raamidesse, kuid ühiskeele raamidesse vaid niivõrd, kui võrd eespool nimetatud tegurid seda teatud ajal soosivad (vt ühiskeele kujunemine). Kõike seda võiks eelmisi jooniseid meeles pidades skematiseerida järgmiselt (vt joonis 4). Miks ulatub osa ühiskeelt kirjakeele piiridest välja, seda kommenteeritakse allpool (vt joonis 6).

Joonis 4. Kirjakeel ja ühiskeel

Kirjakeele kodifikatsioonina on kipunud mõistma “õige-vale” tüüpi ettekirjutuste kogu, kuid koodi sotsiolingvistilist mõistet silmas pidades – sellest tehakse juttu registri teema juures – tuleb kodifikatsiooni käsitada kui käimasoleva keelejärgu KOODI-SÜSTEEMI korrastamist ja fikseerimist. See tähendab, hinnatakse keelendi kasutusväärtust, teadvustades tema traditsioonis kujunenud kasutusolusid, valikueesmärgi, konnotatsioone ning soosides neist kontekstiti ainult osa (nn reeglistus ja soovitus). Teisisõnu: keelendi (sõna, väljendi, tarindi, sh ka kitsama lausetüübi) ratsionaalse tähenduse kõrval osutatakse tema kasutuse olukohasusele ja võimele edastada kasutajaomast või kõne-eesmärkidega sobivat, nt emotiivne tähendus ja konnotatsioonid. Kõik see on halvemini-paremini olemas meie leksikograafias (märgendid, mis toetavad oma stiilitundes kahtlevat eestlast, eriti aga muulaste, sh tõlkijate keelekasutust) ja selle alusena filoloogide, aja-, teadus- ja päriskirjanike ning teiste “kartoteegirikastajate” sõnatunnetuses. Ühe näitena grammatikakirjeldusest (vt EKG 1993, 1995) ligi puuduva kohta võib tuua Aaviku grammatika, mida sajandi algupoole keelekorralduslikud otsused ei ole käibiva kirjakeele stiiliatribuutikast kõrvaldanud. Ainult erandjuhul – rööbikute paljususe oludes, kus ühe vahendi kasutuskontekst kõigub või on ühe tähenduse edastamises selge vahendiliig, -põud või

korrapäraeire – vajatakse kodifikatsiooni kui normimist (vt/vrd Saari 1999: 687 jj). Seejuures on ainus suhteliselt püsiv (ja olulisim) kodifikatsiooniobjekt kirja alused, ülejäänud on traditsiooni, moe, mõjutuste, jälgitavuse jms tasakaalu asi.

Kirjakeel ei ole seega igas kontekstis neutraalsete ehk “õigete” keelevahendite kogum, mis vastandub argikeelsetele kui “valdelele”. Tänapäevane kirjakeel on ajalooline, kuid üha keerukama variatiivsusega süsteem, mis hõlmab erineva kasutusväärtusega atribuutikat. Peamised parameetrid, millega kirjakeele vahendite kasutusväärtust mõõta, on register ja stiil.

Enne nende juurde asumist aga rõhutatagu veel kord: **kirjakeele mõistesse kuulub vääramatult traditsiooni tunnus** ja seega ei ole kirjakeelt tarvidustki sünkroonsest aspektist defineerida, nagu tema definitsiooni ei pruugi kuuluda normitud olek (vrd Saari 1999). Keelekorralduse olemus on suuresti selles, et säilitada kirjakeele traditsiooni ja hoida tekstid võimalikult kaua mõistetavana iga järgmise põlve eestlaste jaoks, s.o piisavalt standardse ja funktsionaalsena, mida ühiskeele spontaanne ja variatiivne norm ei taga. Kui ka osa tekste pidevalt muutub n-ö mittetekstiks (Dressler, Beaugrande 1981), millega meist enamikul täna puudub suhe, siis ei muutu nad sellega loetamatuks ega lakka olemast tänapäeva eesti kirjakeele tekstid. Millal aga arengud viivad kvalitatiiivse hüppeni, kirjakeele järsu ja traditsiooni suhteliselt katkestava muutuseni, s.o Saari termineis uude keelejärku, see on omaette küsimus. Oma seisukoha, et teatud mõttes ongi meie keel hüppeseisundis, olen avalikustanud (vt Kerge 1998b, 1999).

Kuivõrd ühe kirjakeele avalike avaldusvormide arengu suunamine on mõistlik (aga need on oma enamuses kirjalikud tekstid), sellele vastaku G. Thomas (1991: 216–217). Analüüsisides kriitiliselt purismi ajaloolisi ilminguid ja keelekorralduse olemust – mh viidates Eesti keskkonnale –, leiab ta ka rahvuskeelte purismi ratsionaalse variandi, mille abil toetatakse keele funktsionaalsust, ületatakse individualismi, välditakse liigset laenamist struktuuriliselt ja kultuuriliselt kaugetest keeltest, suurendatakse integriivsust jne.

2.5. Register, sotsiolekt, kood, stiil, žanrid

Tiit Hennoste (1999) on kirjakeelt nimetanud üheks eesti keele paljudest võrdväärsetest registritest ja/või sotsiolektidest – kasutusel on mõlemad terminid, kusjuures kumbagi ei defineerita, nagu ei kommenteerita nende kvaliteetide omistusi kirjakeelele. Ehkki registri nimetamisel ei pruugiks lähenemine olla kasutajakeskne, nagu sotsiolekti puhul ainuvõimalik, on Hennoste oma seda selgelt mõlemal juhul. Registrile lähenemine on tal pigem pragmaatiline (inimene kasutab harva kirjakeelt) kui sotsiolingvistiline, kuna olukorrakeskne lähenemine sunniks olukordi tüpiseerima. Üritan seda järgnevas teha.

Kuivõrd olukordi iseloomustab kõige selgemalt nende ametlikkuse aste, siis vajatakse registri mõistetki üldistatuna: **register on konkreetnes olukorras kõnelejale kui ühe oma sotsiaalse rolli ja realiseeritava rollisuhte kandjale omane keelevahendite valik** (vt Kerge 1996, internetis vt 1998a). Lühemalt võiks öelda: register on olukeel, mille tingib rollisuhe, rõhutades nõnda olukordade ametlikkust-vabadust ja ühtlasi osaluse laadi. Peale olutüüpilise suhtelaadi (arst–patsient, ema–laps, ülemus–alluv vm) mõjutab registrit ka osalejate individuaalne sotsiaalne distants, mida identiteeditunnuste sarnasus vähendab, erinevus aga suurendab (kultuuriti iga, sugu, sotsiaalne staatus, võim, solidaarsus, huviväli, isikuomadused jne), jm. On võimalik ka aktuaalne (tüübiülene) rollisuhe (Berry 1981), mis määratletakse ainult konkreetnes olukorras (teadja ja teadmatu, kursisoliija ja kursisolematu, või kuidas seda eesti keeles iganes väljendada).

Registri mõiste sellisena on teatud eesmärgil lihtsustatud M. Halliday esialgselt arusaamast, mille järgi see on teksti niisugune variatiivsus, mis suunab n-ö mõttekalt ennustama, milline keel määratud situatsioonis esineb, s.o kindla kõneaine (*field*), suhtelaadi (*tenor*) ja toimeviisiga (*mode*) seostub. Halliday (1978: 111) ütleb: “Register on semantilise varamu konfiguratsioon, mis kultuurikandjal tüüpiliselt seostub situatsioonitüübiga” ning kordab seda hiljemgi (vt allpool). Rääkides ennustatavusest ja tüüpilisest, räägib ta asja nimetamata sellestasmas, mida Praha lingvistikast alates on nimetatud normiks. Puhtsemantilisel lähenemisel ei ole aga võimalik rääkida rööpsete vahendite ennustatavusest, mis on oluline just nn polüloogia taustal, kus inimestel tuleb omandada

näiteks võõrkeelegi koodisüsteem – koodi mõistega on seletatud erinevusi ühe registri kui supralingvistilise sotsiosemantilise tüübi piires (Malmkjær 1996 viitega Bernsteinile 1971). Halliday ja Hasan (1985) seovad koodi mõiste abil omavahel sotsiolekti ja registri, kuid jätkem see esialgu kõrvale.

Kuivõrd keelesüsteemi aktiveerimisel, s.o tekstimoodustuses (ja ühtlasi keelelise käitumise tõlgendamisel) on tähtis just funktsioonilt ja sisult rööpsete vahendite valiku ennustatavus kui olunorm, siis edasi on rakenduslingvistikas praktilistel kaalutlustel käibel registri täpsustatud mõiste: räägitakse astmeliselt formaalsest (ka poolformaalsest), neutraalsest ja informaalsest registrist seotuna kõneolukorra sama tunnusega. Sellisena on mõiste juurdunud võõrkeelte õpetuses ja testistandardites (vt nt Kerge 1996; Loog, Kerge 1999: 21), mitme maa leksikograafias jne⁶ kuid jõudnud ka keelekäsitludesse laiemalt (vt nt Finegan 1994; Matthews 1997; Hudson 2000; Finch 2000, või rakendust Toomet 1999). Ka Halliday ise (vt Halliday, Hasan 1985: 38–39) on sunnitud rõhutama, et register on küll semantiline ruum, kuid tuleb arvesse võtta väljendvara, mis tüüpiliselt saadab või realiseerib sellesse mahtuvaid tähendusi olukorriti. Kogu see suund Hallidayst alates (vt mh samas: 39) hõlmab registri mõistega leksika ja grammatika (funktsionalismis õieti leksikogrammatika). See seisukoht ei ole muutunud. Näiteks Finegan kirjutab: “Registrid erinevad sõnastiku, fonoloogia, morfoloogia, süntaksi ja semantika poolest” (1994: 371).

Jätan siinkohal kõrvale termini teise (aga esimesega seostuva) tähenduse, mis ühendab registri ainult kõneainega (*field*), libisedes justkui kogemata kasutajakesksusse. Nimelt tuuakse suhtelaadi (*tenor*) ja toimeviisi (*mode*) asemel sisse isiku amet/hobi, mitte kõneolukorra rollisuhe. Nii saab registrist “kirurgide, lennupilootide, pangajuhtide, müügi-meeste, džässifännide ja sutenööride” leksika (Wardhaugh 1998: 48 viitega Fergusonile 1994), n-ö erisõnavara kastid, mis on ka küllalt levinud tähendus. Registri kitsamgi määratlus üht või teist tüüpi spetsiifilise olukorra kohta (nt neutraalne välismaalasega suhtlemise register, informaalne hoidekeele register jts) on vajalik, ent paraku mitte nii kitsana.

Esiteks on unustatud grammatika. Üsna kergelt tulevad grammatika erijooned näitena kõrva hoidekeele (eesti traditsioonis tuttavamana *lastekeele*) registrile mõeldes: lühikesed laused, komplitseerimata öeldised, sõnavara mugandamine lihtsaisse muuttüüpidesse jne. Teiseks ei ole määratletud, mismoodi register sellises kirurgide või sutenööride leksika

---

⁶ Ei leia kahjuks üles viidet sirvitud prantsuse monograafiale, mis 1990. aastatel tervenisti käsitleb registri märgendamist eri tüüpi sõnastikes ja selle tegevuse tähtsust.

tähenduses erineks sotsiolekti mõistest. Sotsiolekti näevad Halliday ja Hasan (1985) kui ühiskonnarühmale omast erilist semantilist ruumi, mis on teistele keelekasutajatele suhteliselt suletud, sest rühma tegevus- või huvivald seisab teiste omast lahus. Traditsioonilisemalt – semantikat sisse toomata – vaatab sotsiolekti G. Hudson (2000: 456), kes üldistab keeleliste erinevuste sotsiaalsed alustunnused seitsmeks: geograafia, sotsioökonomiline staatus, rahvus-rass, iga, amet, usk ja sugu. Halliday-Hasani (1985) semantilist määratlust vajatakse neist ainult paari puhul (amet, usk), ehkki muude iseloomustamiseks võib ta olla vajalik lisatunnus (rahvuse interferentne tähendusorganisatsioon teise keele keskkonnas, sugude semantilise ruumi erinev ulatus ja liigendus vms).

Põhiline erinevus dialekti (sh sotsiolekti) ja registri vahel on kummalgi juhul vaatenurgas: dialektaalsus on kasutajakeskne variatiivsus, registrilise aga kasutuse- ehk olukorrakeskne (Halliday, Hasan 1985: 41–43). Sotsiolekti näiteks sobib seega arstide erialakeel oma vajaduse korral oskustekstiomasest süntaksi ja terminoloogilisusega, seda saab aga kasutada ainult kolleeg–kolleegiga-olukorras. Arsti–patsiendi suhe nõuab teistsugust süntaksit ja lihtsamat leksikat, kus terminoloogial on oluliselt väiksem osatähtsus. Et aga olukordades toimib inimene oma kindla identiteediga, siis on registrile ja sotsiolektile omase varamu kohatine segunemine reaalses tekstides paratamatu. Siin osutavad Halliday ja Hasan (samamoodi) omakorda Bernsteini 1971. aasta koodimõistele, mis ühendab tekstis registri ja sotsiolekti. Näidet jätkates: arst jääb ka patsiendiga suheldes oma kõneharjumustega arstiks ja tema erikeele aktivatsiooni tingib juba n-ö astumine ravi valdkonda kui suletud tähendusfääri, kuid olukohane arsti–patsiendi tüüpsuhe sunnib kodeerima oma sõnumi üldarusaadavana, lapspatsiendiga lapsepärasesena jne. Arsti oskuskeelele kui sotsiolektile pandaks justkui registri filter ette.

Koodi iseloomu vaatab põhjalikumalt C. M. Scotton. Ta kirjutab (1988: 151 jj), et keelise koodi valikud on indeksikaalsed õiguste ja kohustuste võrgu suhtes, mis kehtib vestluspartnerite vahel. Iga koodivalik toob esile kindla isikutevahelise tasakaalu (*interpersonal balance*), ja seda osalt oma indeksikaalsete, s.o otse kontekstile viitavate omaduste tõttu, mida erinevatele keeltele, dialektidele ja stiilidele kogukondades omistatakse. Juba D. Hymesi (1972) arusaamadest on teada, et vaikiv (*tacit*) kooditunnetus on inimeste keelise kompetentsi osa. Kindlat koodi nõuavad kindlad suhtluskonventsioonid, mille suhtes markeerituse taju on loomulik.

Olgu veel nimetatud, et registrile lähedaselt defineeritakse žanrit (Paltridge 1997: 23), kuid selle tunnuste hulka kuulub lisaks alati kindel kompositsioon, st mõiste on spetsiifilisem (vt samas: 21 jj vm; vrd Biber,

Finegan 1993). Keelemuutuse uurijat aga peaks huvitama registrite laenamine ja segunemine (vt nt Finch 2000: 234).

Sügavamale teooriasse minek hajutaks praeguse mõistekäsitelu. Rõhutagem hoopis muud: eesti mitmetähendusliku omasõna *ametlik* vastet *formal* (Fineganil *formaleic*), mis ei ole *official* (vrd *Ta oli minuga väga ametlik* 'formal' ja *ametlik seisukohavõtt* 'official statement'). Eestis on mõlemad võõrsõnad olemas (*formaalne riietus*, harvemana *ofitsiaalne seisukoht*), kuid lingvistika diskursuses on kohati tunda selle vahe tajumatust.

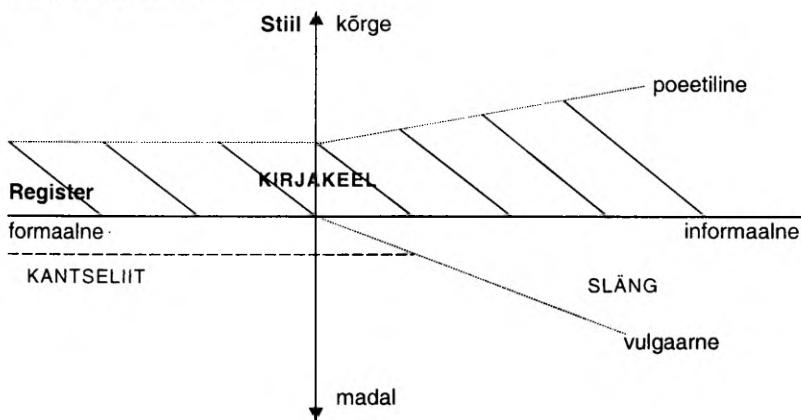
Just olukordade tüüpilisus kinnistab omakorda keelevahendite (mh žanrite kui tekstisüntaktiliste ehk kompositsioonitüüpide) külge nende keskmise registriväärtuse süsteemis, mis on keelekeskkonnas kasvajale, s.o keele omandajale n-ö tekstidega ette antud. Inimene õpib tunnetama, et ametlikus olukorras räägitakse liigutuste *kiirusest*, mitte *kärmusest* või *nobedusest*; et inimene kui õiguste ja kohustuste kandja on nende tunnuste rõhutamis- tarbe korral *isik*, mis on omakorda ainuvõimalik tähistaja juhul, kui nende kandjana nähakse ühtaegu kollektiivi (*isiku vastutus* kui inimese või juriidilise isiku vastutus); et suur sotsiaalne distants partneriga ei soosi "vaba" vormistikku (*Asja saab lahendada*) *mitmet moodi*, vaid sunnib ütleva *mitut moodi* jne. Lapse keskkonnas võivad seejuures ülekaalus olla mõne registri signaalid, mistõttu laps küsib, *kaua me täna värskes õhus viibime* selmet *kaua me õues oleme*, mida täiskasvanu tajub veana (ilma et see olukord peaks üle põlve püsima). Formaalsusskaala võib mõnes osas olla täidetud peaaegu pidevana. Näiteks selle kohta toob G. Hudson (2000: 473) inglise käsu-palve tajutava üheteist- astmelise vormistuse üliviiisakast äärmiselt vabani.

Sellise skaala tajutav keskpunkt, s.o sõna laias mõttes stiilitunne, muutub (vt Finch 2000: 233–238) sõltuvalt registrivahendite kasutusagedusest ajas, aga muutub eelmise keskmise suhtes – näiteks kaotab teatud teema ja sedakaudu temaga seonduv leksika oma tabustaatuse (nagu seks avalikkuses või intiimhügieen reklaamis) või annab mõni õigekeelsuskomisjon suhteliselt ametlikuski suhtluses "vabaks" kasutada vorme ja tähendusi, mida varem ei peetud kõigis oludes neutraalseks. See, et asja Eestis ositi avalikkuseni toimetatakse keelekomisjonide toel ja ajakirjanduse kaudu, on traditsiooni küsimus, aga ka jõudluse küsimus. Kui

arvult suuremal rahval on komisjone mitu ja nad mõjutavad asju valdkondade sisesi, sõnaraamatute uuendamise ja rohkusega või muul varjatumal viisil, mitte meedia kaudu, siis meil ei saa kunagi sellist filoloogilist potentsiaali olla. Kirjakeele teadliku korrastamisega on tegu kummatigi, ja selle korrastamise mõte ei ole midagi muud kui tekstide aktsepteeritavuse ja ajaülese mõisteta- vuse tagamine (mõeldagu kas või gootikirjaliste või vanas kirja- viisis tekstide suhtelisele suletusele tänapäeva eestlase ees). Se- mantilise ruumi hajuvuse reaalsel tendentsi tasakaalustab sama- aegne püüd avaliku väljendusruumi funktsionaalse standarduse poole.

Niisamuti aga on väljenduslaad kinnistanud vahenditele muudki tunnuseid peale registri ja ühiskondliku või kohaliku mur- de omade. Näiteks omistatakse väljendusviisidele üleva–madala kategooria tunnuseid, mida seostan stiili mõistega: stiil on kas kõrge, neutraalne või madal. Igas konkreetses olukorras tekib alati seos registri ja stiili vahel, tekstid luuakse ja neid mõiste- takse registri ja stiili ühises ruumis. Olen seda piltlikult kujutanud nii (Kerge 1996/1998a):

Joonis 5. Register ja stiil

Horisontaaljoon joonisel 5 tähistab registrit (formaalne–infor- maalne), vertikaaljoon stiili (kõrge–madal). Kuivõrd aga ametlik- kus välistab stiili, siis võib vasakul stiiljoone kas hoida skaala- joonel (neutraalne stiil) või paigutada ta kõrgele, tähendades sel- lega tinglikku olukorda, et kirjakeel ise on kõrgstiil, sotsiaalselt

väärtustatud koodide süsteem. Samal ajal on näha, et stiilidiapason on lai just vabas olukorras: informaalset või familiaarset (viimase sõna kasutusohust 9. märkuses) või mitteinstituutsionaalse suhtluse alla mahub ühtaegu vahendikooslus, mis mõjub kas ülevana (kõrgstiilsena tähenduses 'poeetiline' nt ÕS-is luulekeelseks märgitu), või madalana (madalstiilsena, vulgaarsena) – nt tuttavad *kuradi raisad*, *sitamajad*, n-õ allpool vööd kehaosade nimetuste enamik jms – või mahub sinna vahele. Ka rühmakeel võib olla ühiskonnas hetkiti keskmiselt madala või kõrge suhtlusväärtusega, kui mõelda murde tõrjutud staatusele kirjakeele standardiseerumise ajal või teistsugusele olukorrale praegu, kus ta (küll alati markeerituna) võib kanda kas madalat või kõrget stiili, vahel aga iseloomustada lihtsalt vaba registrit, nagu teevad kirjakeele tüvede ja vormide murdevariandid (nt *triplik*, *kikker*, *läksivad*, *oleks olema*, *too rohkus*).

Kui me registrit ülal toodud viisil olutüübist ja rollisuhtest lähtudes defineerime, siis ei tule kõne allagi nimetada kirjakeelt registriks. Teda nii nimetades mõeldakse kirjakeele all ilmselt rangelt standardset, piiratud juhtudel kasutatavat (tugevalt formaalsete tekstide) keelt. Nõnda talitades püsitakse esiteks "õigevale" stereotüübi eriti kitsal alal ega püütagi kirjakeelt defineerida nii, et näiteks aaviklikkus või kujundlikkus sinna mahuksid. **Nimetada kirjakeelt** Hennoste viisil (1999) **registriks on seega mõtet ainult kasutaja aspektist ja didaktilistel kaalutlustel** – kirjakeel kui register oleks kasutaja kui ametiisiku jaoks kindlais oludes avatav rangelt standardiseeritud leksikogrammatiliste vahendite kast, mis katab keeles tähenduslikult piiratud ala (asjaajamine ja ametisuhtlus). Sellisel stilistiliselt neutraalsete ja formaalse-neutraalse registri tunnustega keelendite kogul on aga nimetused olemas: ta on ameti- või kitsamalt asjaajamisekeel koos oma aluse ehk seaduskeelega. "Totalitaarne-bürokraatlik register" oleks seejuures eelkirjeldatu teisend – kantseliit kui madala kasutusväärtusega ja seekaudu kirjakeelest välja ulatuv üliformalne ameti- ja seaduskeel. Tõsi on, et kantseliidi semantiline hõlme ja avalik kasutus on N. Liidu järgsel ajal eriti meedias väga selgelt vähenenud (vt Hennoste 1999: 90) – küllap see on võimu hajumise ehk demokraatia kasvu asi. Kuid seda enam on keelekorraldus ja -hoole sunnitud teda tõrjuma avalikest institut-

sionaalsetest tekstidest, alustades nii elutähtsate õigusaktidega nagu seadused ja lõpetades lihtsate kuulutuste juures. Siit kasvabki didaktiline kaalutus rõhutada kirjakeele kitsast mõistet, mis viitab üldistele normidele ja normingutele ning “keelab” sedakaudu õiguse oskuskeelt kui erilist laialdaselt peale suruda ning kantseliiti fetišeerida (vt Kerge artikleid bulletinis *Õiguskeel* 1996–1999).

Vastandina just Hennoste arusaamale, mis kirjakeele stereotüüpi kriitilisusest hoolimata võimendab, nähakse kirjakeelt siin koodisüsteemina, mis on võimeline kandma ühtaegu ratsionaalset, emotiivset ja sotsiaalset informatsiooni. *Ta ei ole nii haige* on kirjakeel stereotüüpses mõttes, *On ta sul tõbine küll!* samas tähenduses aga mitte, siinkirjutaja silmis aga on nad seda mõlemad. Siit järgnebki artikli põhiküsimus: kuhu paigutada igapäevakeel?

Õelda aga, et kirjakeel on sotsiolekt, piiritleks esiteks inimeste rühma, kes teda üldse kasutavad ja tema koode mõistavad, teiseks aga piiraks semantilise ruumi, mida kirjakeelega hõivata on võimalik (vt Halliday sotsiolektidefinitiooni ja Hymesi arusaama “vaikivast” kompetentsist eespool). Isegi Hennoste kirjakeelemõiste juures oleks esimene järelduvus avalikkuse ja kommunikatsiooni üldiste mõistetega vastuolus – nagu autor isegi tunnustab, nimetades kirjakeelt riigile tarvilikuks atribuudiks (riigi kodanikud aga oleme kõik). Teine järelduv tunnus ei vääri üldse kommentaari ja nullistab nii kirjakeele kui ka sotsiolekti mõiste, ehkki Hennoste (1999: 89) peab kirjakeelt endasõnu sotsiolektiks põhjusel, et “seda teeb maailma sotsiolingvistika”

Siinne kriitika ei kahanda muidugi Hennoste (1999) esileküündivat situatsioonitunnetust, teadus- ja tekstikogemust, vaid vaidleb tema teksti deklaratiivsuse ja demagoogilisuse vastu (vt ka Saari kriitilisi märkusi 1999).

2.6. Igapäevakeel ja släng

Igapäevakeel on vabade (informaalsete) suhtlusolukordade keel, mida eesti traditsioonis on nimetatud kõnekeeleks ja argikeeleks. Kõnekeele kahemõtteline termin, mis tähistab kõnealuse sotsiolingvistilise mõiste kõrval ka kõneldud keelt, väärrib asendamist. Igapäevakeelt esindavad nn ajaviitetekstid (homileetilised ehk

homileilised tekstid) vastandatuna institutsionaalsetele (Dressler, Merlini Barbaresi 1994: 8 jm), kuid teisalt ka igasugune muu vaba(ma)s registris infovahetus. Kuivõrd situatsioonide ametlikkusskaala on pidev, siis esindavad vaba suhtlust ka poolformaalsete tekstide need osad, mille üks funktsioone või kaasfunktsioone on ebaametlik hinnang, suhtumise individuaalne väljendus, vastuvõtja lõbustamine, sh nali (ironia, huumor), või lihtsalt teksti individuaalne markeerimine kui asjalikust põhi- või tüüptoonist põikav individuaalstiil (nt kujundlikkus, mis pole mõõdukalt doseerituna välistatud isegi ametlikkuses). Ajaviitefunktsiooni ei ole õige omistada ka igapäevaselt vabale asjalikule infovahetusele (st tsiteeritud ning viidete ja kogemuse järgi oletades levinud dihhotoomia institutsionaalsus–ajaviitelisus ei tööta laitmatult). Prototüüpsena võiks näha igapäevakeele järgmisi jooni.

- **Suhteliselt vaba kõneainestik**, mis tingib ligi kogu leksika hõlmatuse – erandlikuks võiks pidada vaid terminoloogiat, eriti selle ühiskeelega hõlmatamata osa. Kuid kui katta igapäevakeele terminiga ka vaba töise suhtluse spetsiifilised olukorrad, mille eripära on oskuskeele mugandamine igapäevakeele reeglite järgi, siis kuulub vähemalt selle mugandatud terminivara samuti siia.
- **Kindlad tarbežanrid**, nt viisakusvestlus (*small talk*), vaba vahetu või telefonivestlus, väitlus, arutelu, nõuanne, loba, klatš vms, samuti erakiri ja selle tüübid, sh teatelpikud, samuti paljud meilitüübid. Rõhutaksin seda, et meilimine ja internetisuhtlus oma eripäraga, mis ühendab suulise ja kirjaliku keelekasutuse jooni, muudab kindlasti igapäevakeele atribuutikat – näiteks kas või harjutab suulise vähenõudliku keele vorme ja erijooni kirja panema (*kussa* kokku kirjutatud, hääldusmugandid nagu *tegelt* jt kirja ülekantuna, millest tuleb juttu allpool, jne). Kahjuks on allakirjutanu tuttav vaid TPÜs tehtud jututubade keele analüüsiga (Salla 1997), mis on liik slängiliselt vaba arvutisuhtluse tekste, ja e-posti omapoolse pangaga, mida ei ole jõudnud sügavamalt analüüsida.
- **Valdavalt suuline vorm**. Siinkohal on oluline mitte panna võrdumärki igapäevase keelekasutuse ja suulise suhtluse vahele. Hennoste töödes suulise kõne kohta esile toodu (vt nt 1994) kehtib sõltumata keelevormist – murre või kirjakeel,

släng või oskustekst, ikka tekivad suulises esituses tagasi-kerimised, pausid, üneemid, ikka korrastatakse grammatika aeglaselt ja see ei pruugi õnnestuda jne. Suulises keelekasutuses on ka võimalus rõhkude ning tooni liikumise nagu iga-suguse mitteverbaalse koodi abil sõnaline info sisuliselt või emotsionaalselt tühistada või seda täiendada.

- **Teksti sidumise lõtvus** (suhteliselt viitejõuetud asendussõnad), koherentsi suurem tähtsus võrreldes kohesiooniga – nimetan neid siinkohal just suulist vormi silmas pidades, kus asendusvormiks on asesõnad ja viitamine ei ole täpne; samuti on siin sage selline olukord, kus asendussõna on ainus osutaja (nt *Kule, kas sa teed selle mulle ära ja tood siis sinna* vestlust alustava lausena). Sellega haakub ka
- muu **ulatuslikum toetumine kontekstile** (iseloomulik peale suulise suhtluse näiteks erakirjavahetuses).
- Valdavalt **dialoog** (eesti dialoogist vt Pajupuu 1997). Dialoogist tuleneb näiteks tugev elliptilisus, aga ka teatav standardväljendite kogum, millega just vabas olukorras vestluspartneri poole pöörduetakse, kõnet alustatakse, hoitakse kõnevooru või vahetatakse teemat, väljendatakse oma nõustumist või nõustumatust ja antakse tagasisidet, lõpetatakse või katkestatakse dialoog. Koostades hiljuti eesti keele kõrgtasemel oskuse kirjeldust (Loog, Kerge 1999), märkasin kõigi sellekohaste vahendite suurt erinevust formaalsetes ja informaalsetes situatsioonides.
- **Lihntne, aga mitmekesine süntaks**; ette peaks sagedamini tulema kõik lause suhtlustüübid, vähem kaudset strateegiat jne. Ühelt poolt on tekst lühem ja ökonoomsem, nagu väikest sotsiaalset distantsi üldse markeerib lühem väljendusviis, vrd *Kas te saaksite palun ulatada mulle suhkrut* ja *Anna ole hea suhkrut*. Teiselt poolt teevad teksti pikemaks teemakäsitluse lõtvus, performatiivide rohkus, ka tagasisidekiilud, kontrollküsimused ja kõik muu suuliseomane. On ka selgelt informaalsete erivahendeid ja eelistusi (nt vt Toomet 1999). Igapäevatekstide eriosana võib näha emotiivse funktsiooniga fraaslauseid *Kus sa sellega!* või *Mis te nüüd jamate / ajate lolli juttu* nõustumatuse jaoks ja soovlauseid nagu *Oleks minu teha, oleks asjad hoopis teisiti*. Kitsamad erivahendid

on näiteks vormide funktsionaalne rööpsus, nagu *oleks olema mõni hea rätsep – kui oleks mõni hea rätsep; Ta tulla ülehomme – tulevat ülehomme*, ning eriomane sõnajärg *Ei ta tule sul Tartu ühti – Ta ei tule Tartusse*; tugev modaalsus – *Tule aga nüüd siva! Ega's ta ometi alla ei jäänud? Mu(u) arust pole sel ehk vigagi* jmt.

- **N-ö mugav muutestik** (sh ka nimetava käände mugandid) – nt *naases, teenendas; ohtlikutes, kontserdite või kontsertite*, paradigmat põhivormidega *kaan: kaane, pudru: pudru, nuku: nuku, kardulas: kardula, töötama: töödata* jts –, mida kirja-keele allikad (eesti kirjakeele sõnaraamat ja uus ÕS) praktiliselt ei kajasta.
- Eelmise täiendusena just **suulisele kõnele omased muutetunnused** (nt põhjaeesti *-nud > -nd* – nt *ei teind, ei näind; -d/t* – nt *joost ära; ei old kodus ega tuld tööle*; tüvivormid nagu *ma ei teadki*; *sid > -si* – *võtan rohtusi, vihkas hüüdnimesi*; *-sid > -sivad*, nt *jätsivad* jms, millele kindlasti lisaneb siinkirjutajale võõrast lõunaeestilist). Niisuguste aluseks on muuhulgas ka üldisem **tendents univertsatsioonile** kui häälaluslikule lühenemisele-sulanemisele, mis suulisust iseloomustab ja mida kiri pärsib (*rautetpidi* selmet *raudteed pidi*; *keskolis* selmet *keskkoolis*, *nigu* selmet *niikui*, *tegelt* selmet *tegelikult*, *tulebvä* selmet *tuleb või*, *jusku* selmet *justkui*, seletuseta selged *kakskend, kolmkend, öeksand üks, missand* 'mis sa nüüd' jne – üks remotivatsiooni ja seega uute vahendite grammatikalisatsiooni aluseid, vrd *pea/ts, jalu/ts, -ga* teke jms), vt Kerge 1990.
- **Muu vaba häälendus** (nt võõrsõnad nagu *vilosoohvia*, nimed nagu *vilips* või prantslane *tsoots* selmet *žorž* jpm, mis ka kirja üle kandub, nagu *ekspromt, intensioon* 'intentsiooni' tähenduses jne, või on hoopis kirjast tingitud nagu *z* ja *ž* või *g-b-d* helilisus).
- **Informaalne leksika** oma laia stilistilise diapasoniga – ülev (luuleline), neutraalne või madal (vulgaarne) ja kõik, mis sinna vahele mahub, nt *kärme, nobe* ('kiire'), *Piimal on maik mann* ('mingi maitse juures'); *kübe/suts* ('veidi, pisut') *lai; rohi ajab kusele* ('ravim suurendab uriinikogust'); *ilmatuma* ('väga') *uhke*; fraseologismid *Siin küll ei sobi suitsu panna*;

*Kont jäi kurku va? Sa na otsa lõppend; Mis te(e) sin nagu tuvikesed? Pole seal riigikogus keegi püksata jäänd, aga minu jätsivad küll!; tugevad konnotatsioonid, nt ebard, homo, lilla, pani suitsu näkku, röökis mu peale nagu metsloom, ärples oma uute saavutustega, avaldas teine järjekordse üllitise; Mis see siit tahab?; Ära topi oma nina minu asjadesse jne. Teiste hulgas tuleks analüüsida tegevustähiste erijooni (vrd ühelt poolt *sulgudesse panema* ja *sulustama*, *rakkesse panema* ja *rakendama*, *remonti tegema* ja *remontima*, teiselt poolt aga *remonti teostama* ja *remontima*, *vedusid teostama* ja *vedama* jms; vrd Halliday, Martin 1993).*

- Kõneobjektidele **individuaalselt tunnusliku ja pragmaatiliselt orienteeritud leksika aktiveerimine** asjalikust ametlikusest suuremal määral, n-ö infoliig (*Kihutasid oma igavesti ilusa uue mersuga – alles nad selle ostsid – teelt välja, nii et tuul taga, ja otse vastu uhket mäнди, vrd Sõitsid autoga teelt välja vastu puud*).
- Tüüpiline **leksika mugandamise atribuutika** – sõnade lühendamise ja (vajadusel tuletuslik) kohandamine produktiivsetesse muuttüüpidesse, nt *füss / füssa, inf, teormehh, euro(re-mont), fotokas, ujukad, dressa, mobiil / mobil: mobla: mopla / mops: mopsi / mopsu, penss / pinss, adminn, nats / nati pikk*, sh hüüdnimed kogu omas uhkuses (ja mitte ainult lühendnimed), lühendite sõnastumine, nt *Koksi (järgi peaks tema selle ümber vaatama); [uuestee] leping, [eeberdee] laen, imka poisid, unesko raha* kasutatakse nii pikast vormist teadlikuna kui ka semantikat otse lühendile omistades (see tähendab leksikaliseerituna, sõnana), vt Kerge 1990.
- Eelmisega seostuvana **suurem metafoorsus**, nt liitsõnade ja sõnaühendite asendamine üldloomult metafoorsete tuletistega (põhjale viitab vaid sõnaliigitunnus, aluslekseem jääb tuletise tüvena seega metafoorselt osutama kui tunnus tervikule, vt ülal *fotoaparaat > fotokas*); ühendite asendamine tunnusliku sõnaga või lühema sõnaühendiga, nt *N suhtes algatati pankrotimenetlus > N-le tehakse pankrotti; asutuste tegevuse lõpetamine > asutuste lõpetamine*.
- Rohked **ümberlülitused võõrkeelele** ehk *switching*'ud – osa väljendeid on sõltuvalt valdkonna mitmekeelsusest käibel

ainult inglisis- või soomekeelsena, eriti nt vabas suhtluses, mis ka lubab ümberlülitustest rääkida, nt *Kas sa seda management approach'i uurisid lähemalt?* (Lähemalt: Scotton 1988; Auer 1998).

- **Liiasus** grammatikas, pleonasmid jms (Uuspõld 1997), nt *rohkem suurem, vähem ilusam, ilus kaunitar, kõrge pilvelõhkuja, ära magama, kukkus avalikus üldkasutatavas kohas karjuma* jne. Siia kuulub ka juba käsitletud infoliig.

(Loetletu ei ole kindlasti ammendav ega tähenda, nagu ei võiks igapäevasuhtlus toimuda neutraalseski ühiskeeles.)

Kust tahes sirvida näiteks A. Öimu sünonüümisõnastikku (1994), võib veenduda, kui suur osa meie leksikonist on poeetilised või vulgaarsed sünonüümid, või kui suur osa stilistiliselt neutraalsest sõnavarast on tüüpiline just vabas suhtluses. Näiteks toon jupi *m*-tähte leheküljelt 283, märkides informaalsust paraku oma idiolekti järgi: *manguma* – *lunima*, *kauplema(?)*, *nuiama*, *klanima*, *naakuma*, *nagu uni peale käima*, *peale ajama* (ka *nagu mustlane*), *painama*, *santima*, *kerjama*, *klunima*; *manisk* – *rinnasine*, *kirikukrae*; *manitsema* – *noomima*, *jutlust pidama*, *moraalitsema*, *moraali* v. *epistlit* v. *sõnu peale lugema*, *hurjutama*, *ette heitma*; *mann* – *tütarlaps* (– *plika*); *mannavaht* – *mannakreem*; *manner* (?) – *plekknõu*; *mansa* – *võistkond*; *mant* – *koor*, *vahekasu*; *mantlit andma* – *peksma*; *maoli* – *kõhuli*; *maotaoline* – *siugjas*, *maotus* – *maitsetus*; *kulub marjaks* – *hädasti*; *marjamaa* – *ametikoht*; *marjanaine* – *marjuline* jne.

Tahaksin seetõttu rõhutada, et **igapäevakeelt ei tohi vaadelda kui mingisugust madalstiilse suhtluse erivahendistut, vaid kui vahendikogumit, mis on keskne ja loomulik** ka – ja eriti – siis, kui eesti keelele ei peaks enam jääma tema paljusid formaalse suhtluse funktsioone. Lihtsam on kirjeldada seda, mis vabasse suhtlusesse ei kuulu, kui kõike seda, mis sinna kuulub, isegi kui vaba suhtluse erivahendeid ei oleks otseselt nii palju. Pigem on formaalne suhtlus Eestis ehitatud neutraalsele igapäevasele kui vastupidi, ehk teisisõnu, enne standardiseerimist peab olema (midagi neutraalset), mida standardiseerida. Seetõttu tuleks kirjakeele süsteemi ja allsüsteeme abstraheerides ilmtingimata arvesse võtta ka vaba suhtlusolukorra tekstid, st **igapäevakeel kuulub**

kirjakeelde kui selle kõige funktsionaalsem osa, kuid – NB! – tema vahenditel on lai stiiliskaala. Just stilistiline madaluse tunnus võimaldab keelendi kirjakeelest välja arvata ja käsitada teda slängi kui “liiga vaba” suhtluskeele erivahendit. Tinglikult võib joonisele 5 osutades väita, et kirjakeel on kõik, mis jääb horisontaaljoonest ülespoole. Släng sellisena oleks siis vähemalt oma vahendite (sh eriti reeglite) ühisosa kaudu igapäevakeele, kuid mitte kirjakeele osa. Slängiga võrdses staatuses on kantseliit.

Oleme üldiselt harjunud slängi pidama rühmakeeleks informaalsete sotsiolekti tähenduses vastandatuna erialakeelele kui formaalsele sotsiolektile, kuid ilmselt on teda võimalik määratleda kui madalstiilset ja seega “liiga vaba” osa igapäevakeelest. Selline arusaam näib eestlasele tüüpiline, kui vaadata materjali, mida õpilased (oma) slängina on pakkunud Mai Loogile (1991) või ka TPÜ üliõpilastele. Esimesena ei nimetata sugugi eakaaslastele eriomast, vaid n-ö rumalaid ühiskeele sõnu. Sama moodi “liiga vaba” aga üldtuntud on uuem sõnavara, mida ÕS (1999) slängina määratleb, jättes siiski vulgaarsused omaette. Näiteks on *mops* ja *mobiil* ‘mobiiltelefon’ seal argikeel (igapäevakeel), aga *mobla* släng.

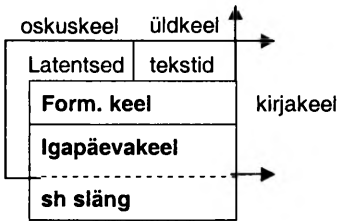
Oma üllatuseks leidsin siin esitatud slängi kui liiga vaba keelekasutuse määratluse ka lingvistikakirjandusest, R. Hudsonilt (1984)⁷ ja E. Fineganilt (1994), kelle definitsioon on esimesega üldjoontes sarnane. Määratlust toetab ka T. Tenderi lühiuurimus (vt siinsamas kogumikus) – ehkki enamasti eakohane, on släng osati püsiv ja seekaudu keele ühisvara.

Kui igapäevakeelt koos temasse kuuluva slängiga skematiseerida, siis hõlmavad nad ühtaegu osa ühiskeelest, aga ka oskuskeele selle osa, mis kujutab endast igapäevast töösuhtlust: mõlemal juhul on olemas nii keelekasutuse suhteliselt neutraalne igapäevavorm kui ka markantsem släng. Kuivõrd aga oskus(kirja)keele variandid ise on sotsiolektid, siis on seda ka oskuskeele

---

⁷ Pean siia asetama küsimärgi – piiri taga konspekterides olen slängi sellele määratlusele taha kirjutanud R. Hudson 1994 ja samas kirjanduse lisanud ainult Hudsoni teise (1984) viite. St midagi võib olla segi läinud, kuid tuttavana Hudsoni sotsiolingvistikakäsiteluga 1982. aastast, ei aja ma segi autori isikut.

vaba vorm – kummalgi neist on aga ühisjooni vastavalt ühiskirjakeele neutraalse või vaba osaga (vt joonis 6). Nii on släng üht-aegu osati vaba ühiskeel ja osati sotsiolekt.

Joonis 6. Igapäevakeel ja släng

Väide, et släng kui tugevasti madalstiilne kirjakeelde ei kuulu, sisaldab evalvatsiooni, mis justkui ei tohiks kuuluda lingvisti(ka) atribuutikasse. Paraku ei ole sotsiolingvistika suutnud keelevahendite üldisest evalvatsioonist ühiskonnas mööda vaadata. Näiteks R. Wardhough (1998) tõstatab evalvatsiooni kaheplaaniilise probleemi, kuid tunnistab: hindaja ei ole mitte lingvist, vaid “keskmine” keelekasutaja, st hinnangulisus on objektiivne, mitte keeleinimeste subjektiivne viis keelevormidele läheneda. Väljendus nagu “räägib väga ilusat / labast .. keelt” ei ole midagi eestiomast, vaid universaalne sotsiaalne nähtus. Kes, kus, millal ja millist vormi väärtustab, see on iseküsimus (selle kohta vt Paldre 1995).

Väärtustuse kõrval on aga küsimuses muudki, nimelt identifikatsiooniaspekt (kui sotsiaalse info eksplikatsioon) ja emotiivsusaspekt (emotiivse info sõnastamine). Näiteks praegu, kui Eestis on ajastuomaselt moest kõik ülev ja vähimatki avalikkust valitseb teatud küünilisus, siis delegeeritakse ülevus solidaarselt kas implitsiitsena para- või ekstralingvistilisse (nt vaikimisse või keskkonda) või eksplitsiitsena minimalistlikku sõnumisse või ajaliku lühihinnangu neutraalseks leksikaalseks osaks, või maandatakse näiteks lauluteksti. Täpselt niisamuti viitab terve ports para- ja ekstralingvistilist madalusele, olgu ka sünkroonne tekst kirjakeele kõrgstiili musternäidis (selle kohta ütleme *tõstab häält, sisistas, loopis asju, vehkis ärritatult; pobises, et..., ja ei pööranud peadki; keeras muusika nii kõvaks, et ma ei kuulnud midagi*

jne; vrd *oli süüdanud küünlad; pani peale meie plaadi* vms). St kategooria kodifikatsioon muutub, aga koodi indeksilisus, võime ülevale–madalale viidata, säilib vähemalt ositi. Slängikõneleja või ühiskeelne ropendaja omakorda on teadlik, et tema (põlvkonna, rühma jne) keelekasutus on madal ja “häiriv” E. Finegan (1994: 373) peabki slängi äärmiselt informaalseks registriks, mille abil teadlikult distantseerutakse peavoolu väärtustest. Kui selle atribuutika muutub ajas ja ruumis levi tõttu neutraalseks, siis leitakse uue keskme suhtes uus “madal” (või uus “ülev”). Ikka jääb võimalus keeleliselt markeerida oma identiteetset üleolekut (sh ideoloogilist ruumi), oma viha, oma põlgust, oma vaenu või midagi eriliselt intiimsel viisil kõrget, vahetut või lüürilist. Ka väärtustuse kandjad on seejuures objektiivsed ja mõõdetavad. Näiteks tõrjuva või soosiva keelise viisakuse, nagu ka tema antipoodi ja kõige nende vahele mahtuva ilminguid uurib nii sotsiolingvistika (nt Kasper 1997; Finegan 1994) kui ka pragmaatika (vt Yule 1996) ja mõlemas on nad suhteliselt hästi kirjeldatud.

Lõpetuseks mõni sõna terminivalikust. Olen Henn Saari *igapäevakeele*-terminis kangekaelselt kinni esiteks seepärast, et tema eelistuspõhjendus – *argise* teistsugune konnotatsioon – mulle asjalik tundub. See sõna justkui rõhutaks keelevormide ja -variantide loomulikku diglossiat V Tauli tähenduses: kirjakeelel on oma kitsam-nõudlikum standardvariant ja loomulik igapäevavariant. Kui siiski anda *kirjakeelele* tema ebasaarilik ja traditsioonilisem (pigem intuitiivne kui määratletud olu- või stiilinõudlikkuse) sisu, nagu eesti kirjakeele sõnaraamat ÕS 1999 teeb, siis on *argikeel* vastandterminina parem.

Teiseks haakub *igapäevakeele* termin hästi variatiivsuse ingliskeelsete kirjeldustega, kus osutatakse nimelt igapäevasele keelekasutusele (igapäevased olukorrad, sh töösuhtluses, nt *ing everyday situations /by communication at work/*), see aga on enam tõlkeküsimus, mis taandub esimesele põhjendusele (umbes et *argised olukorrad* ei ole pidulikud, aga igapäevased on – *igapäine asi see pidul käia*). Milline on selle keelekuju muutumistrend, sellegi kohta olen hiljuti arvamust avaldanud (Kerge 1999: 10–12). Muutuste dimensioone ei tohiks vaadata ühekaupa (vt Hudson 2000).

3. Kokkuvõte

Kokkuvõttena püüaksin ülestikku asetada kõik ülal esitatud skeemid (joonis 7) ja kommenteeriksin seda. Pilt saaks umbkaudu järgmine (NB! kujutis ei järgi võimalikke proportsioone):

Kirjakeel		Üldkeel		
Oskuskeel		Üldkeel		
Kirjakeel	Latentsed	tekstid		Kirjakeel
		Idiolektide passiivne/harv osa		
Kirjakeel: vaba erialasuhtlus (igapäevakeele jooned)	Ühiskeel: formaalne suhtlus	Ühiskeel • institutsionaalsus • suur sotsiaalne distants • avalik suhtlus		Ühiskeel
	Ühiskeel: vaba suht- lus	Igapäevakeel, sh		
Erialasläng	Ühiskeel: "liiga" vaba suhtlus	släng (Hudson jt)		

Joonis 7. Tänapäeva eesti keel ja tema allkeeled
(v.a nüüdismurre)

Nagu pilti uurides näha, hõlmab eesti kirjakeel ühtaegu üld- ja oskuskeelt. Ühiskeel on ainult osa temast, jättes omakorda välja n-ö latentsed kirjakeele tekstid, mis tingliku põlvkonna-paari jooksul avalikkust ei mõjuta, ja oskuskeele selle osa, mida üldharidus (k.a meedia) või ka igapäevaolukorrad ei levita. Ühiskeel hõlmab ka slängi (pigem kolmandas vältes, nagu näitan allpool). Osa eesti kirjakeelest on sobiv formaalseks suhtluseks, kuid see osa on kitsas võrreldes ülejäänuga, mis sobib informaalseks suhtluseks ja kujutab endast igapäevakeelt. Formaalne suhtlus aga toetub eesti traditsioonis igapäevakeelele – vähemalt on see olnud siin, nagu ka Põhjamaades, keelekorralduse taotlusi võitluses kantseliidi vastu. Kuid Eesti kultuuritraditsioonis eelistab

formaalsus ideaalis registriliselt ja stiililiselt neutraalseid vahendeid, nende seast aga omakorda normingutega hõlmatut. Igapäeva vaba keele üks osa vahendeid hinnatakse “liiga vabaks” ja erivahenditega ülekoormatuks ja see osa on märgitud slängina. Släng jääb kirjakeele piiridest välja, kuivõrd kirjakeel on sotsiaalselt väärtustatud keelevorm. Mida ja millal sellena tajutakse, vajab muidugi omaette uurimist. Tuleb näiteks arvesse võtta, et igapäevakeelele suuliselt omasest on mõndagi hakatud kirja panema alles hiljuti (arvutisuhtluse toel), keel aga on harjumus oma igas vormis, mille piirid omakorda on hajusad. Ka kantseliit oma erilisuses ei mõju stilistiliselt neutraalsena ja teda võib hinnata madala ametlikkusena – ehkki ta igapäevaste asjaajamis-olukordade kaudu on tugevasti mõjutanud ka nende olukordade keelekasutust, eelistaksin teda nimetada bürokraatia slängiks.

Muuseas on ülal esitatu Eestis ositi n-õ entsüklopeediline teadmine: Eesti entsüklopeedia (EE 6) määratleb kirjakeelt kui keelevormi, mis rajaneb vahendite teadlikul valikul, reeglistusel ja suhtlusväärtuse selgitamisel (autoriks minu teada Praha lingvistide kirjakeeleteooria ja seega funktsionalismi aluste “maaletooja” Henn Saari). Entsüklopeediate märksõnu mööda liikudes on võimalik leida, et kirjakeele funktsionaalstiilide hulka, mida samas soovitatakse nimetada allkeelteks, on – nagu siingi – arvatud ka igapäevakeel.⁸ Üks tõsine küsimärk siit aga kasvab – ja see

---

⁸ Mul ei ole küll millelegi viidata, kuid olen kokkupuutes Henn Saariga õppinud, et teoreetilise nägemuse sarnasus ei tähenda rakendusliku nägemuse puhul sama. Nimelt paigutab Henn Saari küll igapäevakeele kirjakeele raamidesse, kuid on teda samas nimetanud tervikuna üldslängiks, mis siinse vaatenurga korral kirjakeelde ei mahu. Kahjuks osutus ühine õssitöö liiga lühikeseks, et oleks andnud ettekujutuse, kuidas Saari rakenduslikult eristanuks vulgaarset jm stilistiliselt (väga) madalana markeeritut – kirjakeel või ei. Meeles on vaid mõni igapäevasusena märgendatud näide – et (sõltumata õigekeelsusotsustest) on *muus-ju-mi-te* tüüpi käänamine igapäevase varjundiga ja et samal tasandil paikneb verbikasutus *suhkur sulab* selmet *lahustub*. Igapäevane, kirjakeeles loomulik, kuid mitte nõudlike täppistekstide jaoks. Mäletamisi tekkis ka mingisse VÕK-i omaaegsesse otsusesse – kas ehk *lane-etnonüümide* käänamisviiside kohal – sõnapaar “nõudlikud tekstid” kui igapäevaste vastand.

on teise entsüklopeedias nimetatud allkeele, ilukirjanduskeele (kunstitekstide keele) staatus.

Kõik siinses esitatu (õieti eelistatu) kehtib minu arvates seni, kuni räägime tarbetekstidest, s.o tekstidest, mis sel või teisel rakenduslikul eesmärgil peegeldavad reaalselt maailma. Nad on kõik see, mis ei ole kunstitekst kui illusoorsete maailmade looja (vt nt Dressler, Beaugrande 1981). Kuidagi ei saa aga kunstitekste (ilukirjandust, filmitekste, teatritekste jms) kirjakeele siin põhjendatud määratlusest välja arvata. Teisalt olen juba nimetanud, et tegelikult on kunstitekstide eripära terve loomuliku keele ruumi potentsiaalne hõlmatus (kirjakeele kogu variatiivsus, sh unarkeel; släng ja murre; kirjalikkuse ja suulisuse kajastus) + reeglite loov rakendus (*litentia poetica*) + võimalus keelepiire ka ületada (võõrkeelsed repliigid, makaronismid, muulastegelase kõne, naljatlev “eesti-soome keel” meelelahutussaates vm). Kogu see keelemaailm vajab omaette uurimist ja defineerimist.

Kui me seda piisavalt uurime ja määratleme, nagu näiteks Jaan Undusk, keda iseloomustab filoloogilisus parimas mõttes vastandatuna kirjandus- ja keeleteadusele eraldi, siis – arvan ma – leiame küllap, et tarbe- ja kunstitekste ei saagi ühel alusel abstraherida või keele funktsionaalsust ja variante mõlemat tüüpi tekste ühtaegu hõlmates kirjeldada, paitsi kui eeldada, et tarbetekstid on osa sellest maailmast, mida kunstitekstid omas maailmas kunstiliselt peegeldavad. Tarbetekstide funktsionaalsus peaks seega ilukirjanduses tema teksti üldistel esteetilistel-eetilistel eesmärkidel kajastuma, st tarbekeel olema primaarne kunstitekstide suhtes. Samal ajal hoiavad sellist või teist tüüpi kunstitekstid keele sellist või teist tüüpi (tarbe)funktsiooni ülal, soodustavad teatud mõtteainet, mõistetunnetust, rollitüüpi või toimeviisi, või võõrutavad sellest; aitavad niisuguseid-teistsuguseid keelendeid säilida ja tõrjuvad teisi. Kõik see on aga sedavõrd ulatuslik mõtteaine, et väärib omaette diskussiooni.

Jääb küsimus, kas niisugune diskussioon mõtestaks ümber kirjakeele või põrmustaks ülal esitatud skeemid. Arvatavasti mitte. Kõige õrnem koht on poeetilisus (kõrgstiil), mida aeg ei soodusta, kuid on raske oletada, et keeleliselt markeeritud ülevus – kas või pidulikkus – oleks tarbetekstidest kadunud. Liiati võib ta aktiveeruda, moodi minna, mis tähendab, et stiiliruumi mõtestus

ülal ei ole vale. Kindlasti aga aitaks ilukirjanduskeele üle diskuteerimine kirjakeele olemust ja tarbekeele funktsionaalsust täpsemini mõtestada.

Lõpetuseks rõhutatagu veel kord, et millistest tahes keelevormidest me ka räägiksime, nad on tekstidest abstraheeritud. Kunagi ei ole aga eksemplar (konkreetne tekst) läbini tüüpiline, mistõttu jälle on otsekohe vaja Praha ja neist välja kasvanud funktsionalistide mõisteaparaati – tsentri–perifeeria ning prototüüpsuse mõisteid.⁹ Need on tarvilikuks osutunud pea igas uuemas viidatud sotsio- või muidu-lingvistilises allikas. Jäetagu need seekord tsiteerimata. Lugeja on ilmselt võimeline nimetatud mõistetega ilma viidetetagi opereerima ja aru saama, et kõigi artiklis kirjeldatud keelevormide ja -variantide piirid on tinglikud ja hajusad.

Üldiselt võiks arutelust kasvada järgmised arusaamad:

- **(loomulik) keel** on tunnetusruum, tekstide kui kommunikatiivsete sündmuste kogumist abstraheeritud, omanäolise häälduse (ja enamasti kirja), tekstitüüpide ning leksikogrammatikaga, aga ka sotsiaalsete-emotiivsete koodidega süsteem, mille semantiline ulatus pidevalt kasvab ja sisemine variatiivsus suureneb;
- **kirjakeel** on loomulik keel, millel on olemas kiri ja sedakaudu mitmekesisuv avalike tekstide traditsioon (mõeldes avalikkuse all kõike, mis vastandub privaatsusele);
- **suuline ja kirjalik keel** on süsteemi abstraktsioonid esitusviisi (kitsas mõttes koodi, keelekasutuse vormi) järgi valitud tekstidest, mida võivad iseloomustada millised tahes allpool esitatud tunnustest;

---

⁹ Loetagu siinkohal siitsamast A. Rääbise ja R. Vellerinna ettekannet. Nähtavasti on müügimehe või tema Eesti ülemate arusaamine piiri tagant nõutud informaalsusest olnud kitsas – selle alla mahuvad neutraalne sõbralikkus ja ebaametlikkus, mitte ainult madalus ja familiaarsus selle eesti sõna tähenduses (inglise 'tuttav'. eesti 'omamehelik'). Nii on jõutud lausa tabuteemadesse (pohmell, oksendamine jms, mis nõuavad partnerite eriti kitsast ühisidentiteeti).

- **tänapäeva keel** on keelejärk, millega hõlmatud tekstid on tema elavate kasutajate määratletud osale mõistetavad (vt variante allpool);
- **ühiskeel** on abstraktsioon keele elavale kõnelejaskonnale üldiselt kasutusomastest tekstidest;
- **allkeel** on valdkonnakeel, tekstide funktsionaalse ulatuse mõõtes abstraheritud žanrite ja keelendite kogum (ajakirjanduskeel, oskuskeel ehk erialaste täppistekstide keel, seaduskeel, ametlikkuse keel, asjaajamisekeel, vaba suhtluse e igapäevakeel, ilukirjanduskeel, reklaamikeel, internetikeel vm);
- **dialekt** (tavaliselt lahus hoituna murre või sotsiolekt) on rühmikeel, isikute kitsama identifikatsiooni vahend;
- **nüüdimurre** on paigakeel, ühiskeelest tavaliselt kitsam, kuid sellega sarnane semantiline ruum, mis viimasest erineb nii leksikaalsete kui ka grammatiliste tähistajate poolest; sellisena hõlmab ta ka nn linnakeele;
- **nüüdisotsiolekt** on sotsiaalselt määratletava rühma keel, ühiskeelest kitsam või välja ulatuv semantiline ruum, mis kasutab murdest vähem erivahendeid (sj peamiselt leksikaalseid) ühiskeele sees või vajab neid ennekõike sellest üle ulatavas osas;
- **register** on ühtaegu semantiline ruum ja olukeel, keelendite olukorriti hõlmatuse ja kasutusväärtuse mõõde;
- **stiil** üldises tähenduses on emotiivse info, sh konnotatsiooni vahend, keelendite hõlmatuse ja kasutusväärtuse mõõde registriliselt määratletud tekstis;
- **kood** seostab tekstides registri ja sotsiolekti või seob olukorraga muu keelevariandi (liidab olukorra- ja kasutajakesksed valikud);
- **žanr** on registriliselt määratletud tekstitüüp;
- **släng** on olemuselt kood, kodeerimisviis, abstraherituna äärmuslik register ja stiil (eriti informaalne või formaalne register + üldine madalstiilsus) + sotsiolekt.

Ja *last but not least*: kui hakata seda mõisteparaati rakendama, ei pääse suurtestki küsimärkidest. Nimelt on kirjakeele mõiste polüsemiline, tähistades ühtlasi kirjutatud tekstide keelt. Kui lisada, et teksti mõistesse kuulub eestlase stereotüübis omakorda kirja-

likkus (mida on võimendanud ka mõni õpik ja teatmeallikas), siis välistub kirjakeele prototüübist tõenäoliselt kõik see, mis on kõnele kui suulisele eriomane. Just nii nagu tegelikult häälikutest abstraheritakse eesti keele foneemisüsteem, tuleb kirjakeele vahendeidki kirjapanekuks teatud piirini üldistada. Piltlikult: kui suuliselt öeldakse *tulebvä*, *tulõbvõ* jne, siis pannakse see tõenäoliselt kirja nii, nagu KIRJALIKES TEKSTIDES on traditsiooniks (*tuleb või*) – arenenud kirjalik keelevorm on hääldussulandusi alati ja kõigis kirjakeeltes pidurdanud (Kerge 1990: 19). See ei muuda aga asjaolu, et küsimisviis on eesti kirjakeeles levinud ja muutunud stiililiselt neutraalseks, jäädes siiski vaba registri vahendiks ehk igapäevakeelde. Kogu artikli objekt on tänapäeva eesti keele kui kirjakeele vormide ja variantide paljusus. Milline on nende kõigi kasutusväärtus kellegi silmis ja kuidas see keskmistub, seda peavad näitama uurimused. Tiit Hennostel (1999) on tuline õigus, et on viimane aeg tegelda ka millegi muu kui normeeritud keele süsteemi kirjeldamise ja valimatu rakenduse nõuetega, aga õnneks on see üks lingvistikas, eesti võõrkeelekirjelduse standardites ja emakeele õppekavades tegelikult lahti. Nii räägib kolleeg tegelikult selle diskussiooni tarbest, mille viljad on siinsete kaante vahel – ja järelikult vajalikud, et jõuda esiteks ühise keeleni ja seejärel ühiskeelde.

KIRJANDUS

- Auer, Peter (ed.) 1998.** Code-Switching in Conversation. Language, Interaction and Identity. London, New York: Routledge.
- Berry, M. 1981.** Systemic linguistics and discourse analysis. A Multi-layered approach to exchange structure. – Studies in Discourse Analysis. Eds. M. Coulthard, M. Montgomery. London: Routledge, Paul Kenan. 120–145.
- Biber, Douglas; Finegan, Edward 1993.** Sociolinguistic Perspectives on Register. New York, Oxford: Oxford University Press.
- Dressler, Wolfgang U.; de Beaugrande, Robert-Alain 1981.** Einführung in die Textlinguistik. Konzepte der Sprach- und Literaturwissenschaft. Tübingen: Niemeyer.
- Dressler, Wolfgang U.; Karpf, Annemarie 1995.** The Theoretical relevance of pre- and protomorphology in language acquisition. – Yearbook of Morphology 1994. 99–122.
- Dressler, Wolfgang U.; Merlini Barbaresi, Lavinia 1994.** Morphopragmatics. Diminutives and Intensifiers in Italian, German, and Other Languages. Trends in Linguistics. Studies and Monographs 76. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- EE 6.** = Eesti Entsüklopeedia, kd 6. Tallinn: Valgus. 1992.
- Ehala, Martin 1998.** Eesti kirjakeel. Tallinn: Künimees.
- EKG 1993, 1995.** = Mati Erelt (toim.), Eesti keele grammatika. II. Süntaks (1993); I. Morfologia ja sõnamoodustus (1995). Tallinn: ETA Keele ja Kirjanduse Insituut.
- Erelt, Tiiu 1982.** Eesti oskuskeel. Tallinn: Valgus.
- Erelt, Tiiu 1983.** Andrus Saareste ja eesti keelekorraldus. – Kirjakeel 1983. Tallinn: ENSV TA Emakeele Selts. 18–37.
- Finegan, Edward 1994.** Language, its Structure and Use. Forth Worth: Harcourt Brace College Publishers.
- Finch, Geoffrey 2000.** Linguistic Terms and Concepts. Macmillian Study Guides. Houndsmills, London: Macmillian Press.
- Halliday, M. A. K. 1978.** Language as Social Semiotics. London: Edward Arnold.
- Halliday, M. A. K.; Hasan, Ruqaiya 1985.** Language, Context, and Text: Aspects of Language in a Social-Semiotic Perspective. Deakin, Victoria: Deakin University Press.
- Halliday, M. A. K.; Martin, J. R. 1993.** Writing Science. Literacy and Discursive Power. London, Washington D.C.: The Palmer Press.
- Hennoste, Tiit 1994.** Prospektiivsed minimaalhesitatsioonid eesti keele suulises tekstis. – Lähivertailuja 7. Turun Yliopiston suomalaisen ja

- yleisen kielitiededen laitoksen julkaisuja 44. Toim. K. Pajusalu, V. Ylivakkuri. Turku. 33–51.
- Hennoste, Tiit 1999.** Eesti keele arengud: totalitaariast polüloogiasse. – Keel ja Kirjandus 2, 88–96.
- Hudson, Grover 2000.** Essential Introductory Linguistics. Oxford: Blackwell Publishers.
- Hudson, Richard 1984.** Word Grammar. Oxford: Basil Blackwell.
- Hymes, Dell 1972.** On communicative competence. – Sociolinguistics. Eds. J. Pride, J. Holmes. Harmondsworth: Penguin. 269–293.
- Kasper, Gabriele 1997.** Linguistic etiquette. – Handbook of Sociolinguistics. Ed. F. Coulmas. Oxford: Blackwell Publishers. 374–385.
- Kerge, Krista 1990.** Liitsõna. Mõisteid ja seoseid. Tallinn: ENSV TA ühiskonnateaduste osakond.
- Kerge, Krista 1994.** Keeletöö tänane ja tulevik (I): kes ja kuidas. – Keel ja Kirjandus 4, 145–149.
- Kerge, Krista 1996 = 1998a.** Funktsionaalse keeleoskuse taseme määratlemine. Tallinn: EV Haridusministeeriumi Metoodika- ja Koolituskeskus.
- Kerge, Krista 1998a.** vt: www.ekk.edu.ee. Riigikeel > Testid > Tasemetestid > Funktsionaalse keeleoskuse taseme määratlemine.
- Kerge, Krista 1998b.** Nüüdistikstid: kas suunamatu keelemuutus? – Keel ja Kirjandus 4, 225–235.
- Kerge, Krista 1999.** Kirjakeele mõiste ja roll. – Õiguskeel 2, 3–12.
- Loog, Mai 1991.** Esimene eesti slängi sõnaraamat. Tallinn.
- Loog, Mai; Kerge, Krista 1999.** Tuul tiibades. Eesti keele suhtluse kõrgtase. Tallinn: Riiklik Eksami- ja Kvalifikatsioonikeskus.
- Lotman, Juri 1999.** Semiosfäärist. – Semiosfäärist. Tallinn: Vagabund. 7–35.
- Malmkjær, Kristen (ed.) 1996.** The Linguistics Encyclopedia. London, New York: Routledge.
- Matthews, Peter H. 1997.** Oxford Concise Dictionary of Linguistics. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Nuolijärvi, Pirkko 1986.** Kieliyhteison vaihto ja muuttajan identiteeti. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Ots, Heido 1998.** Haritkeel ja tavakeel. – Keel ja Kirjandus 5, 327–333.
- Pajupuu, Hille 1997.** Eestlased ja soomlased – probleemitud suhtlejad. – Keel ja Kirjandus 8, 547–550.
- Pajusalu, Renate 1996.** Pronoun systems of common Estonian and Estonian dialects. – Estonian: Typological Studies I. TÜ eesti keele õpetooli toimetised 4. Ed. M. Ereht. Tartu. 145–164.

- Paldre, Leho 1995.** Keel ja prestiiž. – Keel ja Kirjandus 6, 373–384.
- Paltridge, Brian 1997.** Genre, Frames and Writing in Reasearch Settings. Amsterdam, Philadelphia: Benjamins.
- Rätsep Huno 1983.** Eesti kirjakeele tüvevara päritolu. – Keel ja Kirjandus 10, 539–548.
- Saareste, Andrus 1959.** Kaunis emakeel II. Stockholm: Kirjastus Vaba Eesti.
- Saari, Henn 1999.** Kirjakeelekorraldus keelte arengu üldseaduspärasuste valgusel, nagu ta paistis juba aastal 1979. – Keel ja Kirjandus 9, 601–608; 10, 684–693.
- Salla, Sigrid 1997.** Interneti jututubade keelest. Bakalaureusetöö TPÜ eesti keele õppetoolis.
- Scotton, Carol Myers 1988.** Code switching as indexical of social negotiations. – Code Switching. Anthropological and Sociolinguistic Perspectives. Ed. M. Heller. Berlin, New York, Amsterdam: Mouton de Gruyter. 151–186.
- Stubbs, Michel 1997.** Language and the mediation of experience: Linguistic representation and cognitive orientation. – Sociolinguistics. Blackwell Handbooks in Linguistics 4. Cambridge, M.A.: Blackwell Publishers. 358–373.
- Thomas, George 1991.** Linguistic Purism. London, New York: Longman.
- Toomet, Piret 1999.** Kaudne kõneviis suulises kõnes. (Ettekanne Emakeele Seltsi kõnekoosolekul 7.04.1999.) Tartu. Vt: Emakeele Seltsis. – Keel ja Kirjandus 11, 807–808.
- Uuspõld, Ellen 1997.** Mõningaist liiasusnähtustest eesti keelekasutuses. – Keel ja Kirjandus 11, 216–223.
- Vainik, Ene 1992.** Genereerib inimene, mitte grammatika. – Keel ja Kirjandus 3, 156–160; 4, 216–223.
- Õim, Asta 1991.** Sünonüümisõnastik. Tallinn (oma kulu ja kirjadega).
- ÕS 1976.** = R. Kull, E. Raiet (toim.), Õigekeelsussõnaraamat. Tallinn: Valgus.
- ÕS 1999.** = T. Erelt (toim.), Eesti kirjakeele sõnaraamat ÕS 1999. Tallinn: EKSA.
- Yule, George 1996.** Pragmatics. Oxford Introductions to Language Study. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Wardhough, Ronald 1998.** An Introduction to Sociolinguistics. Third edition. Massachusetts: Blackwell Publishers.

REKLAAMIKEEL TEKSTILIIGINA

Reet Kasik

Tartu Ülikool

1. Eesti keele variandidid

Et paigutada reklaamikeelt kuhugi allkeelte või keelevariantide skeemi, tuleks kõigepealt kokku leppida, milliste tunnuste alusel ja mis eesmärgil me variante eristame. On niisuguseid allkeeli (murded, kõnekeel(ed), slängid), mis moodustavad igauks tõepoolest tervikliku keelesüsteemi oma struktuuriga: sõnavara ja grammatikaga. Neil on enamasti samad grammatilised kategooriad kui kirjakeeles, aga nende kategooriate tunnused on suuremal või vähemal määral kirjakeelest erinevad. Ka kasutavad need allkeeled ainult osaliselt kirjakeelega ühist sõnavara.

Sellise süsteemi puhul võime rääkida kirjakeelest ja tema oseses mõttes “allkeeltest, s.t. kõigi nende allkeelte “üle” on kirjakeel, kuhu on valikuliselt ühendatud eri allkeelte sobivaid elemente ja hüljatud sobimatud. Kirjakeel ei kuulu sel juhul samasse ritta teiste keelevariantidega, vaid on ühiskondlikult staatuselt, kasutajaskonnalt ja ulatuselt neist aste kõrgemal: tal on suurem kasutajaskond, ulatuslikum sõnavara, normitud grammatika, laiem kultuuriline amplituud. Kirjakeel on sellise lähenemise põhjal kogu rahvuse ühisomand, samal ajal kui territoriaalseid ja sotsiaalseid allkeeli kasutab piiratud hulk inimesi, kes moodustavad ühise elukoha või ühiste sotsiaalsete tunnustega rühma.

Sellise süsteemi puhul on mõttekas arutleda selle üle, mis kuulub kirjakeelde ja mis mitte, millised on kirjakeele ja tema allkeelte kasutusala jne. Võib veel välja tuua ühe erinevuse kirjakeele ja tema allkeelte vahel: allkeeled on enamasti spontaanselt kujunenud ja toimivad, kirjakeel on teadlikult arendatud ja arendatav.

Kui palju ja milliseid variante eesti keelel on, seda pole kerge täpselt öelda. Murded ja slängid (argood, žargoovid) on nagu keeledki defineeritavad kasutajaskonna järgi. Eesti keele alal on enam-vähem kokku lepitud sellel territooriumil kasutata-

vate murrete ja murrakute loend, aga sotsiaalsete murrete e slängide hulk on määratlemata. Sagedamini räägitakse koolilaste, üliõpilaste, vangide erikeelest, aga missuguseid slänge veel on? Mõistete släng, argoo, žargoon, erikeel vahekorda on eesti keeles käsitletud Huno Rätsep (1976: 117), kes peab neid vähemalt osaliselt sünonüümideks. Ja tõepoolest – tundub, et argoo ja žargoon on eesti lingvistilisest diskursusest taandunud ja põhiliselt nimetatakse sotsiaalset keelevarianti slängiks. Mõnikord räägitakse slängist ka ainsuses kui mingist iseseisvast keelevariandist. Selgeks rääkimata on slängi, kõnekeele ja (ÕSis kasutatud) argikeele suhe.

2. Kirjakeele variandid

Keelt võib ja saab kasutada väga erinevates funktsioonides. Tema võib kirjutada ilukirjandust, teaduslikku kirjandust, ajakirjandust, populaarteaduslikku kirjandust, temas võib väita, käsida, arutleda, kirjeldada, jutustada, veenda. Kõik need erinevates funktsioonides kasutatavad tekstid erinevad üksteisest mingis mõttes. Keeleteaduslikus kirjanduses räägitakse erinevatest žanritest, stiilidest, registritest, tekstitüüpidest, tekstiliikidest. Aga tihti nimetatakse ka neid keelekasutusviise allkeelteks või keelevariantideks.

Ometi erinevad keele funktsionaalsed variandid keele territoriaalsetest ja sotsiaalsetest variantidest paljude omaduste poolest. Keelevariantide liigituses moodustavad nad järgmise tasandi. Funktsionaalsed variandid ei erine üksteisest niivõrd sõnavaraliselt ega grammatiliselt kui tekstiliselt. Neil ei ole oma sõnavara ja grammatikat. Põhimõtteliselt võib eri funktsioonides kasutada kõiki eespool käsitletud allkeeli. Iga allkeele funktsionaalsed variandid kasutavad “oma” allkeele vahendeid, valides ja kombineerides neid tekstideks eri funktsioonide jaoks eri viisil.

Praktiliselt on Eestis ainult kirjakeel nii universaalne ja rikkaliku ainekuga keelekuju, et teda kasutatakse kõigis eespool nimetatud funktsioonides. Niisiis kui räägitakse keele funktsionaalsetest variantidest, siis peetakse silmas eeskätt kirjakeele variante – kirjalikul kujul talletatud tekste.

Autor kasutab keelt oma eesmärkide saavutamiseks valikuliselt. Sõnade, lausestruktuuride ja kõikvõimalike teksti retooriliste süsteemide valikuga loob autor teatud tunnustega teksti. Tekstidele on ühine see, et nad moodustavad tähendusliku terviku, s.t kogu tekstil on mingi tähendus. Aga teksti vastuvõtmine on alati interpretatsioon, tõlgendus, milles osalevad nii teksti autor kui ka teksti lugeja. Pragmaatika, tekstianalüüs ja diskursuseanalüüs kirjeldavad, kuidas keelt kasutatakse eri situatsioonides, milline on tekstide struktuur ja kuidas tekste tõlgendatakse.

Funktsionaalsete allkeelte liigitus erineb eespool vaadeldud keelevariantide liigitusest selle poolest, et funktsionaalseid allkeeli ei saa liigitada hierarhiliselt. Kirjakeelt võib teatud mõttes käsitada muude esimeses alapeatükis käsitletud allkeelte suhtes etalonina, sest ta on kõige väljaarendatum, rikkalikum ja normeeritud keelevariant, millega muid variante, allkeeli, harilikult võrreldakse. Funktsionaalsete variantide seas sellist ühte, teistest "paremat" või "õigemad" ei ole. Ka ei ole olemas mingit neutraalset, keskmist, normatiivset tekstitüüpi või tekstiliiki, mille suhtes või mille taustal saaks teisi funktsionaalseid allkeeli vaadelda, sest igal tekstitüübil ja igal üksikul tekstil on mingi funktsioon ja selle funktsiooni täitmiseks on kasutatud teatud valikuid. Või nagu selle kohta tekstianalüüsis tänapäeval öeldakse – keel mitte ainult ei peegelda tegelikkust, vaid ka loob ja liigendab seda (Fairclough 1989).

Keele funktsionaalseid variante võib liigitada mitmeti. Tänapäeva tekstiuurijad räägivad kõige sagedamini tekstiliikidest ehk žanritest. Neid termineid kasutatakse enamasti sünonüümsetena. Keeleühiskonnal on mingi ühine arusaam selle kohta, misuguseid tekstiliike on olemas. Oskame hõlpsasti öelda loetud või kuulnud teksti kohta, kas see on jutlus, ajaleheartikkel, retsensioon, spordireportaaž või reklaam. Ühine kogemus ümbritsevast maailmast piiritleb need normid, millele iga tekstiliik peab vastama. Tekstiliigi omadusi peetakse üsna üksmeelselt kultuurisidusaks ja see tähendab, et nad on traditsioonilised ega ole mingite universaalsete tunnustega määratud.

Üheks selliseks tekstiliigiks võib pidada ka reklaamikeelt. Reklaami suudame harilikult eristada muust, ümbritsevast tekstist, tundes hõlpsasti ära reklaamide stiilivõtted, tekstuaalsed ja

visuaalsed väljendusviisid. Vaatlengi järgnevas mõningaid reklaamtekstide keelelisi tunnuseid.

3. Reklaamikeel

Keelekasutust reklaamis võib vaadelda mitmest aspektist ja mitmel tasandil. Üsna põhjalikke uuringuid on tehtud reklaamide sõnavaravaliku, lausetasandi ja tekstitasandi kohta. Suur osa neist on formuleeritud nõuannetena – kuidas teha head reklaami. Analüüsi aspektidest võib esile tõsta kvantitatiivset, semantilist, stilistilist ja pragmaatilist aspekti.

3. 1. Kasutatavad keelevahendid

Reklaamis kasutatavate keelevahendite valik juhindub mitmetest funktsioonidest. Peale igasuguse keelekasutuse eesmärgi – tekstist arusaamise ja selle meeldejätmise – annab sõnavalik, teksti stiil, erimõistete ja erikeele (slängi) kasutamine reklaamile sotsiaalse suunitluse ja aitab reklaami vastuvõtjat ennast reklaami suhtes identifitseerida (Bachmann 1994: 185–199). Keelevahendite valikut juhivad ka tähelepanu äratamise ja kuvandi (*image*'i) loomise vajadus. Vaatlen selles alapeatükis reklaamikeele vahendeid kahest aspektist: (a) kategooriate esinemissagedus ja (b) just sellele tekstiliigile iseloomulikud keelevahendid.

Funktsionaalsete keelevariantide või allkeelte kirjeldamise meetodina on kõige rohkem kasutatud kvantitatiivset analüüsi: muutujate sagedus loetakse kokku ja tulemusi võrreldakse teiste tekstiliikidega. Sellise analüüsiga selgitatakse välja igale tekstiliigile iseloomulikud keelevahendid. Statistikal põhinev stiiliuurimus on nt Pauli Saukkose raamat “Mistä tyyli syntyy” (1984), kus iseloomustatakse soome keele funktsionaalsete keelevariantide kvantitatiivseid andmeid. Saukkonen nimetab vaadeldavaid variante peamiselt funktsionaalseteks stiilideks või stiililiikideks (*tyylilaji*), aga samastab need diskursuse- ja tekstianalüüsis kasutatavate mõistetega tekstiliik ja žanr (Saukkonen 1984: 231). Saukkonen jaotab stiilid kolme paljude alaliikidega põhirühma: kunstiline, teaduslik ja teabestiil (sm *tiedotustyyli*). Statistiliste andmete võrdlusest järeldab Saukkonen, et teabestiilide hulka kuuluv reklaamikeel on teiste sama stiilirühma alaliikide

kidega võrreldes konkreetne, subjektiivne, lihtsama struktuuriga, analüüsiv, esitlev, argumenteeriv ning mingil määral kirjeldav (Saukklonen 1984: 78–79).

1960.–1970. aastatel on kvantitatiivseid uurimusi tehtud paljude keelte reklaamitekstidest: Geoffrey Leech inglise keelest (1966), Ruth Römer saksa keelest (1968), Milja Andersson soome keelest (1974). Selliseid uurimusi on mõnevõrra ka eesti keele kohta – Hele Lauri diplomitöös (1994) analüüsitakse sõnaliikide statistikat reklaamitekstides, Inga Nuume bakalaureusetöö (1998) vaatleb lähemalt reklaamides kasutatavaid verbe ja verbi-orme.

Kõige rohkem ongi analüüsitud eri sõnaliikide esinemust. On tõdetud, et reklaamides esineb keskmisest rohkem substantiive ja adjektiive ning vähe verbe. Saukkose järgi (1984) on soome reklaamikeeles substantiive 38–41%, verbide finiiivorme 12–14%, adjektiive 9–11%. Substantiive esineb reklaamidest rohkem vaid uudistes, adjektiive kasutatakse reklaamides rohkem kui üheski teises žanris. Sama näitab ka teiste keelte reklaamisõnavara statistika. Inglise keele kohta on kasutada Erkki Penttilä (1962) tehtud “The Sunday Timesi” reklaamide kvantitatiivne analüüs: substantiive 32%, verbe 9,3% ja adjektiive 11%. Saksa reklaamikeeles on Ruth Römer (1968) loendanud substantiive 31% ja adjektiive 8,5%.

Ka eesti sõnavarastatistika-alased uurimused annavad võimaluse eri tekstiliike kõrvutada. Võrreldes Hele Lauri (1994) andmeid nt Jüri Valge (1972) sõnavarastatistikaga eesti ilukirjandusproosa ja ajalehekeele viie osaallkeele kohta, näeme, et ajalehereklaamis kasutatakse substantiive kaugelt enam kui üheski esitatud kuues (osa)allkeeles. Valge andmetel on kõige vähem nimisõnu ilukirjandusproosa autorikõnes (keskmiselt 32%) ja kõige rohkem ametlikes uudistes (keskmiselt 48%). Hele Lauri diplomitöös (1994) analüüsitud ajalehereklaamides oli substantiive 55,7%.

Ka tegusõnade osakaalu poolest erineb ajalehereklaam ülejäänud allkeelttest. Ilukirjandusproosa autorikõnes, ajaleheartiklites ja -uudistes on verbe Jüri Valge andmetel umbes 20%, ajalehereklaamides Hele Lauri andmetel 10%.

Adjektiive on eesti reklaamides umbes samapalju kui ilukirjanduse autorikõnes (alla 6%), ent vähem kui ajalehekeeles. Võrreldes teistest keeltest saadud andmetega (adjektiive reklaamides 9–12%) on tulemus üllatavalt väike. Omaduse väljendajana on adjektiividel reklaamteates tähtis roll: tõsta esile reklaamitava omadusi. Eesti reklaamides tuuakse reklaamitava omadusi vähe esile: keskmiselt kasutatakse vaid ühte adjektiivi kümne substantiivi kohta. Eesti ajalehereklaami keelekasutus 1990ndate aastate alguses oli Hele Lauri (1994) uurimuse järgi esmajoones tugevasti nominaalse värvinguga: loetleti reklaamitavaid objekte, reklaamijaid jm. Kvalifitseeriv (adjektiivid) ning dünaamiline (verbid) väljendusviis oli teisejärguline.

Paljudes keeltes on uuritud reklaamile iseloomulikke grammatilisi vorme, eriti verbivormide esinemust. Eesti keeles on selle kohta Inga Nuume uurimus (1998). On tõdetud, et peamiselt kasutatakse aktiivseid, isikulise tegumoe vorme ja hoidutakse umbisikulise tegumoe kasutamisest. Vähe on ka eitavaid vorme: eesti ajalehereklaamides nt 3,1% kõigist verbivormidest, telereklaamis 6,3% ja raadioreklaamis 2,8%. Samas on nt ilukirjanduskeeles eitust üle 10% ja kõnekeeles üle 9% (Nuume 1998). Imperatiivi on tunduvalt rohkem kui ükskõik missuguses teises tekstiliigis. Inga Nuume järgi on eesti ajalehereklaamide verbivormidest imperatiivi ainsuse 2. pöörde vorme 5,35%, mitmuse 2. pöörde vorme 2,75%. Telereklaamides on käskiva kõneviisi vorme umbes 8%, raadioreklaamides ainsuse 2. pöörde vorme 13,5% ja mitmuse 2. pöörde vorme 2,1%. Eesti keelestatistilised uurimused on peamiselt sõna-, mitte vormistatistilised, seepärast võrdlusandmeid eriti kasutada pole. Inga Nuume (1998) on teinud väikese võrdleva statistika, leides ilukirjanduskeelest imperatiivi ainsuse 2. pöörde vorme 1,2%, teaduskeeles statistiliselt mõõdetavaid imperatiivikasutusi ei leidunud.

On uuritud ka lausestruktuuri ja tõdetud, et reklaamikeeles on laused üldjuhul lühemad kui tarbeproosas. Vähe on täislauseid, palju elliptilisi lauseid ja pelki fraase ning loetelusid. Inga Nuume (1998) järgi oli ühes analüüsitud reklaamlehes verbita lausete protsent 9,6. Veel vähem kasutatakse täislauseid raadioreklaamis. Inga Kuke (1996) analüüs eesti raadioreklaamide süntaksist näitab, et 54% valimi lausetest koosneb finiitverbita

lausetest. Neist enamik on nominaallauseid, mis räägib reklaamtekstide informatiivsest, loetlevast iseloomust. Reklaamitavad objektid reastatakse ning nimetatakse, kust ja millal saab neid hankida (Kukk 1996), nt

Ülevaateteos “Eesti sport läbi aegade” Üle 600 foto ja hulgaliselt statistikat.

Tallinna Moemaja esinduskauplus Müürivahe 23. Uus kolleksioon, uued värvid. Favorilt uued kingad.

Värvi- ja stiilianalüüs, juustetest ning kosmeetikatooted kohe kätte Beaty for All Seasonilt.

Tüüpilised on ka subjektosast (reklaamitava objekti nimi) ja predikatiivosast (reklaamitava olemust või omadusi kirjeldav) koosnevad laused (*Victor Ekstra – miljon mängus*). Inga Nuume on oma analüüsis (1998) esile tõstnud ka sellist lausetüüpi (ca 5% lausetest), kus kasutati kahest verbist koosnevaid rindfraase, kus paari esimene verb kutsub tegutsema ja teine näitab sellest saadavat kasu (*vasta ja võida; kes võidab, see sõidab*).

Inga Kukk (1998) on oma raadioreklaamide süntaksit käsitlevas uurimuses toonud esile ka liitlausete väiksema osakaalu liitlausetega võrreldes (23% liitlauseid, 77% lihtlauseid). Nt Sülvi Möldereri uurimus (1987) Eesti ajalehtede majandusartiklite süntaksist esitab liitlausete protsendina eri autoritel 52–72%.

Üsna palju on uuritud ka reklaamikeele spetsiifilisi keelevahendeid (kokkuvõtlikku lühiülevaadet neist vt nt Tiittula 1988).

Reklaamispetsialistid tunnevad nn võlu- ehk võtmesõnu, mis on osutunud kõige mõjusamateks positiivse mõju ja huvi tekitamisel tarbijas. David Ogilvy (1985) peab kaheks kõige edukaks sõnaks adjektiivide *free* (vaba, tasuta) ja *new* (uus), järgmise võtmesõnade rühma moodustavad *announcing* ja *introducing*, peale nende veel *now*, *suddenly*, *how to*, *it's here*, *just arrived*, *important development*, *improvement*, *amazing*, *sensational* jne. Ka Ruth Römer (1968) toob oma uurimuses välja rühma sõnu, mida kasutatakse kõige erinevates reklaamides tähelepanu äratamiseks: *edu(meelne)*, *Euroopa*, *kaunis*, *maailm*, *kaasaegne*, *nauding*, *nüüd*, *noor*, *puhas*, *värske* jts. Milja Andersson on oma uurimuses soome reklaamikeelest saanud 1970. aastate reklaamide kõige sagedasemaks omadussõnaks *edullinen* (soodne).

Hele Laur (1994) on eesti reklaamidest väljanopitud 350 adjektiivihulgast sagedasematena maininud *suur, uus, hea, võimalik, odav, soodne, väike, vana, õige, kiire*.

Tähelepanu äratamiseks kasutatakse eripärast sõnamoodustust (*vaibaparadiis, akuparadiis, diivaniparadiis* jne).

Sotkas on **diivanipäevad**

Tirsis käidud nagu **tirtsti**

Muide, reklaamipsühholoogid räägivad erilisest onomatopoeetilisest reklaamist, mida kasutatakse usutavuse ja loomulikkuse saavutamiseks, ahvatlevuse ja emotsionaalsuse suurendamiseks, kujutluse elavdamiseks ning originaalsuse ja üllatuslikkuse saavutamiseks (Bachmann 1994: 198).

Reklaami sõnavara iseloomustavad kõikvõimalikud liialdamise võtted: adjektiivide komparatiivi- ja superlatiivivormid, superlatiivsed adjektiivid (*ainulaadne, täiuslik*) ja substantiivid (*eelkäija, võitja, meister*), superlatiivse täiendosaga liitsõnad (*tipp-, super-, eri-, luks-, hiigel-, maksi-, mega-*) ja fraasid (*täiesti uus, rekordiliselt madal*). Nt

Osana **maailma suurimast** ühisfirmast on XX-l **parimad** eeldused välja töötada **uus NN**, kus **tipp** kvaliteet on ühendatud **kaasaegseima** tehnoloogiaga.

Palju kasutatakse reklaamides ka mitmesuguseid retoorilisi ja stiilivõtteid: kordusi, kõlaassotsiatsioone, rütmi, võrdlusi ja metafoore, sõnamänge, kõnetust, toote isikustamist jne.

Hinnad **pooleks** talve teiseks **pooleks**

Simpel saadab sõnumeid

Ehitusmaailm kuulutab talve lõppenuks. Hinnad **sulavad**

3. 2. Reklaam kui tekst

Peale kasutatavate keelevahendite on reklaamikeelele iseloomulikud ka mitmed tekstuaalsed tunnused, mis reklaamteksti tervikuna teistest tekstiliikidest eristavad.

Tekstilingvistikas räägitakse tekstitüüpidest, mis erinevalt kultuurisidusatest tekstiliikidest on põhimõtteliselt universaalsed, peegeldades kognitiivseid tegevusmalle ja suhtlemise argikoge-

must. Võrdlemisi levinud on nt saksa tekstilingvisti Egon Werlich (1976) viisikjaotus deskriptiivseks, narratiivseks, ekspositoorseks, argumentatiivseks ja instruktiivseks tekstitüübiks. Selle jaotuse järgi kuuluks reklaam instruktiivsete tekstide hulka. Instruktiivse teksti eesmärk on kutsuda esile tegevusreaktsioon ja tekst on tegevust juhendav. Instruktiivsele tekstitüübile on iseloomulikud imperatiivvormid, kohustuslikkust väljendavad modaalverbid, teksti struktureerimiseks kasutatakse tegevusoperatsioonide järjekorda näitavaid sõnu (*esiteks, lõpuks*) jne.

Instruktiivsel tekstitüübil on nagu teistelgi tekstitüüpidel mitmeid alaliike, mida Werlich nimetab tekstivormideks. Tänapäeva reklaamikeel on harva avalikult imperatiivne, s.t otseselt tegevusele suunav (nagu nt toidureseptid või mõne seadme kasutusjuhend). Pigem on tekstid üles ehitatud ahvatlevale lubadusele *kui ... siis* – kui hangid reklaamitava toote, siis saad nii-ja-niisuguse soovitud tagajärje. Selle eripära tõttu on reklaamikeelele iseloomulikku tekstivormi sageli nimetatud veenvaks või keelitavaks stiiliks (ingl *persuasion*). Reklaamiteate sõnum esitatakse sellises laadis, et temas sisaldub teatud lubadus tarbijale ning selle edastamiseks kasutatakse suunavat keelt. Sõnumis vastandatakse implitsiitselt olevik ja tulevik: olevikuga seostatakse mingi vajadus, teadmatuus või ebakindlus, tulevikus saab see lahenduse seoses reklaamitava kauba või teenusega. Reklaamialases kirjanduses (vt nt Iltanen 1992) nimetatakse seda ahvatlust sageli tarbija põhikasuks (*basic consumer benefit*) või unikaalseks müügiväiteks (*unique selling proposition*). Reklaamid, kus lihtsalt keelitatakse toodet hankima, ilma et midagi vastu pakutaks, on tänapäeval äärmiselt vanaaegsed.

Tekst on teatud viisil organiseeritud semantiline tervik. Reklaami struktuuri määravad tema pragmaatilised eesmärgid: äratada tähelepanu, tekitada huvi, luua soov, panna tegutsema. Reklaamialases kirjanduses nimetatakse seda sageli reklaamteksti AIDA-skeemiks (= *Attention, Interest, Desire, Action*). Reklaamtekst koosneb osadest, mis on funktsionaalses sõltuvuses nimeetatud pragmaatilistest eesmärkidest. Reklaami funktsionaalset struktuuri on analüüsinud nt Vestergaard ja Schröder (1985). Reklaamteksti põhistruktuur on kolmeosaline: pealkiri, põhitekst ja allkiri (s.t reklaamiva firma nimetus ja/või logo). Pealkirja

juurde kuuluvad vajaduse järgi ala- ja vahepealkirjad ning loosung ning nende ülesanne on tähelepanu ja huvi äratamine.

Levinuim moodus tähelepanu ning huvi äratada on teha pealkirjas või loosungis mingi avaldus reklaamitava kohta (*uus, parim, kvaliteetne* jne) või rõhutada põhilubadust (*Suvi on seiklus. Võida Seat Ibiza. Täna jagame tasuta liitumisi ja kõneaega. 1000 krooni igaihele, kes...*).

Sageli segmenteerib pealkiri ka sihtgrupi, kelle tähelepanu ja huvi püütakse äratada (*Kauaoodatud uudis autoomanikele. Noore õllepere projekt. Tahad sõbrale rõõmu valmistada? Kas teid vae- vab allergia? Probleemid seljaga?*).

Üks moodus tähelepanu ja huvi äratada on tekitada lugejas uudishimu (*Revolutsioon jätkub. Kujutle külmikut, mis teeb kaos- sest korra. Kuidas juhtida oma äri nõnda, et äri ei juhiks sind?*).

Reklaami põhiteksti eesmärk on tekitada soovi ja süvendada tahtmist toodet hankida. Peaaegu alati sisaldab see osa informa- tiivset materjali, kus esitletakse või kirjeldatakse toodet. Siia kuulub ka unikaalne müügilubadus, mille eesmärk on luua veen- dumus reklaamitava edumaast konkurentide ees. Tänapäeva tu- geva konkurentsi ning tootmistehnoloogia kõrge taseme puhul on väga raske leida omadust, mida konkureerivatel toodetel üldse ei ole. Enamasti piirduakse puhtalt esteetilise külje esiletoomisega – värv, maitse välimus (*roosa rõõmsais varjundeis, ümar disain, uue kujuga korpus, kõige lühem, uus maitse, erilise maitsega kolmevärviline hambapasta*). Kui reklaamija ei oska lubada mi- dagi eripärast, võib alati apelleerida kvaliteedile ja Eesti reklaa- mides silmapaistvalt sageli ka odavusele (*hea kvaliteet soodsa hinnaga*).

Argumentatsiooni võtetena on levinud teaduse või meditsiini autoriteedile toetumine (nt hambapastasid reklaamitakse hamba- arstide abiga, kosmeetika on sageli “laboratooriumides teaduslike meetoditega” välja töötatud, närimiskummi kasutamise argumen- diks on PH-tase suus), tuntud inimeste kasutamine toote kiitmi- seks, apelleerimine toote levikule (eriti välismaal) või olulistele ostjatele (nt et juhtivad firmad kasutavad just seda toodet). Usu- tavust võib saavutada ka näidates seoseid ühiskondlikult oluliste või üldiselt tunnustatud eesmärkidega (energia kokkuhoid, keskkonna saastatuse vähendamine, puhas loodus, kodumaise tööstuse

edendamise). Seos ise võib mõnikord olla üsna otsitud, oluline on mulje loomine (*Limonaad – looduslähedane maitse*).

Reklaami funktsionaalse struktuuri viimane osa – tegevusele õhutamine eeldab tavaliselt mingeid direktiivseid keelevahendeid. Otsene käsk *osta!* tundub siiski harva kasutatav. Lauri (1994: 74–75) analüüsitud materjali hulgas oli 212st tegusõnast vaid 25-l käskiva kõneviisi vorme, kokku 54. Neist 54st oli vaid üks *ostma*-verbi vorm. Inga Kuk (1996: 44) tõdeb *ostma*- ja *maksma*-verbi vältimist raadioreklaamides – nendel harvadel korradel, kui see vorm valimis esines, oli ta ühenduses eelneva või järgneva lubadusega (*Osta ... ja sinu suvi ei lõpe...; Osta... Võid võita...*). Ka Inga Nuume (1998: 32) märgib, et *ostma*-verbiga lauses on enamasti tähtsamal kohal mõni teine verb, et pehmen-dada *ostma* otsest tähendust. Ka teiste keelte reklaamiuurijad on tõdenud sama. Vestergaardi ja Schröderi (1985: 68) ingliskeelse reklaamimaterjali hulgas oli 179 reklaami, mille lõpuosas sisal-dus imperatiivi vormis tegevusjuhis, neist ainult kahes esines sõna *buy* (*osta*).

Meelsamini kasutatakse imperatiivist leebemaid, kaudsemalt tegevusele õhutavaid direktiivseid keelevahendeid, nagu

- verbita nominaallause (*Lapsed suveks Inglismaale! Keraamili-sed plaadid Kaubahoovist!*);
- informatiivne lause direktiivlause funktsioonis (*Naha ja ilu peh-must võid taastada. 40 värvitooni seast leiad sa kindlasti just selle õige. Võimalus vahetada oma vana telefon uue vastu*);
- nõuanne (*Milleks maksta...? – Mõistlikum on osta...*);
- tingivas kõneviisis modaalverb (*Tasub proovida... Kindlasti peaksite kasutama...*);
- eitav või *miks mitte* küsimus (*Kas poleks aeg vahetada... Miks mitte proovida...*);
- tingimuslause või -fraasiga ühendatud üleskutse (*Ostes kiirlote-rii..., toetad... Kui teil on täiuslikust köögist puudu..., pöör-duge ikka meie poole*).

Direktiivsust pehmendatakse ka sellega, et aktiivsete tegevusver-bide imperatiivivormide (*osta, tule, helista, telli, sõida ...*) kõrval või asemel kasutatakse meelsasti protsessi- ja seisundiverbide

imperatiive (s.t mitte *vaata, kuula, katsu, vaid näe, kuule, tunne, naudi, võida, avasta, leia* – verbid, mis teistes funktsioonides harva imperatiivvormis esinevad).

3.3. Reklaam kui diskursus

Reklaami vaatlemine diskursusena tähendab vaatenurga veel suuremat avardamist. Nn kriitiline diskursuseanalüüs (vt nt Fairclough 1995) pöörab erilist tähelepanu tekstide sisulisele küljele, eriti tähenduste moodustumisele. Lähtekoht on, et tähendus on interpretatsioon, ning püütakse näidata, kuidas keelekasutus seda tõlgendust juhib. Tekstuaalse tasandi kõrval pööratakse suurt tähelepanu tähistustasandile (millise pildi maailmast tekst loob, ingl *ideational function*) ja interpersonaalsele tasandile (milliseid suhteid ja identiteete tekst loob). Keskseid uurimisobjekte on ka žanrid ja nende piirid.

Reklaami põhiline edastamiskanal on meedia, ja reklaam on muutunud ja muutub koos meediaga. Reklaami uurijad (vt nt Falk 1997) on juhtinud tähelepanu mitmetele tendentsidele reklaami kui suhtlusviisi ja diskursusetüübi arenemises. Esiteks torkab silma, et esitusse kaasatakse üha rohkem esteetilisust ja lavastuslikkust. Reklaam on keelekasutusviis, mis püüdleb välisele atraktiivsusele ja elamuslikule mõjule. Teine arengusuund on tänapäeva meedias üldine – žanride piirid ähmastuvad. Kirjeldusviiside seotus teatud tekstiliigiga nõrgeneb, vahendeid võetakse üle, laenatakse teistesse žanridesse või tekstiliikidesse. Reklamid laenavad väljendusviise kunstist, uudistest, popkultuurist, teadusest, meelelahutusest, aga ka reklaamistiili kasutatakse teistel aladel. Kui reklaam vahetab rolli ja mängib nt artiklit, siis ta “laenab” osa sellest autoriteedist, mis väljaandel regulaarse lugeja silmis on. Reklamteade võib matkida ka uudist. Piirid žanride vahel on ähmased, vaid mingi struktuurielement (tarbimissoovitus, kaupluse aadress ja lahtiolekuajad), sõnumi sisu või avaldamisümbrus annavad vihjeid, et tegemist on reklaamiga. Kolmandaks eripäraks on, et teatud toote reklaam liidetakse tänapäeval üha sagedamini üheks tervikuks kogu turundusstrateegiaga, kus majandusvaldkonna piirid laienevad üha enam teistele kultuurialadele.

Tuntuim ja enim analüüsitud näide (vt nt Falk 1997) reklaamide žanripiiride eesmärgipärasest lõhkumisest on Benettoni firma reklaamistrateegia, kus kasutatakse šokeerivaid, lavastuslikke uudistest või kunstist “laenatud” pilte, millega osaletakse eetilises, poliitilises ja religiooses diskursuses. Sellise reklaami tähendus eri vastuvõtjate jaoks on kahtlemata individuaalne, sündides suurest hulgast kultuurilistest teadmistest ja eelhoiakutest. Kõiki neid aspekte arvesse võtlev lähenemine vaatlleb reklaamisõnumit dünaamilise protsessina, kus huviobjektiks on kommunikatsioon tervikuna, intertekstuaalsed seosed ja suhtlejate (reklaami tootja ja tarbija) vaheline interaktiivsus.

Reklaamid on olnud osalised tänapäeva tarbimiskultuuri ja selle tavade kujundamisel, aga samal ajal on tarbimiskultuur ise teinud nad ülepea võimalikuks. Kultuurimaailmas toimuvad muutused peegelduvad reklaamides, nii et reklaamidest võib üsna suures ulatuses välja lugeda tarbimiskultuuri hetkesituatsiooni. Kultuuris valitsevad väärtused, suhtumised, hirmud ja soovid on näha reklaamides ja sageli reklaam toetab, pakub, üldistab ja tugevdab neid. (Reklaami kultuurianalüütilise vaatepunkti kohta vt nt Blom 1998).

On siis loogiline, et reklaamteksti kõrvale on võrdsete uurimisobjektidena tõusnud ka reklaamija ja reklaami vastuvõtja ning nendevahelised suhted. Sellest aspektist on üks põhjapanevaid töid Judith Williamsoni teos “Decoding Advertisements” (1978), kus keskseks mõisteks on ideoloogia. Williamson näitab reklaame analüüsides, kuidas reklaamimaailmas liidetakse tootega kunstlikult tootevälise maailma väärtussüsteeme või ideoloogiaid. Ideoloogiad pakitakse ahvatlevaks süsteemiks, kodeeritakse sisse reklaamidesse ja vahendatakse reklaami adresaadile. Kui Chaneli parfüümi reklaamitakse “maailma kauneima naise” Catherine Deneuve’i näo abil, siis on eesmärgiks näitlejannaga seotud tähendused ja väärtused üle kanda temaga samal pildil olevale tootele (Williamson 1978).

Reklaamid esitavad ja osaliselt kujundavad seda, mis on ideaal ja mis on tõrjutav, millised sümboolsed suunad on meie elus kesksed või mida tähendavad vanus, sugu ja rahvus (Kellner 1995). Reklaamide tüüpiline mees on vallutaja ja alistaja (looduse stiihia, metsikud hobused või autod, kaunid naised),

noore naise põhiseisund on olla ümbritsetud võluvatest meestest ja lasta end teenindada, veidi vanema naise üks rolle näib olevat pesta oma mehe ja laste määrdunud riideid jne.

Esitan järgnevalt mõningaid näiteid selle kohta, kuidas reklaamides kasutatavad intertekstuaalsed ja interpersonaalsed seosed ja suhted juhivad reklaamide tõlgendamist ja mõistmist.

Reklaami kui diskursuseliigi eripäraks on võimalikult üldtuttavate skeemide, seoste ja viidete kasutamine. Sageli jõuab reklaam (eriti nt telereklaam) tarbijani sekundaarsete osaliste vahendusel (nn kaudlähitusreklaam, ingl *indirect address advertising*, Leech 1966). Reklaamfilmide tegelased, stseenid ja koomika on vastuvõtjale tuttavad arvukatest lugudest, naljadest, filmidest ja ajaviitesarjadest, mida meedia pakub. Nn *lõhnaõli-toob-mehe*-reklaamid, *poiss-kohtab-tüdrukut*-reklaamid, *äpumuutub-kangelaseks*-reklaamid või erootilised reklaamid on suurele osale tarbijaist tuttavad viisid reklaamida teatud tooteid tüüpilises vormis. Reklaami tüübid kujunevad ajalooliselt ja on sageli seotud teiste kultuurialadega, nagu kirjanduse, uudiste või moega.

Eestis kasutati mõni aasta tagasi ühe panga reklaamis raha-laenamisskeemi tegelastena Tootsi ja Tõnissoni ning tsitaati tuttavast filmist. Reklaami efekt põhines Tootsi, Tõnissoni ja raha ühendavate seoste tuntusel. Samas on see reklaam ka näide Williamsoni uurimisobjektiks olevast ideoloogilisest ülekandest (Williamson 1978): tootevälise maailma väärtuste (siin: positiivseid tundeid tekitav tuttav film ja armastatud tegelased) seostamisest reklaamitava tootega. Üks alkoholifirma on kujundanud oma Rasputini-nimelist viina müüva reklaami Vene kodusõja aegse plakatina, kus sõdurivormis kangelane küsib nõudlikult näpuga osutades: *Kas sina oled juba proovinud?* Muidugi toimib reklaam soovitud viisil eeskätt neile, kellele on tuttav plakati kujundus ja algupärane pöördumine *Kas sina oled juba andnud oma panuse rinde heaks?*

Lisaks kasutatavate situatsioonide ja tegelaste kaudu edastatavatele intertekstuaalsetele viidetele kasutatakse meelsasti ka tuttavaid keelelisi struktuure ja fraase, nt

Uudised on surnud, elagu uudised (uudistesaahe vahetas kanalit)

Kuhu kõik protsendid jäid? (automüügi soodushinnad)

Reklaami žanripilti kuulub ka refleksiivsus, enesepeegeldus. Inimeste jutud, kultuurilised teosed või meediatekstitid viitavad sageli iseendale ironiliste või intertekstuaalsete kommentaaridega, mis käsitlevad nende endi stiile või struktuure ja toovad esile žanri koode ja reeglipärasusi (Fornäs 1995: 210–211). Reklaamides viidatakse varasematele reklaamidele, võistlevate toodete reklaamidele ja niiviisi kogu reklaamitraditsioonile. Reklaami koostaja eeldab teatud reklaamialast “kirjaoskust”, s.t vastavate koodide tundmist.

Arvestades, et lugeja / vaataja tunneb reklaami ära, kaasatakse reklaamidesse enesereflektiivselt reklaamiga mängumine, nt

Ära loe seda reklaami!

Loe parem teisi autoreklaame!

Kõik teavad, et reklaam on paigutatud lehte suure raha eest lootuses, et lugejad loeksid. Reklaami lugemise keelamine räägib seega vastu kõigile reklaami põhimõtetele, aga eituslause erandlikkus teiste reklaamtekstidega võrreldes vastab täielikult reklaami traditsioonidesse kuuluvale nõudele äratada tähelepanu, torgata silma. Reklaami idees peitub oletus, et lugeja tunneb reklaami põhimõtteid ja peab enesestmõistetavaks, et reklaamid ei tähenda tänapäeval seda, mis nad ütlevad (Blom 1998: 223).

4. Kokkuvõtteks

Keele variantide ehk allkeelte uurija seisab vastamisi traditsioonilise lingvistilise probleemiga uurimisobjektist: mida me õieti uurime? Kas konkreetset keelekasutust ja olemasolevaid tekste või keelesüsteemi? Eesti keeles on allkeeli, mille eripära on võimalik kirjeldada struktuuri uurides: millistest üksustest uuritav süsteem koosneb ja millised on nende üksuste ühendamise reeglid. Keelekasutuse uurimine tõstab aga fookusesse keele ühiskondliku, inimestevahelise suhtlemisega seotud külje. Tekstitid on ära tuntavad ja liigitatavad nendes kasutatavate sõnade, väljendite ja retooriliste võtete kaudu. Eri olukordades, eri eesmärkidel, eri

vastuvõtjate jaoks valitakse erisugune esitusviis, eri sõnad ja laused. Nii kujunevad välja keelekasutusvariandid, mida kõige sagedamini nimetatakse tekstiliikideks ehk žanriteks. Reklaamikeel on üks niisuguseid keelekasutusviise. Keelekasutustavade ammen-dav loetlemine ja piiritlemine ei ole võimalik. Reklaamikeele kui tekstiliigi tunnustena on siinses artiklis iseloomustatud grammatiliste kategooriate ja sõnavara valikut, reklaamteksti iseloomuliku struktuuri ja tekstiomadusi ning toodud näiteid intertekstuaalsete, interpersonaalsete ning muude seoste kasutamisest seatud direktiivsete eesmärkide jaoks vajaliku maailmapildi loomisel.

KIRJANDUS

- Andersson, Milja 1974.** Huomioita suomen mainoskielestä. Acta Universitatis Upsaliensis Studia Uralica et Altaica Upsaliensia 9.
- Bachmann, Talis 1994.** Reklaamipsühholoogia. Tallinn: Kontuur Disain.
- Blom, Virpi 1998.** Onko mainoksella merkitystä? Mainosten tulkinta Roland Barthesin koodiston avulla. – Media-analyysi. Tekstistä tulkintaan. Tampere. 200–228.
- Cook, Guy 1992.** The Discourse of Advertising. London: Routledge.
- Fairclough, Norman 1989.** Language and Power. London: Longman.
- Fairclough, Norman 1995.** Critical Discourse Analysis. The Critical Study of Language. London and New York: Longman.
- Falk, Pasi 1997.** The Benetton-Toscana effect: Testing the limits of conventional advertising. – Buy this Book. Studies in Advertising and Consumption. Ed. M. Nava *et al.* London: Routledge. 64–83.
- Fornäs, J. 1995.** Cultural Theory and Late Modernity. London: Sage.
- Iltanen, Kaarina 1992.** Mainonnan suunnittelu. Vantaa: Weilin+Göös.
- Kellner, Douglas 1995.** Media Culture. Cultural Studies, Identity, and Politics between the Modern and the Postmodern. London: Routledge.
- Kukk, Inga 1996.** Eesti raadioreklaamide struktuur. Diplomitöö. Käsi-kiri Tartu Ülikooli eesti keele õppetoolis.
- Laur, Hele 1994.** Tähelepanekuid eesti ajalehereklaami keelekasutusest. Diplomitöö. Käsi-kiri Tartu Ülikooli eesti keele õppetoolis.
- Leech, Geoffrey 1966.** English in Advertising. A Linguistic Study of Advertising in Great Britain. London: Longman.

- Mölder, Sülvi 1987.** Eesti ajalehtede majandusartiklite süntaktiline struktuur. Diplomitöö. Käsikiri Tartu Ülikooli eesti keele õppetoolis.
- Nuume, Inga 1998.** Tegusõnadest eesti ajalehereklaamis. Bakalaureuse-töö. Käsikiri Tartu Ülikooli eesti keele õppetoolis.
- Ogilvy, David 1985.** Ogilvy on Advertising. New York: Random House.
- Penttilä, Erkki 1962.** Advertising English. Mémoires de la Société Néophilologique de Helsinki XXV. 2.
- Rätsep, Huno 1976.** Lindu tuntakse laulust, inimest keelest. – Keel, mida me harime. Tallinn: Valgus. 116–120.
- Römer, Ruth 1968.** Die Sprache der Anzeigenwerbung. Sprache der Gegenwart 4. Düsseldorf.
- Saukkonen, Pauli 1984.** Mistä tyyli syntyy. Juva: WSOY.
- Valge, Jüri 1972.** Ajalehekeele statistiline analüüs. Diplomitöö. Käsikiri Tartu Ülikooli eesti keele õppetoolis.
- Vestergaard, Torben; Schröder, Kim 1985.** The Language of Advertising. Oxford: Basil Blackwell.
- Werlich, Egon 1976.** A Text Grammar of English. Heidelberg: Quelle & Meyer.
- Williamson, Judith 1978.** Decoding Advertisements. Ideology and Meaning in Advertising. London: Marion Boyars.

POLIITILISE TEKSTI TUNNUSED JA ANALÜÜSIVÕIMALUSED

Inga Kukk

Eesti Õigustõlke Keskus

Praegust aega iseloomustab keelekasutuse, keelelise suhtlemise ja mitmesuguste tekstide suurenev roll ühiskonnas. Majanduses ja tootmises muutuvad koos tarbimise ja teenindussfääri kasvuga üha olulisemaks suhtlemisoskused. Ka poliitikal on järjest suurem ühisosa turunduse ja avalike suhetega. Poliitiline edu sõltub suuresti sellest, kui hästi õnnestub poliitikul oma tegevust rahvale seletada ja põhjendada. See tähendab omakorda, et suureneb meedia ja poliitika seotus – üks ei saa läbi teiseta. Poliitikutel on vaid meedia kaudu võimalik võita toetust või kujundada avalikku arvamust, teisalt tuleb neil meedia pideva huvi puhul arvestada ka negatiivse tähelepanu võimalusega. Igal juhul võib väita, et keeleline eneseväljendus täidab poliitilises tegevuses üha olulisemat osa (vt nt Fairclough, Wodak 1996).

Kõik keelekasutajad, ühiskonna liikmed puutuvad iga päev kokku mitmesuguste kõneldud ja kirjutatud tekstidega. Millised neist on poliitilised, millised mitte? Arutlen, millised on poliitilise teksti tunnused konteksti, teksti eesmärkide ja nende keelelise väljendumise seisukohalt, esitan keelenähtusi ja teksti omadusi, mis võiksid poliitiliste tekstide puhul pakkuda huvi keeleuurijale ning illustreerin käsitlust Eesti meediast pärit näidetega.

Poliitilise teksti määratlemisel on olulised tekstivälised, kontekstuaalsed tegurid – osalised, kes tekste teevad ja kellele need on suunatud, ning tegevused, mille osa on tekstid ja keeleline suhtlemine (van Dijk 1996: 12–15). Poliitilised tekstid pärinevad poliitikutelt – presidendilt, ministritelt, parlamendisaadikutelt, mõne partei või muu poliitilise organisatsiooni esindajailt. Poliitikud räägivad raadios ja televisioonis, annavad ajalehtedes intervjuusid ja kirjutavad ise artikleid, peavad parlamendis kõnesid ja debatte, kohtuvad valijatega jne. Poliitiline tegevus on enamasti ainult keeleline erinevalt näiteks sportlastest või arstidest,

kelle kogu tegevus või vähemalt osa sellest seisneb muus kui keele kasutamises. Nähtav ja kuuldav osa poliitikute tegemistest (nt riigi valitsemisest, seaduste väljatöötamisest, valimisvõitlusest) väljendub aga üksnes suuliste ja kirjalike tekstidena.

Peale poliitikatekstide tegijate – poliitikute – tasub silmas pidada ka seda, kes on tekstide vastuvõtjad. Poliitiline suhtlus on enamasti ühesuunaline – poliitika tegijatelt avalikkusele, kodanikele, “massidele” Ka siis kui poliitilise suhtluse osalised tunduvad olevat vaid poliitikud ise (näiteks valitsuse või parlamendi istungi ajal) või poliitikud ja meedia (pressikonverentsil, poliitikauudistes), on poliitiliste tekstide otseseks või kaudseks adressaadiks ikkagi avalikkus.

Tekstid võivad olla kõneldud või kirjutatud, rohkem või vähem formaalsed, spontaansed või ettevalmistatud, informatiivsemad või retoorilisemad, ühe või mitme osalisega (vrd nt kõnet või artiklit ja teledebatti). Rääkides poliitilisest tekstist kui sellisest tuleb igal juhul silmas pidada, et tegu on abstraktsiooniga. Ka üksik poliitiline tekst on heterogeenne ning võib kombineerida väga mitmesuguseid registreid.

Kuigi poliitilised tekstid võivad puudutada kõikvõimalikke avaliku elu valdkondi – majandust, haridust, kultuuri, keskkonnakaitset jne, eristab neid enamikust muudest tekstidest refleksiivsus. Nt pedagoogilised, teaduslikud, juriidilised või meediatekstid ei keskendu üldjuhul eneserefleksioonile. Poliitikud aga räägivad ja kirjutavad esmajoones poliitikast. Poliitilised tekstid võivad kombineerida elemente teistelt eluvaladelt, kuid käsitlevad kindlasti ka poliitilisi süsteeme, protsesse ja institutsioone, poliitilisi sündmusi või poliitikuid.

Peale sisu edastamise täidavad tekstid suhtluses alati ka erinevaid eesmärke. Poliitilise keelekasutuse abil tehakse mitmesuguseid asju – võetakse vastu poliitilisi otsuseid või püütakse mõjutada nende vastuvõtmist, muudetakse seadusi, pannakse paika poliitilisi arenguid, kujundatakse poliitikute imagot. Poliitiliste tekstide eesmärgid on alati suuremal või vähemal määral seotud poliitilise ellujäämise, võimuvõitluse, juba kättesaadud võimu säilitamise ja legitimeerimisega.

Nimelt selliste eesmärkide järgi saab neid eristada teistest, võib-olla ka teemalt lähedastest tekstidest. Peamiseks poliitilist

keelekasutust mõjutavaks printsiibiks on vastandus *meie–head nemad–pahad* – püüd rõhutada *meie* häid omadusi ja varjata halbu ning vastupidi, rõhutada *nende* halbu omadusi ja tegusid ning vaikida maha head (van Dijk 1995). Kõik komponendid ei tarvitse esineda koos ühes tekstis – võimul olevad jõud tõstavad ilmselt esile oma häid külgi ja tulemusi ning opositsioon rõhutab võimulolijate puudusi. Valimisreklaamis sõltub valitud strateegiast, kas rõhk on enda kiitmisel ja tulevikulubadustel (nt Isamaa loosung *Parema elu nimel!* 1999. aasta parlamendivalimistelt) või vastaste, eelmiste valitsejate kritiseerimisel (nt Mõõdukate loosung 1999. aasta parlamendivalimistelt *Aitab jamast!* sisaldab eelduse, et *nende* tehtu on jama, mille *meie* kavatseb lõpetada). Presidendi funktsioon rahva koosmeele looja ning riikliku-rahvusliku identiteedi tugevdajana tingib oletatavasti omamoodi *meie–nemad*-vastandused.

Kas poliitilistel tekstidel võib olla keelelisest seisukohast mingeid neile ainuomaseid jooni? Arvestades mitmesuguste poliitiliste tekstide teemaderingi laiust, esinemiskanalite erinevusi ja žanrilist kirevust, võib arvata, et ei ole olemas tekstistrukture või keelevahendeid, mis oleksid ainuüksi või tüüpiliselt “poliitilised” ning esineksid ainult poliitilistes tekstides. Enamik keeleelemente täidab tekstis mitmesuguseid ülesandeid ning võib esineda paljudes eri kontekstides ja žanrides. Poliitilise teksti tähenduste tõlgendamisel saab toetuda teadmistele sellise teksti kontekstist ja funktsioonidest.

Poliitiliste tekstide eesmärkide põhjal võib siiski oletada, et on olemas keelelisi strukture ja tähendusi, mis on poliitilises keelekasutuses tüüpilisemad kui mõned teised. Vaatlen eri tekstitasandite ja keelenähtuste kaupa, kuidas võib keeleliselt avalduda printsiip *meie–head nemad–pahad* ning milliseid muid tüüpilisi jooni võib oletada poliitilistes tekstides. Eestis ei ole poliitika-diskursust ja poliitiliste tekstide keelekasutust seni süstemaatiliselt uuritud. Toetun siinses käsitluses mujal tehtud ülevaadetele (nt van Dijk 1996; Gastil 1992; Geis 1987) ning võimaluse korral illustreerin väiteid ja oletusi näidetega oma magistritööst (Kukk 1999). Viimane ei keskendu küll poliitilisele keelekasutusele, vaid käsitleb Eesti rahvuspoliitika osaliste esitamist ajalehe-

tekstides ning ka toodud näited pärinevad peamiselt kahte liiki tekstidest – poliitikauudistest ja arvamusalustest.

Poliitilise teksti üldist teemavalikut (topikuid) mõjutab eespool mainitud poliitilise keelekasutuse refleksiivsus. Rõhk on poliitilistel sündmustel ja tegevustel, sellel, mida poliitikud on teinud või kavatsesid teha, millised on nende arvamused poliitiliste teemade kohta. Ka need arvamused on üldise, ametliku või institutsionaalse iseloomuga. Poliitikatekstis ei ole tavaliselt juttu "lihtinimese" rutiinsetest argitoimingutest.

Poliitilise teksti ajasuhetele on omane tulevikusuunitlus. Tüüpilised on viited tulevikus varitsevatele ohtudele või aset leidvatele arengutele. Veel toimumata tulevikusündmustega spekulatsioonides on hõlbus leida tuge oma seisukohtadele. Nt valimisreklaamid on sageli üles ehitatud tulevikulubadustele:

Meie poliitika tagab üldise elatustaseme tõusu. (Reformierakonna valimisreklaamist)

Tugev majandus – kindel tulevik. (Reformierakonna valimisreklaamist)

Parema homse nimel. (Isamaa valimisreklaamist)

Ka topikute valiku kaudu on võimalik tõsta esile oma positiivseid või vastase negatiivseid tegevusi. Ilmselt ei leidu poliitilist teksti, kus *meie* esindaja võtaks vabatahtlikult kõneks *nende* positiivse tegevuse. Pigem on võimalik oma negatiivsete omaduste või tegevuse valgustamine, eesmärgiks aga ikka pesta end või oma rühma patust puhtaks.

N-ö makrotasandil tasub ilmselt uurimist poliitiliste tekstide struktuur. Ka teksti ülesehitus mõjutab asjade ja osaliste esitamise tähtsushierarhiat. Tähtsusetuid detaile on võimalik tekstis esile tõsta, paigutades need prominentsse kohale – pealkirja või kokkuvõttesse. Olulisi seiku saab varjata, esitades need teisejärgulistes tekstiosades.

Lokaalsemate keeleliste valikute puhul kehtivad üldiste teemavalikutega sarnased seaduspärad – poliitiliste tekstide peamised osalised on poliitikud ja poliitilised institutsioonid, esitatakse ja kirjeldatakse ühiskondlikke nähtusi ja probleeme. Eesti rahvuspoliitikat käsitlevate tekstide analüüsi põhjal võib näiteks öelda, et kuigi tekstide ajendiks oli kodakondsuseta mitte-eestlastele

Eesti kodakondsuse andmine, on ülekaalukalt kõige sagedamini esitatavateks osalisteks poliitikud-ametnikud. Tekstidele on ka iseloomulik, et osalistest individualiseeritakse (st esitatakse mitte institutsionaalsete ega rahvusrühmadena, vaid üksikisikutena) peamiselt poliitikuid. Üksikud poliitikud esinevad tekstides autoriteetide või ekspertidena, kes õigupoolest ei esinda iseennast, vaid kehastavad institutsiooni, millesse nad kuuluvad (minister teavitab valitsuse või oma ministeeriumi tööst, parteilane avaldab oma partei seisukoha). “Lihtinimesi” esitatakse vaid üksikjuhtudel ja siis n-ö tüüpilise liigiesindajana, oma rühma (nt mitte-eestlaste) prototüüpse liikmena (Kukk 1999: 43–45, 54, 101–102).

Võib oletada, et ka lausetaseme keelelised valikud ning lausesisesed tähendussuhted tugevdavad *meie–nemad* vastandust. *Meie* rühma positiivseid omadusi ja tegusid esitatakse eksplitsiitselt ja spetsiifilisemalt, negatiivsetele viidatakse ähmaselt või jäetakse need hoopis mainimata. *Nemad* seevastu esitatakse eksplitsiitselt negatiivsena või jäetakse tagaplaanile. Nt rahvuspoliitikatekstide *meie–nemad*-vastanduse osapoolteks on ühelt poolt täpsemalt determineerimata *meie*-vorm või poliitikud ja teiselt poolt mitte-eestlased. Poliitikud esitatakse aktiivsetes rollides enamasti seoses neutraalsete või abstraktsetele asjadele suunatud tegevustega, nt

Valitsus arutas eile ka välismaalaste seaduse eelnõu.

Seoses tegevustega, mis saavad tekstis negatiivse hinnangu, jäetakse poliitikud tegijatena pigem tagaplaanile, nt

Eelnõu annab Eesti kodakondsuse /.../

Kodakondsusseaduse muutmist veeretati terve aasta kui kuum kartulit ühes käest teise.

Mitte-eestlasi seevastu esitatakse aktiivse agendina tavaliselt negatiivse hinnanguga tegevuses, tingivas kõneviisis või eitavates lausetes, nt

Mõni eestivenelane on siin elanud pool sajandit ja pole eesti keeles peale kuradi ühtegi sõna ära õppinud, aga pidev eestlaste puuvenekeele kuulamine rikub temagi vene keele varsti ära.

Kui noor venelane on seisnud tunde mingi paberi järel ja tülitsetud kodakondsus- ja migratsiooniameti ametnikuga, siis kirub ta Eesti Vabariiki sama mahlakalt kui isa või vanaisa.

Kõige sagedamini esitatakse mitte-eestlasi aga abstraktsete nähtuste või protsesside kaudu – neile viidatakse kui kondakondsusküsimusele, rahvuspoliitilistele muredele, vene küsimusele vms (Kukk 1999: 72–77, 79–80, 81–82).

Tavalugejale või -kuulajale võib poliitilise teksti mõistmine mõnikord raskusi valmistada. Nii tekib küsimus, kas võiks olla olemas tüüpiline poliitiliste tekstide sõnavara – poliitiline žargon? Poliitikatekstides esinevad huvitavas kombinatsioonis koos ühelt poolt täpse ja kompleksse tähendusega tehnilised terminid ning teiselt poolt eufemismid ja ähmase või laetud tähendusega sõnad (Gastil 1992: 474–479). Keerukate terminite kasutamine võib olla põhjendatud, kui seda nõuab kõne all olevate probleemide keerukus (nt militaarvaldkonna terminid, Geis 1987: 25). Samas võib aga tehnilisi termineid kasutada nimelt manipulaatiivse eesmärgiga – aheneb lugejate-kuulajate ring, kes teksti täielikult mõistavad, jääb mulje autoriteetsest ja teaduslikust lähenemisest (Fowler 1991: 85).

Eufemismide ning ähmase või laetud tähendusega sõnade kasutamine täidab mitmeid retoorilisi eesmäärke. Abstraktsed ja ebaspetsiifilised sõnad annavad teksti adressaadile palju tõlgendamisruumi, esitavad ka ebameeldivaid asju pehmemal kujul, võimaldavad varjata kõneleja-kirjutaja ebakompetentsust ning jätavad talle taganemistee. Laetud tähendusega sõnade kasutamine toob teksti kaasa mitmesuguseid eeloletusi, kaastähendusi ja assotsiatsioone. Kui selliseid sõnu kasutatakse argumentatsioonis, mõjuvad põhjendusena ka kõik implitsiitsed kaastähendused. On teada, et tõhusaim argument on see, mida ei pea välja ütleva, vaid võib võtta iseenesestmõistetavana.

Eksplitsiitsetest keelelistest tähendustest, osaliste esitamise ja kirjeldamise viisidest veel huvitavam oleks ilmselt uurida seda, mis jääb tekstides implitsiitseks, kuidas sünnib koherents ning millised on poliitiliste tekstide eeloletused. Tekstid ei esita kunagi kõike, vaid eeldavad, et lugejal on käsitletavast asjast mitmesuguseid eelteadmisi. Selliste teksti “augukohtade” kaudu

on võimalik saada aimu ühiskonnas-kultuuris valitsevatest iseene-
sestmõistetavatest tähendustest, "tervest mõistusest" mida ena-
masti ei teadvusta teksti tegijadki.

Printsiibi *meie-head nemad-pahad* puhul tasuks uurida, mida kujutavad endast need positiivsed või negatiivsed tähendus-
sed, mida poliitilistes tekstides üritatakse *meie-* või *nende-*rüh-
maga siduda, milliseid omadusi peetakse neis tekstides positiiv-
seks, milliseid negatiivseks. Nt 1999. a. kohalike omavalitsuste
valimiste järgses arvamusalloos "Linnast, võimust ja lapsikusest"
(Postimees 19.11.1999) on osalised jagatud heaks, ainulaadseks
ja ainuvõimalikuks *meieks* ja pahadeks *nendeks* positiivsete või
negatiivsete konnotatsioonidega, ähmase või laetud tähendusega
sõnade, eri osaliste iseloomustamiseks kasutatud tegevuste, iroo-
nia, kindlat vaatenurka rõhutavate eeloletuste abil:

MEIE

Nelikliidu loomine annab eelduse **demokraatlike tradit-
sioonide süvenemiseks.**

/.../ võimuliit on Tallinnas **lõplikult stabiliseerumas.**

Aga **me oleme kogu aeg otsinud kokkupuutepunkte nende
valitud volinikega /.../**

/.../ **meie pingutused on vilja kandnud /.../**

/.../ Tallinnas valitud **tiheda koostöö** tee on ka **ainuvõima-
liku arengu eeldus /.../**

NEMAD

Oma **leppimatust** on opositsioon näidanud /.../

Süüdistusi Rahva Usalduse nimekirja alusel valitud voli-
kogu liikmetele on sadanud nagu vihma.

See räägib teatud **lapsikusest ja võimetusest saavutada
oma eesmärgi poliitiliste vahenditega** või siis sellest, et
ainsaks eesmärgiks ongi ainult võim, mitte soov linlase
heaks midagi ära teha.

Nurgas opositsioonis istudes, **näpuga näidates ja aina viri-
sedes** ei ole võimalik midagi ära teha /.../

Vaenlase kaju loomine ja päev päeva kõrval aina **erihuvide
rõhutamine** saab arengut ainult pärssida.

Kivide loopimine, mustamine ja otsuste torpedeerimine
räägib ainult faktist, et oma särk on ihule liiga lähedal /.../

Valimisi ümbritsevaid poliitilisi tekste analüüsides oleks ilmselt kerge vaevaga võimalik välja selgitada, milline on ideaalne poliitik, ning saada aimu, milliseid väärtusi *meie* ühiskonnas esile tõstetakse.

Tüüpilised teadliku keelelise mõjutamise võtted on mitmesugused argumentatsioonistrateegiad, kus eksplitsiitsemate või implitsiitsemate eelduste, väidete ja järelduste abil kõigutatakse vastaste ja kaitstakse omi seisukohti.

Nende edukat tegevust on võimalik tagaplaanile jätta näiteks *ad hominem* argumentidega, esitades negatiivselt mitte tegevust, vaid sellega seotud isikut (nt mitte kritiseerides rahanduspoliitikat, vaid keskendudes rahandusministrit puudutavale kohtuasjale). Vastupidine on võimalik, kui halbu poliitilisi otsuseid pehmentatakse, rõhutades otsustajate häid omadusi või kavatsusi.

Poliitilisele tekstile on iseloomulikud natsionalistlikud või populistlikud argumendid – otsustajad esitavad end rahva nimel tegutsejatena. Valitsejate ja rahva ühtsust on võimalik rõhutada nt pronoomenikasutusega (poliitilise *meie*-retoorika abil võib ühendada nt valitsejad, rahva ja riigi; Kukk 1999: 58).

Oleks huvitav täpsemalt uurida, millised on Eesti poliitilises kultuuris sagedamini rakendatavad argumentatsiooniviisid ja nn tugevad argumendid ning kuidas need sõltuvad käsitletavast teemast (nt politseinike koondamise või keeleseaduse muutmise poolt või vastu argumenteeritakse tõenäoliselt erinevalt).

Erinevalt semantilistest, süntaktilistest ja stilistilistest struktuuridest, milleta teksti ei oleks olemas, ei ole retoorilised võtted enamasti kohustuslikud. Tekst oleks terviklik ka nendeta. Retoorikavõtete esinemine osutab selgeimalt, et tekstil on strateegilisi funktsioone. Poliitilise keelekasutuse uurimine ongi sageli piiratud vaid nn poliitilise retoorika avaldumisvormide vaatlemisega. Arvukad retoorilised võtted võib taandada kolmele üldisemale operatsioonile – retoorilised kordused, lisandused ja asendused (van Dijk 1995: 34–36). Retoorilised kordused võivad avalduda foneetilisel (nt algriim valimisloosungis *Ausalt ja arukalt!*), paralleelsete lausevormide või semantiliste kordustena. Retoorilised lisandused (eufemismid ja hüperboolid) on seotud nn poliitilise sõnavahuga, kus ühelt poolt antakse liiga palju ja teisalt

liiga vähe informatsiooni. Asendamine väljendub iroonia, meto-
nüümia ja metafooride kasutamisenä – osalist, mõistet või
tegevust kirjeldatakse millegi muu abil. Poliitilisi metafoore on
maailmas palju uuritud, Eestis veel mitte. Neidki oleks huvitav
vaadelda positiivse *meie*- ja negatiivse *nende*-esitamise ning üldisemalt Eesti poliitilise kultuuri seisukohalt. Kas meiegi valit-
sejad esitavad end rahva isa ja emana nagu Ameerika Ühendrii-
kide omad (Geis 1987) või kasutatakse ajaloolistel põhjustel
enam nt põllumajanduslikke metafoore (nt *viljakandvad pingutu-
sed, juurduv demokraatia*)? Rahvuspoliitikatekstides oli retoori-
lise võttena konnotatsioonide loomiseks ja soovitud perspektiivi
rõhutamiseks poliitika ühendatud näiteks kaubitsemise (*Koda-
kondsus välisurule*) ja ehitustööga (*Valitsus kindlustab rahvus-
riigi alustalad*, Kukk 1999: 90).

Poliitiliste tekstide uurimine võiks pakkuda huvi nii keele-
välisest seisukohast kui keelekasutuse enda seaduspärade selgita-
miseks. Poliitiline tegevus avaldub eelkõige keeleliselt, erinevate
tekstide kaudu ja poliitilistel tekstidel on nende kohatisest tühi-
sõnalisusest hoolimata olulisi tagajärgi mitte ainult poliitikute
enda, vaid suurema osa inimeste elus. Lapsevanema ja lapse vest-
lus puudutab vaid neid kahte, inglise keele õpik ühendab õpetajat
ja keelehuvilisi, poliitiku avaldus seevastu võib põhjustada ka
kõikumisi börsil, naaberriigi tige da reaktsiooni või muuta midagi
kogu rahva elus, näiteks kui tekstid lõppkokkuvõttes viivad
poliitilise suunamuutuseni või uue poliitilise jõu võimuletulekuni.

Poliitiliste tekstide puhul võib eeldada, et tegu on strateegi-
lise keelekasutusega. Tekstid ei õhuta enamasti küll otse tegutse-
ma, kuid üritavad mõjutada adressaadi, avalikkuse suhtumist ja
hoiakuid. Poliitiliste tekstide analüüs võiks niisiis aidata valgus-
tada ka keelelise mõjutamise mehhanisme. Need tekstid, mille
võimalik manipulatiivne eesmärk on ootuspärane, on heaks lähte-
kohaks, kui uuritakse keelelist mõjutamist ja või tuntakse üldi-
semalt huvi keelekasutuse kui ühiskondlikult määratletud ja sa-
mas ühiskondlike suhteid ja identiteete loova tegevuse vastu.

Käsitlesin põgusalt mitmeid võimalikke lähenemisnurki po-
liitilisele tekstile, kuid rohkem jäi käsitlemata. Poliitikateksti ana-
lüüs ei erine õigupoolest mis tahes muust tekstianalüüsist. Vaa-
deldavate keelenähtuste valik sõltub alati sellest, mida täpsemalt

tahame tekstist või teksti abil maailmast teada saada. Ka küsimusele poliitilise teksti nimelise abstraktsiooni ning keeleliste tunnuste kohta võib vastuseid anda ainult konkreetne analüüs.

KIRJANDUS

- Gastil, J. 1992.** Undemocratic discourse: a review of theory and research on political discourse. – *Discourse and Society* 3 (4), 469–500.
- Geis, M. 1987.** *The language of politics.* Harrisonburg, Virginia.
- Fairclough, N.; Wodak, R. 1996.** Critical discourse analysis. – *Discourse as Social Interaction. Discourse Studies: a Multidisciplinary Introduction. Volume 2.* Ed. T. A. van Dijk. London: Sage. 258–284.
- Fowler, R. 1991.** *Language in the News. Language and Ideology in News Media.* London: Routledge.
- Kukk, I. 1999.** Eesti rahvuspoliitika osaliste esitamine meedias. Kriitiline tekstianalüüs. Magistritöö. Käsikiri Tartu Ülikooli eesti keele õppetoolis
- van Dijk, T. A. 1995.** Discourse semantics and ideology. – *Discourse & Society* 4 (2), 243–289.
- van Dijk, T. A. 1996.** What is political discourse analysis? – *Belgian Journal of Linguistics* 11, 11–52.

NÄITEMATERJAL

Ivanov, S. Linnast, võimust ja lapsikusest. – *Postimees*, 19.11.1999.
Isamaaliit. Valimisleht. Parteid ja kandidaate tutvustav valimisreklaam.

EESTI ÕPILASSLÄNGI MUUTUMISEST AJAS. VAHEKOKKUVÕTE

Tõnu Tender

Emakeele Selts

1. Sissejuhatuseks

1.1. Släng – perifeerne valdkond Eesti keeleteaduses

Släng on uurimisteedena olnud eesti keeleteaduses suhteliselt perifeerne valdkond. Slängialaseid uurimistekste – teaduslike artikleid, doktori- ja magistritöid või diplomi–bakalaureusetöidki on meil kaitstud-publitseeritud hõredalt, tilkhaaval (eesti slängi-valdkonnas tehtu kohta vt Tender 1994: 291–299, 346–355; ka Kasik 1999). Professor Mati Erelt ütleb: “meil puudub “ulatuslikum kavakindel slängiuurimine ja koguminegi” (Erelt 1999: 2059). Jagan seda arvamust juhul, kui seda hinnangut laiendada kogu eesti slängiuurimise ja kogumise kohta – 80 aasta jooksul ei ole toimunud ulatuslikumat kavakindlat eesti slängi kogumistuurimist.¹

---

¹ Miks on slängiuurimine Eesti lingvistikas suhteliselt perifeerne valdkond? Ühest vastust sellele küsimusele ei ole. Kuigi meie mainekad keeleteadlased (nt Aavik, Ariste, Rätsep, Saareste jt) on slängiga pisut tegelenud (juhendanud üliõpilaste töid, aidanud ainest koguda, veidi teooria kallal juurelnud), siis ikkagi on nende huvi teema vastu jäänud lühiajaliseks või teise-kolmandajärguliseks tegevuseks. On arvatud, et lingvistilise vaatenurga alt (keeleteaduslike meetoditega) ei saagi slängi kohta midagi erilist öelda – teema ammendab end ruttu. Leidub neidki, kelle arvates varem ei ole midagi uurida olnudki: eestlased alles hakkavad sotsiaalselt kihistuma ning släng on seega alles kujunemas jne. Märkida tuleb kindlasti teatud määral ebalevaid hoiakuid slängisse (eriti 1970. aastail): selle uurimist otseselt ei keelatud, kuid teemasse suhtuti siiski võõristavalt. Teisteski riikides on lingvistid enam tähelepanu pööranud kirjakeele uurimisele.

1.2. Kas kasutada terminit “släng”?

Mitmed uurijad on märkinud, et terminile *släng* on omistatud väga erinevaid ja vastuolulisi tähendusi. Mõned uurijad on slängi pidanud teatava ea ja harrastustega rühmituste keelekasutuseks, eriliseks stiiliks, stiilihierarhia alaossa kuuluvaks nähtuseks. Leidub definitsioone, kus loobutakse stiili mõistest ja kõneldakse slängi stiihilistest vahenditest. Teised on soovitanud sotsiaalse murde mõistest loobuda, sest sotsiaalne murre on seotud kõneleja sotsiaalse ja etnilise staatusega, släng aga on seotud sotsiaalsete rollidega. Slängiuurijatele on ühine see, et nad rõhutavad slängi eripärast sõnavara (Olli 1986: 7; vt ka Tender 1994: 293–298). Siinkirjutaja ei arva, et erinev nähtuse defineerimine annaks põhjuse “slängi” hülgamiseks, kuna see ei ole ainus lingvistika-termin, mida nii erinevalt defineeritakse.²

1.3. Artikli eesmärk

Slängi puhul on sageli rõhutatud, et selle leksika muutub väga kiiresti. Säärane seisukoht on domineerinud aastakümneid. “Nagu aegade jooksul areneb harilik keel, nii areneb ka argoo, ainult argoo arenemis-, muutumis- ja kadumistempo on mitukümmend korda kiirem.” (Künnapuu 1929: 5–6). “Kuid üksikult või väga väikestes, lõdvalt seotud kogudes ei ole sõnadel võimalust ellu jääda, vaid need kaovad ühes nende loojatega, vahel mõnekordse või isegi ühekordse tarvitamise järel.” (Allik 1928: 5). Allkeelte seminaril avaldas TPÜ õppejõud Krista Kerge oma ettekandes arvamust, et slängis muutub leksika väga kiiresti.

Siinkirjutaja arvates on see väide ühekülgne ja peab paika vaid osaliselt, sest slängki on heterogeenne (polüfunktsionaalne) keelenähtus (Tender 1994: 298–299). On täiesti võimalik, et eri slängide leksika muutumise kiirus on erinev, nt allilma leksika muutumise kiirus erineb muusikute, arvutispetside või õpilas-

---

² Nt Auli Hakulinen märgib soome keele puhul, et “tänapäeva soome keel” (*nykysuomi*) ja “soome keel” ei ole selgepiirilised mõisted, sest esiteks on elav keel pidevas muutumises ning teiseks ei ole keel homogeenne, vaid heterogeenne nähtus (Hakulinen 1995: 52).

slängi leksika muutumise kiirusest. Enn Veldi märkis allkeelte seminaril, et ka inglise slängiuurijad ei rõhuta slängileksika kiiret muutumist, vaid on slängiski täheldanud püsivamat osa.

Kirjutises on püütud vastata kahele küsimusele: 1. Kas ja kuidas on muutunud eesti õpilasslängi sõnavara allikad? 2. Kas väide – släng on valdkond, mille leksika pidevalt ja kiiresti muutub – peab paika? Varem on rõhutatud slängi leksika muutuvust ega ole tähelepanu osutatud õpilasslängi konservatiivsele osale, seetõttu pööratakse kirjutises tähelepanu slängi püsivamatele joontele. Kirjutis on slängi muutumise teema uurimise vahekokkuvõte, sest allpool ei ole olemasolevat materjali statistiliselt analüüsitud.

1.4. Võrreldavad sotsioperioodid ja aines

Olen lähtunud Tiit Hennoste eesti keele sotsioperioodide liigitusest (Hennoste 1997) ning võrrelnud õpilasslängi eesti keele 7. (1920. ja 1930. aastad) ja 9. sotsioperioodil (1990. aastad). 7 ja 9. sotsioperioodi õpilasslängi kõrvutatakse kahel põhjusel:

- 1) varasemast ajast pärinevad vaid üksikud slängiväljendite kirjanepanekud;
- 2) pikema aja jooksul peaksid keelemuutused selgemini esile tulla.

Võrreldavat ainet (uurimusi, kogusid ja nende kvaliteeti) olen kirjeldanud varem (Tender 1994: 346–349, 1992: 66–85). Toonitagem veel kord seda, et valdav osa kogutud slängiainesest rajaneb sõnaküsitlustel ja kirjalikel andmetel. Olemasoleva materjali põhjal on võimalik ainult sõnavara uurimine.

2. Õpilasslängi sõnavarast

2.1. Õpilasslängi sõnavara allikatest 7. ja 9. sotsioperioodil

Alljärgnevalt on põgusalt vaadeldud, kas ja kuidas on muutunud eesti õpilasslängi sõnavara tekkimise allikad 7 ja 9. sotsioperioodil. Ilmneb, et võrreldavate sotsioperioodide slängi loomise allikad on põhimõtteliselt sarnased: sõnade tähenduste muut(u)mine analoogia põhjal, pärisnimede üldistamine, laenamine võõrkeeltest, uute sõnade loomine derivatsiooni teel jne. Erinevus on

peamiselt selles, et tekkemehhanisme oli 7. sotsioperioodil mõnevõrra vähem kui 9. perioodil. Tõenäoliselt on põhjus selles, et eesti õpilassläng oli sel ajal alles kujunemas.

Tähenduse markeerimine. Suur osa õpilasslängi sõnavarast on eesti omasõnad, millele omistatakse teistsugune tähendus. Mallid, kuidas slängisõnu loodi mingitele assotsiatiivsetele ühendustele tuginedes, on võrreldavatel sotsioperioodidel sarnased. Esitan siinkohal mõningaid näiteid.

Hinne “2”: 7. sotsioperioodil (edaspidi sp): *hobusepea* (Mätlik 1928: 15); 9. sp: *luik*.

Paks inimene: 7. sp: *trulla, praagamagu, praaga, tünn, rasvatiinn, rasvamagu, pada, haam, pondu* jne (Raam 1935 I);

9. sp: *iseliikuv lihamägi, jõehobu, lihajuurikas, rasvarull, trulla, täispumbatud sardell, tünn* jne (Tender 1983: 34–35).

Peenike inimene: 7. sp: *lendav luukere, luukere, kondiklogin, kondilobu* jne (Raam 1935 I);

9. sp: *buhhenvald, kondikubu, koolnu, krihvel, nupuga kepp, skelett* jne (Tender 1983: 32).

Rumal inimene: 7 sp: *ts-ts, oh-oo, tume kui tõkati pudel, professor tobekolu* jne (Raam 1935 I);

9. sp: *kaablivedaja, loll mees taskus, loll ruudus, Vassilissa Umnitsa* jne (Tender 1983: 38–40).

Hüüdnimedest. Hüüdnime aluseks võib olla mingisugune inimest iseloomustav tunnusjoon, omadus, kuid hüüdnimi võib kujuneda ka täiest juhuslikult:

7. sp: *Tiitsu donna* ‘naisõpetaja, kel kujunesid intiimsemad suhted meesõpetaja Tiitsmaaga, viimase hüüdnimi oli Tiits’, *Tsüklon* ‘maateaduse õpetaja, kes kõneles oma tunnis tsüklonitest’ *liikuv torn* ‘pikka kasvu õpetaja’ (Künnapuu 1929: 40–41);

9. sp: *Suksu-Rangipuu* ‘õpetaja, kes valju häälega naeris’, *Kumminina* ‘suure ja punase ninaga õpetaja’ *Lokaator* ‘suurte kõrvadega poiss’ (Tender 1983: 44, 46).

Inimese hüüdnimi tuletatakse nt (perekonna)nimest:

7 sp: inimene, kelle perekonnanimi oli ‘Kapp’ sai hüüdnime *Kummut*; perekonnanimest ‘Kuusk’ tekkis hüüdnimi *Jõulupuu* ning sellest omakorda *Jõulupuujalg* (Künnapuu 1929: 20);

9. sp: perekonnanimi 'Paadimeister' andis järgmised hüüdnime variandid – *Paat, Patka, Parv, Praam, Paadialune, Lodkamaster, Künauuristaja*; 'Kond' – *Konn, Kont, Konna-Volli* jne (Tender 1983: 43).

Perifraase on õpilasslängis kasutatud mõlemal sotsioperioodil:

7. sp: *kündja süda rõõmust keeb, sest et künd ta rõõmsaks teeb* 'teise pealt maha kirjutama ehk kündma' *keda te leinate?* 'märkus mustade küünealuste kohta', *roosililled õitsevad* 'pesu paistab kleidi alt' (Künnapuu 1929: 52–54), *suur tänu, ma ei soovi su pitsi proovi võtta* 'pesu paistab kleidilõikest välja' (Allik 1928: 9);

9. sp: *arva ära kuhu ma vaatan?* 'kõõrdsilmne inimene' *kui pähe koputad, siis alt mulda kukub* 'vana inimene' jne (Tender 1994: 350).

Võõrkeelte osa slängis. Laene võõrkeeltest on õpilasslängis tarvitatud nii 7. kui 9. sotsioperioodil.

7. sp: *abschreiben* 'maha kirjutama' (Künnapuu 1929: 48) *vura* < vn furaška 'müts' (Mätlik 1928: 24).

9. sp vt Tender 1994: 350–351.

Mõlemal perioodil esineb nähtus, kus eesti omasõnad või nimed tõlgitakse võõrkeelde või püütakse omasõnu võõrkeelse malli kohaselt hääldada (kirjutada):

7. sp: *Abby Amilde* 'Fox' 'õpetaja Rebane' *Hilly* 'Hilda' (Künnapuu 1929: 351);

9. sp: *Coply-City* 'Kopli linnaosa Tallinnas', *Huan Domingo* 'Jaan Tooming' jne (Tender 1994: 351).

Vaid 9. sotsioperioodil esineb harva väljendeid, mis on kombineerunud kahe erineva võõrkeele sõnadest (vt Tender 1994: 351).

Lühendite kasutamine. 7. sotsioperioodi materjalist ei ole lühendite kasutust õnnestunud veel tuvastada. 9. sotsioperioodilgi esineb seda õpilasslängis harva, nt *AB* (hääldatakse aa-bee) 'abort' Kaagvere Erikutsekooli tüdrukutel 1980. aastatel tätoveeringutes on lühendite kasutus siiski suhteliselt sage, nt *AAS* 'austan ainult sind', *IMMSTMSH* 'iga mu mõte sulle teeb mu süda-

mele haiget' *KASS* 'kallis austan sind südamest' *MMM* 'meeldid mulle meeletult' jt (Maruste 1988: 21–23).

Sõnade raiet e abstsisiooni esineb mõlemal perioodil:

7. sp: *loga* 'logaritm', *trigo* 'trigonomeetria', *kimna* 'gümnaasium' (Mätlik 1928: 24);

9. sp: *kustu* 'kustukumm', *resto* 'restoran', *fantas't* 'fantastiliselt' (Tender 1994: 352).

Tähemängu e logogriifi on kasutatud samuti mõlemal perioodil:

7. sp: *kaatetid* 'kadetid' *müdakook* 'pedagoog' (Allik 1928:6);

9. sp: *möladraama* 'melodraama' *barakk*-stiil 'barakid' *kusekas* 'kosekas, Kose linnajao elanik' (Tender 1994: 352).

Metateesi on 7. sotsioperioodi ainesest praeguseks õnnestunud leida vaid üks näide: *merakuurima* 'kurameerima' 9. sotsioperioodil on see nähtus produktiivsem, nt *lank* on *puhe* 'punk on lahe' *tihedad massid* 'mahedad tissid' *Juta Silk* 'sitajulk' (Tender 1994: 353).

Kontraktsioon e koondusmeetod esineb 7. sotsioperioodi õpilasslängis väga harva, nt *kruvident* < kruvi + revident 'koolinõunik' (Künnapuu 1929: 44). 9. perioodil esineb seda samuti harva, nt *võrsikon* 'Võõrsõnade leksikon' Sagedasem on see võte üliõpilasslängis (Tender 1994: 353).

Derivatsioonist. Puudub info mõlema perioodi sufiksiste produktiivsuse pingeritta sättimiseks, seetõttu on need esitatud tähestiku järjekorras. Ilmneb, et just 9. sotsioperioodil on slängile omane kasutada palju erinevaid, ka väheproduktiivseid sufikseid, nt *-i*, *-ik*, *-la*, *-ung*, *-un'n*, *-idze*, *-vidze*, *-tška* (Aljas 1991: 38, Tender 1994: 354–355). Võrreldes 7. sotsioperioodiga kasutatakse 9. perioodil slängismide tuletamiseks erinevaid sufikseid rohkem.

Sufiksit -a esineb mõlemal sotsioperioodil.

7. sp: *mata* 'matemaatika', *lalla* 'laulmine' *jonna* 'joonistamine' *käpa* 'käsitöö õpetus' *reka* 'rehkendamine, matemaatika' *tüüfa* 'tüüfus' (Raam 1935 I: 578). Kolm esimest näidet kehtivad ka 9. sotsioperioodi kohta.

9. sp: sufiksi liitumisel esineb kolm malli (Tomingas 1986: 37–38; Tender 1994: 353), nt *kontra* ‘kontrolltöö’ *mas’sa* ‘masin, auto’ *küs’sa* ‘küsimus’ *mõn’na* ‘mõnus’ *jot’a* ‘joodik’ *lul’la* ‘luuletus’, *prut’a* ‘pruut’, *tõpa* ‘tööõpetus’

Sufiks -ar. Sufiksi esinemist on registreeritud mõlemal perioodil: 7. sp *klunkar*, *tontar* ‘küla tantsupidu’ (Künnapuu 1929: 45). 9. sp *kopsar* ‘rinnahoidja’, *narkar* ‘narkomaan’ *lüppar* ‘pettus, nn *lüps*’ (Aljas 1991: 16–17; Tender 1994: 354).

Sufiks -ka. 7. sp: *uska* ‘usuõpetus’ (Raam 1935 I: 549), *inka* ‘inglise keel’;

9. sp: *poika* ‘poiss, noormees’, *naiska* ‘naine, tüdruk, pruut’ (Aljas 1991: 19), *krimka* ‘kriminaalromaan, -film, -kurjategija’ *liuka* ‘liuväli’ (Tender 1994: 354).

Sufiks -kas. 9. sotsioperioodil (1980.–1990. aastatel) oli see slängisõnade loomisel tõenäoliselt kõige populaarsem sufiks (Tender 1994: 353). Kuid 7. sotsioperioodil (1920.–1930. aastatel) harva registreeritud, nt *lestakas*, *plössakas* ‘kuivatuspaber’ (Allik 1928: 8).

Sufiks -noi. 7. sotsioperioodil nt *kehvnoi* ‘vaene’ (Allik 1928: 7, Saareste 1927: 199), *vahvnoisti* ‘hästi’ (Allik 1928: 9), *kurbnoi* ‘kurb’ *vahvnoi* ‘vahva’ *kihvtnoi* ‘tubli’ (Künnapuu 1929: 46). 9. sotsioperioodil (1990. aastatel) harva registreeritud: *sitnoi* ‘vilets, sitt’ (Tender 1994: 354).

Sufiks -e, -ke, -ku, -ur, -s, -u jne puhul on näiteid võimalik esitada ainult 9. sotsioperioodist, 7. sotsioperioodi ainese hulgast ei ole nende sufiksiga tuletisi õnnestunud leida. 7. sotsioperioodil esines sufiks *-lich*, mida ei ole õnnestunud tuvastada 9. sotsioperioodi materjalist.

Alalõigu kokkuvõtteks nentigem, et põhimõtteliselt on slängi tekkimise mehhanismid (allikad) mõlemal perioodil sarnased, kuid 9. sotsioperioodil on võimalused avardunud.

2.2. Mõnest valdkonnast, kus õpilasslängi sõnavara on suhteliselt püsiv

Teemavaldkonnad, kus sõnavara suhteliselt stabiilsena püsib, on seotud õpilaste igapäevaste kohustustega, nt **õppeainete nimetu-**

sed (v.a õppeainete nimetused, mida 7. sotsioperioodil ei esine-
nud):

- 'matemaatika' 7. sp: *mata, mate, reka, rekka* (< ?rehkendamine; aritmeetika) jne; 9. sp: *mata, mate, matt, mats, mati* jne;
- 'joonistamine': 7. sp: *jonna, jonnamine, jonnu* jne; 9. sp: *jonna, jonn* jne;
- 'eesti keel (emakeel)': 7. sp: *esta, eesta, eta, etakeel, ema, mam-makeel* jne; 9. sp: *est, esta, eesta, eta, ema* jne;
- 'võimlemine / kehaline kasvatus': 7. sp: *võmma, võmmamine, võma, võmmer* jne; 9. sp: *võima, keka, keku, keha, kehka* jne;
- 'käsitöö / tööõpetus': 7. sp: *käpa, käppa, käpatöö*; 9. sp: *töpa, töpp*;
- 'laulmine / muusikaõpetus': 7. sp: *laala, lalla, lallamine, laula, lala, kõõrutamine, lõõritamine* jne; 9. sp: *lalla, laula, lõõri, musa, mussa* jne;
- 'looduslugu (-õpetus) / botaanika': 7. sp: *lota, lotalugu, lotu, loodus* jne; 9. sp: *lota, loodus, bota, pota* jne;
- 'inglise keel': 7. sp: *inga, inka* jne; 9. sp: *inga, inka* jne;
- 'saksa keel': 7. sp: *saksa* jne; 9. sp: *saksa* jne;
- 'ajalugu': 7. sp: *aja, atta* jne; 9. sp: *aja, ajakas, aika* jne.

Tegevused:

- 'spikerdamine': 7. sp: *kupamine, kupeerimine, kopeerimine, spikerdmine, špikerdamine, pikkima, maha treima, treima, maha vehkatamine, maha vehkimine, äravehkimine, vehkimine, puksimine, vuksima, viksimine, mahaviksimine, mahaviksamine, pukseerimine, maha pukseerimine, maha viskama, ärakirka* jne;
- 9. sp: *kupima, kopeerima, spikkima, spikeerima, spikutama, spikkuma, spaikima, maha vehkima, puksima, viksimine, maha viksimine, pikkima, treima, ärakirja tegema* jne.

Kokkuvõte

Eesti õpilasslängi tekkemehhanisme (tuletusallikaid) oli 7. sotsio-perioodil mõnevõrra vähem kui 9. perioodil, kuigi slängi loomise põhimõtted olid samad. Põhjus on oletatavasti selles, et eesti õpilassläng oli alles kujunemisjärgus.³

Oluline on rõhutada, et Eesti ühiskond on paljuski muutunud. Eesti ühiskond avaneb maailmale, saades samas globaliseeruvalt maailmalt ja infoühiskonnalt mõjutusi. Ühiskonna muutused peegelduvad keeleski. Kirjutaja arvates on õpilasslängi muutustest 7 ja 9. sotsio-perioodil kõneldes kõige suuremad erinevused just erinevates teemavaldkondades, s.t et teemad, millest mõtlesid ja kõnelesid nende perioodide õpilased, on väga erinevad. Jättes kõrvale teaduse ja tehnoloogia arengust tingitud slängisõnavara muutused ning vaadates teemasid, millest mõlemal perioodil kindlasti juttu pidanuks tehtama, ilmneb üks oluline erinevus. Nimelt 7. sotsio-perioodi õpilasslängi materjalist ei ole õnnestunud leida nt seksuaalse teema sõnavara, samas 9. sotsio-perioodil on see väga produktiivne. Ei ole üheselt selge, kas ei ole selle teema sõnavara kogutud või oli tegemist tabuteemaga.

Võrreldes samu teemasid, õpilase "ametikeelendeid" ehk žargonisme (vt Tender 1994: 297–298), ei ole muutused slängisõnavaras eriti märkimisväärsed.

KIRJANDUS JA ALLIKAD

- Aljas, T. 1991.** Õpilassläng ja selle morfoloogia. Diplomitöö. Käsikiri Tallinna Pedagoogikaülikoolis.
- Allik, C. 1928.** Tallinna keskkooliõpilaste erikeelest. – Eesti Keel 1–2, 3–11.
- Erelt, Mati 1999.** 1990. aastad eesti keele uurimises – Akadeemia 10, 2053–2067.
- Hakulinen, Auli 1995.** Soome kõnekeelest. – Vikerkaar 7, 52–57

---

³ Tiit Hennoste kirjutab, et 7. sotsio-perioodil peaksid tekkima sotsiolek-tid, kuid neid siiski ei teki, kuna aega jääb napiks ja sotsiaalsed grupid on liiga väikesed oma allkeele püstitoidmiseks (Hennoste 1997: 62).

- Hennoste, Tiit 1997.** Eesti keele sotsioperiodid. Üldpilt. – Pühendus-
teos Huno Rätsepale. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised
7. Tartu. 45–66.
- Kasik, Reet 1999.** Eesti keeleteaduse doktorid. – Keel ja Kirjandus 11,
776–782
- Künnapuu, Alma 1929.** Põltsamaa õpilaste erikeelest. Käsikiri Eesti
Keele Instituudis.
- Loog, Mai 1991.** Esimene eesti slängi sõnaraamat. Tallinn.
- Loog, Mai 1992.** Sanat tyttöjen ja poikien puhessa. Tutkimus Tallinnan
koululaisten puhekielesta ja slangista. Opera fennistica linguistica.
Tampere.
- Maruste, Rait 1988.** Kuritegelik subkultuur tätoveeringutes, žestides,
slängis. Tartu: Eesti Akadeemiline Õigusteaduse Selts.
- Mätlik, M. 1928.** Narva keskkoolide õpilaste erikeelt. Eesti keele *cum
laude* seminaritöö. Käsikiri Tartu Ülikooli eesti keele õppetoolis.
- Olli, Raili 1986.** Yleiskielestä poikkeava sanasto jyvaskyläläisten ja
eteläpohjalaisten puhekielessä. – Nykysuomalaisen puhekielen
murros. Jyväskylän osatutkimus. Raportti 4. Jyväskylä. 1–32.
- Raam, Villem 1935.** Tartu õpilaste erikeelt, I–IV. Seminaritöö. Käsikiri
Tartu Ülikooli eesti keele õppetoolis.
- Saluveer, Eerik 1937.** Rakvere õpilaste erikeelt, I–II. Seminaritöö. Kä-
sikiri Tartu Ülikooli eesti keele õppetoolis.
- Tender, Tõnu 1983.** Tallinna 20. Keskkooli õpilasslängi. Käsikiri
T. Tenderi valduses.
- Tender, Tõnu 1984.** Tänapäeva õpilasslängi. – Keel ja Kirjandus 3,
168–171.
- Tender, Tõnu 1992.** Eesti släng: olemus ja uurimislugu. Diplomitöö.
Käsikiri Tartu Ülikooli eesti keele õppetoolis.
- Tender, Tõnu 1994.** Eesti släng: olemus ja uurimislugu. – Keel ja Kir-
jandus 5, 291–299; 6, 346–355.
- Tender, Tõnu 1996.** Eesti släng: olemus, uurimislugu, sissevaade
vanglaslängi. Magistratöö. Käsikiri Tartu Ülikooli eesti keele õppe-
toolis.
- Töldsep, P. 1928.** Õpilaste erikeelest. Sõnu Tartu keskkoolidest. Käsi-
kiri Tartu Ülikooli eesti keele õppetoolis.

MÜÜGILÄBIRÄÄKIMISED KUI INSTITUTIONAALNE DIALOOG

Andriela Rääbis, Riina Vellerind

Tartu Ülikool

1. Sissejuhatus

Käesolevas artiklis vaadeldakse telefoni teel peetud müügiläbirääkimisi. Uuritakse, missuguseid vahendeid müüja kasutab eesmärgi saavutamiseks ning mille poolest erinevad müügivestlused muudest institutsionaalsetest vestlustest. Analüüsitavad tekstid on pärit Tartu Ülikooli suulise kõne korpusest (RTF grant 3105).

1.1. Meetod

Käesoleva uuringu meetodiks on konversatsioonianalüüs. Konversatsioonianalüüs uurib eelkõige seda, kuidas suhtlus sünnib osalejate ühistööna (vt nt Hakulinen 1986; Tainio 1997; Hennoste 1998a; Hutchby, Wooffitt 1998).

Tõstetakse esile kolm keskset vestlust loovat liigendust:

- 1) vooruliigendus;
- 2) sekventsiliigendus;
- 3) parandusliigendus.

Need kolm samaaegselt toimivat liigendust on suhtluse eelduseks ning alles nende taustal tõlgendavad kõnelejad sõnu ja lauseid. Need liigendused toimivad nii argivestluses kui ametlikus vestluses, nii vahetus vestluses kui telefonivestluses, nii dialoogis kui polüloogis.

Vooruliigendus. Vestlus koosneb kõnevoorudest. Voor on ühe kõneleja jätkuv häälesolek, kõik see, mida ta ütleb enne, kui järgmine kõneleja jutu üle võtab. Voor koosneb lausungitest. Lausungite piiril on võimalikud voorusiirdekohad, kus järgmine kõneleja saab vooru võtta. Vooruvaheldus toimub kindlate reeglite järgi. Vooru ülemineku reeglistik on järgmine:

1. Voo ru esimeses voo rusiirdekohas teostub üks järgmistest võimalustest:

- a) kui häälesolija valib järgmise kõneleja, on sellel õigus ja kohustus võtta voor; teistel seda õigust ja kohustust ei ole;
- b) kui järgmist kõnelejat ei ole osutatud, võib igatüks ennast ise valida;
- c) kui järgmist kõnelejat ei ole osutatud ja keegi ennast ise ei vali, võib häälesolija jätkata.

2. Kui kasutatakse reeglit 1c, rakendub kogu reeglistik uuesti järgmises voo rusiirdekohas.

Vooruvaheldus võib toimuda sujuvalt, pealerääkimisega või pausiga. Pealerääkimine tekib siis, kui teine vestleja ei oota ära kõneleja voo ru lõppu, vaid alustab oma voo ru tema kõnelemise ajal. Enamasti toimuvad üleminekud voo rudel vahel ladusalt: pealerääkimist ning pikki pause on vähe.

Sekventsiliigendus. Vestlus on üles ehitatud sekventsides ehk järjenditena. Sekvents moodustavad järjestikused sisult kokku kuuluvad voo rud. Iga voor ennustab mingil määral, missugust voo ru on tema järel oodata. Samuti on iga voor tehtud sobivaks eelneva voo ruga. Mõned voo rud annavad ainult viiteid, milline voor on selle järel sobiv. Teised voo rud nõuavad teatud kindlat tüüpi järgmist voo ru. Kahe voo ru kogumeid, milles voo rudevaheline side on eriti tugev, nimetatakse naaberpaarideks (Raevaara 1997: 75–92). Naaberpaarid on nt tervitus–tervitus, küsimus–vastus, pakkumine–tagasilükkamine.

Naaberpaari tunnused on järgmised:

- kahest voo rust koosnev tegevusüksus
- voo rud on ideaaljuhul kõrvuti
- voo rud on eri kõnelejate esitatud
- naaberpaar on jagatav esiliikmeks ja järelliikmeks
- teatud tüüpi esiliige nõuab teatud tüüpi järelliiget.

Naaberpaari järelliikme esitaja peab vahel valima kahe vastandliku võimaluse hulgast. Näiteks võib palvele vastata nõustumise või keeldumisega. Seda valikut juhib eelistusjärjestus. Esiliige loob ootuse teatud tüüpi järelliikme suhtes. Näiteks palve loob nõustumise ootuse – see on eelistatud valik. Kui vastuvõtja voor

ei ole eelistatud järelliige, tõlgendatakse see mitte-eelistatavaks. Mitte-eelistatud voor püütakse edasi lükata, varustatakse seletusega või kujundatakse keerukamaks.

Parandusliigendus. Suhtluses võib tekkida mitmesuguseid probleeme: ebatäpne sõnavalik, keelevääratus, valestimõistmine jne. Konversatsioonianalüüs ei lähtu sellest, et kõnes on mingi teoreetiline viga. Teda huvitab see, kuidas kõnelejad ise käsitavad mõnda kõne kohta parandust vajavana. Parandada võidakse ka grammatiliselt korrektseid asju. Parandus on protsess, mille tulemusena loodetakse probleemile lahendus leida.

1.2. Institutsionaalne vestlus konversatsioonianalüüsi uurimisobjektina

Sotsioloogilises keelekäsitluses peetakse institutsioonideks ühiskonna teatud ametlikke organisatsioone, nagu kohus, massikommunikatsioon, tervishoid jms. Teiselt poolt kutsutakse institutsioonideks selliseid kooselu nähtusi, millel on võimaliku ametlikkuse kõrval ka palju ebaametlikke ilmnemisviise: perekond, religioon, sõprus.

Konversatsioonianalüüsis viitab termin *institutsionaalne vestlus* ametlike institutsioonide uurimisele (Peräkylä 1997: 177–180). Analüüsitakse seda, kuidas inimesed täidavad näiteks arsti ja patsiendi, intervjuerija ja intervjueritava, kohtuniku ja kaebealuse jne rolli, kuidas nad loovad kõneldes vastavat identiteeti. Institutsionaalsed vestlused on ametnike ja klientide vahelised kõnelused, aga ka ametnike omavahelised kõnelused, kus kliendiks on teine ametnik. Kõik ametiisikute vestlused ning ametiasutuses peetavad vestlused ei ole aga institutsionaalsed vestlused. Institutsionaalse vestluse puhul täidavad osalejad mingeid institutsionaalseid ülesandeid. Arst ja patsient võivad rääkida näiteks ilmast või ühistest harrastustest. Niisugune vestlus võib mõnel juhul teenida ametialaseid huve, mõnel juhul mitte.

Paul Drew ja John Heritage (1992) vaatlevad institutsionaalset vestlust järgmistest aspektidest.

1. Sõnade ja kujundite valik. Sõnavalik on oluline vahend, mille abil kõnelejad loovad vestluse ametliku konteksti. Inimesed

kasutavad sõnu, mis sobivad nende rollidega ametlikus situatsioonis.

2. Vooru kavandamine.

a) tegevuse valimine. Iga vooruga tehakse midagi: küsitakse, antakse nõu jne. Seega tuleb vooru kavandades valida kõigepealt tegevus.

b) tegevuse keelelise esituse valimine. Mis tahes tegevust võib väljendada keeleliselt erinevatel viisidel: kõneleja peab lisaks sõnavalikule valima ka lauseehituse, otsustama, mis järjekorras eri elemendid toodetakse jne. Vooru ehitus sõltub sageli kõneleja institutsionaalsest rollist.

3. Sekventsistruktuur. Naaberpaaride ja pikemate sekventsides ülesehitus, naaberpaari esi- ja järelliikme vahel olevad vahe-sekventsid jne võivad olla seotud osalejate rollidega institutsionaalses kontekstis. Vooruvahetus võib olla juhitud antud situatsioonis kehtivate reeglite poolt (nt kohus, kool). Paljudes ametlikes situatsioonides (nt arsti-patsiendi vestlus, intervjuud) toimub suhtlus küsimus-vastus-vormis. Eri tüüpi situatsioonides on see sekvents aga erinev: näiteks õpetaja esitab küsimusi, mille vastuseid ta juba teab, ning reeglina järgneb õpilase vastusele õpetaja voor, milles ta annab vastusele hinnangu. Institutsionaalsele vestlusele on iseloomulikud ka kindla malli järgi läbiviidavad sissejuhatused ja lõpetamised.

4. Vestluse kogustruktuur. Paljudes ametlikes situatsioonides sooritatakse mingeid tegevusi teatud kindlas järjekorras. Seetõttu koosneb ka vestlus neis situatsioonides sekventsides, mis järgnevad üksteisele teatud järjekorras. Kuid iga konkreetse vestluse ülesehitus sõltub suurel määral konkreetsest situatsioonist ning selles osalejatest.

5. Sotsiaalsed suhted.

a) ametialane neutraalsus. Ametiisikud ja osaliselt ka kliendid püüavad vestluses olla käsitletava suhtes neutraalsel positsioonil.

b) vooruvahetuse ebasümmeetrilisus. Institutsionaalne vestlus on tavaliselt ebasümmeetriline. Paljudel juhtudel on osaleja staatuse ja rolli ning diskursiivsete õiguste ja

kohustuste vahel otsene seos. Asümmeetriat põhjustavad järgmised asjaolud.

- Vestlus toimub sageli küsimus–vastus-vormis. Ametiisik (arst, õpetaja, intervjuuerija jne) juhib vestlust, otsustades, millest räägitakse ning kui pikalt räägitakse. Teisel osalejal on initsiatiivi haaramiseks vähe võimalusi.
- Osalejatel on erinevad teadmised. Seda asümmeetriat on kõige rohkem uuritud arsti–patsiendi vestlustes. Erinevused mingi probleemi meditsiinilise definitsiooni ja patsiendi võhikliku versiooni vahel põhjustavad sageli arusaamatusi ja konflikte.
- Ametiisiku jaoks on situatsioon rutiinne, kliendi jaoks unikaalne ja isiklik. Klient võib mingit tüüpi ametlikku situatsiooni sattuda vaid kord elus ning ta ei käsitse oma probleemi rutiinse juhtumina.

Institutsionaalses vestluses toimivad samad liigendused kui argivestluses: vooruliigendus, sekventsiliigendus, parandusliigendus. Konversatsioonianalüüsi huvitab siin eelkõige see, kuidas nende liigenduste kaudu luuakse institutsionaalne kontekst ning täidetakse institutsionaalseid ülesandeid.

1.3. Materjal

Käesoleva analüüsi aluseks on ühe rahvusvahelise koolitusfirma töötajate autentsed telefoni teel peetud müügivestlused. Koolitusfirma õpetab kliente müüvalt esitama oma tooteid ja tegutseb ka ise nende põhimõtete järgi. Kliendina käsitletakse firmat, eesmärgiks on koolitada klientfirmast nii palju töötajaid kui võimalik. Kliendiga peetakse läbirääkimisi läbi kontaktisiku, kes esindab tervet klientfirmat. Müügiläbirääkimised koosnevad kümnetest telefonikõnedest potentsiaalsetele klientidele. Tegemist on pikaajalise protsessiga, ajavahemik eri etappide vahel võib olla isegi pikem kui kalendriaasta. Läbirääkimiste etapid on järgmised.

1. Ettevalmistus. Enne helistamist hangib müüja võimalikult palju informatsiooni kliendi tausta, maksevõime, töötajate arvu

- jms kohta. Täpsustatakse eesmärk, mida soovitakse saavutada, ja koostatakse kliendi kohta kartoteegikaart.
2. Müügiläbirääkimiste avamine. Selle etapi eesmärk on tutvustada koolitusfirmat ja ennast, luua positiivne õhkkond, panna klient asjast huvituma, motiveerida teda vestlema.
  3. Kliendi kaardistamine. Selgitatakse kliendi üldist (majanduslikku) olukorda, eelkõige püütakse leida tema vajadus koolituse järele.
  4. Argumenteerimine. Koolitusfirma mõistes tähendab argumenteerimine veenvaid põhjendusi kliendi vajadustest lähtudes.
  5. Otsuse saavutamine. Selle all mõeldakse igasugust kliendipoolset kindlat seisukohavõttu pakkumise suhtes, eelkõige muidugi ostuotsust. Kuid ka keeldumine on otsus. Otsuse saavutamine võib tähendada, et lepatakse kokku järgmise kontakti aeg või see, mida klient peab tegema / otsustama järgmiseks kontaktiks.
  6. Jätkutegevus. Jätkutegevuseks nimetatakse jälgimisvestlusi, milles esitatakse küsimusi läbitud kursuse kohta ja võimalike õppimisplaanide kohta tulevikus.

Tartu Ülikooli suulise kõne korpuse käsutuses olevad müügi-vestlused on eelkõige müügiläbirääkimiste avamise etapi kõned. Lindistused on saadud kahes etapis: esimesel lindistusaastal (1997) olid need müügiläbirääkimiste avamise kõned, järgmisel aastal (1998) lindistatud kõned sisaldavad ka läbirääkimiste muid etappe. Kõik nimed on osalejate anonüümsuse huvides transliteeritud asendatud. M tähistab müüjat, K klienti.

1.4. Uuringu hüpoteesid

Vaatleme müügi-vestlusi samadest aspektidest, millele on kesken-
dunud Drew ja Heritage.

Institutsionaalne vestlus on tavapäraselt neutraalne. Situa-
siooni avalikkus/ametlikkus seab keelekasutusele omad piirid.

Erinevalt muudest institutsionaalsetest vestlustest on müügi-
vestlustes sõbralikkus, tähelepanelikkus, viisakus ja ühise tausta
leidmine eesmärgi saavutamise vahenditeks. Läbirääkimiste pika
protsessi jooksul püütakse kliendiga lähedasemaks saada, dis-
tantsi vähendada ning ametlikkust hajutada. Tööhüpotees eelne-

vast lähtudes oli see, et müüjad on sõbraliku õhkkonna loomises küll vabamad oma keelekasutuses kui nad oleksid näiteks kohtusaalis, ent ametialane neutraalsus ei välju teatud piiridest. Lähemal uurimisel selgus, et müüja keelekasutus võib ulatuda vägagi familiaarse registrini. Selle selgitamine, kas tegemist on sihipärase tegevusega, nõuaks omaette uurimist.

2. Müügivestluste analüüs

2.1. Sõnade ja kujundite valik

Sõnavalik on oluline kõikides vestlustes. Ka argivestluses tehakse valikuid, missuguseid sõnu ühe või teise inimesega kõneldes ühes või teises situatsioonis kasutatakse. Ametlikus vestluses kontrollitakse oma keelekasutust üldjuhul rohkem. Sõnade ja kujundite valik osutab sellele, missuguses rollis inimene on suhtluspartnereite silmis (Peräkylä 1997: 182).

Institutsionaalses vestluses, nagu juba mainitud, eeldatakse ametiisikult neutraalsust. Konkreetsete müügivestluste pidamiseks on aga müüjaid koolitatud käituma sellest reeglist erinevalt. Koolitusfirma strateegia näeb ette neutraalsuse muutmist sõbralikkuseks, formaalsete suhete suunamist isiklikule pinnale. Seega püüavad müüjad täita kindlaid rolle ja kasutavad eesmärgi saavutamisel kindlaid rollistrateegiaid. Uusi kontaktisikuid koheldakse ootuspärase neutraalsusega, mida tuttavam on partner, seda familiaarsemaks suhtlus muutub. Järgnevas näites esinevat sündimatu sõnavalikut vaadates ei oskaks esmapilgul arvata, et tegemist on institutsionaalse dialoogiga. Müüja lubab endale sõnavara, mis argivestluses on tavaline, ent ametivestluses mõjub ebaootuspäraselt. Kontaktisiku sõnavalik on märksa vaoshoitum ja formaalsem.

- (1) M: mitte aint sellel aastal kuidas läks
K: hästi. lõpetatud. kõik.
M: kõik korras
K: mm
M: ja nüüd sa oled kohe siruli
K: nüüd olen kodus haige jah

Vaatleme, kuidas müügivestlustes kasutatakse suulise kõne sõnavara ning erialast sõnavara.

Hennoste (1998b) liigendab suulise kõne sõnavara järgmiselt: argisõnad, spontaanse kõne sõnad, dialoogisõnad.

Liigendamise aluseks on tunnuste paarid avalik / argine, spontaanne / redigeeritud, suuline / kirjalik, dialoog / monoloog.

Sõnavara tarvitamisele seab kõigepealt piirangud situatsiooni ametlikkus. Sõnu, mida ametlikus kontekstis ei sobi tarvitada, nimetatakse **argisõnadeks**, nt *kurat, õudne, jessas, säh, õlts*. Väljaspool argisuhtlust kasutatakse argileksikat enamasti vähe.

Uuritud müügiläbirääkimiste avamise kõnedes kasutatakse argisõnu vaid üksikjuhtudel: *nõrga, praegult, eksole, eksju, siuke, niuke, kuda*. Olukorras, kus mõlemad vestlejad on ametiisikud, on see täiesti ootuspärane. Näites 2 on katkend 1997 aastal lindistatud müügiläbirääkimiste avamise kõnest. Argileksikat ei tarvita kumbki osaleja.

- (2) M: et me (.) noh seda tuletan vast meelde=et=et temaga rääkisime sellest et firma sisest võibolla (.) võtta
 K: noo tähendab me olemeigi: eelkõige huvitatud firma sisest koolitusest
 M: a'haa
 K: jah.
 M: ei=se=on (.) e oleks siss ee lähtuvalt ütleme sin: nendest inimestest kes klientidega tegelevad (1.0)
 K: .hh tähendab ma ei ole vaadanud läbi: ee seda mis teil sin on. .hh seles mõtes=et ma ei oska öelda tähendab=et missugused teemad praegu mida teie: koolitate oleksid meile huvitavad noh kuigi praegu ma nimodi võtsin ta ette ja vaatan et sin mõned teemad tööpoolest on. .hh aga ma ütleks kohe nimodi (.) et e teisest poolaastast oleme me huvitatut ee teatud teemade sisse ostmisest (.) majja,
 M: a'haa

Müüja üks eesmärk on aga aja jooksul kliendiga järjest lähedasemaks saada, distantsti ja ametlikkust vähendada. Pikaajalise kliendiga vesteldes lubab müüja endale märksa vabamat keelekasutust. Järgmises näites on katkendid ühest 1998. aastal lindistatud

müügivestlusest. Lisaks argisõnadele on selles vestluses ka ametlikus situatsioonis kohatuna tunduvaid väljendeid. Liigne kõnekeelsus ei tule aga alati arusaamisele kasuks: sõna *digrii* mõistab klient paraku valesti. Argisõnu ja -väljendeid tarvitab ka klient, kuid tema kõnepruuk on müüja omast siiski neutraalsem.

- (3) M: ja nüd sa oled kohe **siruli**
 K: nüd olen kodus haige jah
 M: hehehh {-} **kas pidu oli õhtul nii kõva** et nüd on et ei {-} {-} tööle tulla või milles asi
 K: ei pidu tuleb alles järgmine nädal aga
 M: ahah
 K: aga ilmselt se oli nüd noh mul oli nagu haiguse vimm õppimise ajal sees ja ja ilmselt see et tuli eksam teha hoidis nagu jalul ja sis kui se pingelangus oli sis **viskas**
 M: mhm e mis sul nüd sis **digrii** on
 K: ei mina tea angiin või midagi sellist
 M: ei hehehe ma pean silmas seda seda seda teaduslikku kraadi
 ...
 M: aga muidugi sa oled nii terve et sad praegu rääkida et **oksendama ei aja** praegu
 K: [heh \$ ei aja \$]
 M: [hehehe] mhm et=et sa ise millal sa tööle lähed
 ...
 M: aga nüd sis sulle ilusat paranemist
 K: ((naeruturtsatus))
 M: **ja päikest sinu aknasse ja ja**
 K: {-}
 M: \$ **puna sinu põsele \$ ja ja koldreksi sinu teetassi hehehe**
 K: mhm
 M: **kule okei** kõike head sulle
 K: tänan
 M: **no tšau**
 K: **tšau**

Nagu juba eelmises näites nägime, kasutavad nii müüjad kui kliendid lisaks argisõnadele vahel ka pigem argisuhtluse kui

ametlikku suhtluse sobivaid metafoorseid väljendeid. Müüja jaoks on see võimalus ametlikkuse hajutamiseks, omamehena näimiseks, samasse rühma kuulumisele osutamiseks. Näidetes 4 ja 5 kasutab metafoorseid väljendeid müüja.

(4) M: ja see on kõik aitab aitab sellist **kambavaimu** (1.0)
süvendada=ja

K: see on meil sügav niigi.

M: õngi.

K: ja

M: se on rõõm kuulda. (...) paljudes kohtades see (.) natuke-
ne: võibolla (...) võibolla **lonkab** ikka et=et

(5) M: .hh aga vöbola=t sis tõesti=et et ee **võtta** sihikule se
sep tembri (0.8) kuu?

...

M: aga kuidas teile tundub nüüd müügiinimeste poole pealt
millal oleks se sobiv aeg=et enim (0.5) sellist
hooaja algust juba saaksid selle (1.0) **koolituse**
süsti.

Kliendid kasutavad argikeelseid väljendeid rohkem. Müüjaga võrreldes ei pea klient kõneldes sedavõrd pingutama ning seetõttu kontrollib ta oma keelt vähem. Argikeelsete väljendite kasutamine võib olla ka signaaliks selle kohta, et ka kliendi arvates on distants vähenenud. See tähendab, et müüja on saavutanud oma eesmärgi. Näidetes 6 ja 7 kasutab klient argikeelseid väljendeid.

(6) K: =noh <esimene> kord olid ta on noh nii uudne et=et endalgi **hakkab pea ragisema**

(7) M: jah ma usun teile sobiks juhid ja sekretärid et selline et sellised valdkonnad et sekretäri kursused on ka: olemas täitsa

K: no selge aga ma ütlen et neid neid pakkumisi on **tuleb nigu nigu Väन्द्रast saelaudu** neid juhid ja sekretärid

Teise rühma moodustavad **spontaanse kõne sõnad**. Nende sõnade olemasolu määrab eelkõige suulise teksti tegemise tempo. Spontaanse kõne sõnu kasutatakse kõige rohkem argikõnes, vähem spontaanses ametlikus kõnes ja spontaanses argikirjas.

Müügivestlustes on spontaanse kõne sõnadest kasutusel peamiselt pragmaatilised partiklid (*no, nii, eksju, onju, tähendab, vat*). Varasemaid ja hilisemaid lindistusi võrreldes ei ole spontaanse kõne sõnade kasutamisel erinevust märgata.

Kolmas rühm suulise kõne sõnu on **dialoogisõnad**. Dialoogisõnu kasutatakse dialoogi ülalhoidmiseks. Siia rühma kuuluvad eelkõige pragmaatilised partiklid (*jah, nii, noh, aha*) ning üneemid (*mhmh*). Müügivestlustes tarvitatakse dialoogisõnu väga palju. Müüja peab kliendi kannatlikult ära kuulama ning andma aktiivselt tagasisidet, et väljendada oma tähelepanu ja huvi. Kuivõrd tegemist on telefonivestlustega, ei saa neis kasutada silmast-silma-suhtluse juurde kuuluvaid mitteverbaalse tagasiside andmise vahendeid ja tuleb hakkama saada verbaalse tagasisidega. Seetõttu on müüja käsutuses piiratud hulk vahendeid, et oma huvitatust väljendada – sõnad ise, toon, millega ta neid lausub, ja paus. Müügivestlustes on kaht liiki tagasisidet:

- neutraalne tagasiside (*mhmh, jah, jaa*);
- emotsionaalsed kommenteerivad reaktsioonid (*just, ahaa, tõesti, õige, ja=jaa, täpselt, väga=ea, suurepärane, se on rõõm kuulda, se on väga meeldiv, ahaa täpselt nii jah, no seda küll jah, seda muidugi*). Rääkijale peab jääma mulje, et kuulaja on tähelepanelik, koostööaldis, mõistev, optimistlik. Müüja võib kliendi voorudele reageerida sedavõrd liialdatud emotsionaalsusega, et see mõjub afektiivselt.

(8) K: jah vat mina: (.) ma ei ma ei ole sin nii kaua=

M: =jah ´täpselt et=

K: =ma ei oska seda kommen´teerida.=

M: =te tulite ´hiljem natuke (.) on mul ´see ka ´meeles. (.)

SUUREPÄRANE

Kui võrrelda varasemaid ja hilisemaid lindistusi, võib märgata, et tagasiside oluliselt ei muutu. Varieerumine toimub peamiselt isikuti: mõni inimene reageerib partneri voorudele tunduvalt emotsionaalsemalt kui teine.

Paljudel aladel on olemas oma **erialane sõnavara**. Terminite kasutamine eeldab, et partner neid mõistab (Brown, Levinson 1987: 124). Konkreetse koolitusfirma õpetussõnades müüjatele on väga selge juhised terminoloogia kasutamisest kliendiga vestle-

misel. Terminoloogia kasutamist tuleb vältida, sest kui klient sellest aru ei saa, siis võib talle jääda mulje, et müüja tahab targemana näida. Kuna klient aga aru ei saa, siis tema näib järelikult rumalamana. Seesuguse olukorra tekitamine ei soosi kliendi ostusoovi tekkimist. Ainus lubatud terminoloogia on kliendi oma. Seda võib müüja kasutada ja see on isegi soovitatav. Kui müüja annab mõista, et ta saab neist erialasõnadest aru, mida klient kasutab, näitab see ju seda, et neil on olemas ühine taustsüsteem, et müüja on n-ö oma ja seetõttu mitte ohtlik sissetungija, keda tuleb tõrjuda, vaid hoopis sõber, keda tuleb hoida. Kasutatakse nt järgmisi termineid: *marketing / turundus, investeerima, projekt, efektiivsusnäitajate lähteplatvormi planeerimine, referents, auditeerimine, aktiivne müük, protsessijuhtimine, kvaliteedijuhtimine* jt.

Kokkuvõttes võib öelda, et müügivestluste sõnavara valikus on kõige silmatorkavamad kaks nähtust:

- 1) argikeelendite hulga suurenemine müüja ja kliendi tutvusastme suurenedes,
- 2) müüjapoolse hoiakulise, afektiivse tagasiside rohkus.

2.2. Sekventsstruktuur

Igasugune vestlus on üles ehitatud sekventsides ehk järjenditena. Iga voor võimaldab teatud määral ennustada, missugust vooru on tema järel oodata. Samuti on iga järgnev voor tehtud eelneva voo-ruga sobivaks. Mõned voorud on pragmaatiliselts lähemalt seotud kui teised, moodustades naaberpaare. Müügivestlustes on kõige sagedasem naaberpaar küsimus – vastus (Vellerind 1997: 43). Kuna enamiku vaadeldud vestluste eesmärk on kliendi kaardistamine (tema üldise olukorra selgitamine), siis on ootuspärane, et müüja esitab rohkesti küsimusi. Õigesti ja täpselt formuleeritud küsimusele saab ka võimalikult täpse ja informatiivse vastuse. Küsimused jaotuvad põhimõtteliselt kaheks: avatud ja suunavad küsimused. Suunavad küsimused on *kas-tüüpi*. Informatsiooni hankimiseks sobivad avatud küsimused, mis algavad küsisõnades *mis, kuidas, millal, missugune* jms.

- (9) M: ahaa? (.) <referents> ee missugune referents on teil
Tiritamme kohta?

Suunava küsimusega suunab müüja vastuse temale sobivas suunas.

(10) M: nii et=et te lubate mul helistada veel jah? (.) \$ jaanuarikuus. \$

K: sellest (.) sellest ma ei keela aga >praegu ma küll lõpetaks sellepärast, et mul,<

Normjuhul peaks küsimusele kohe järgnema vastus. Tegelikus vestluses kaldutakse normist sageli kõrvale. Kõrvalekaldeid tajutakse veana. Kui küsimusele ei järgne vastust, kordab küsimuse esitaja küsimust, formuleerib selle ümber või täpsustab. Sellega osutab ta, et vastuse puudumine on ebatavaline ja ootusvastane. Näites 11 ei vasta klient küsimusele, vaid jätkab poolelijäänud mõttekäiku. Müüja kordab ning täpsustab küsimust.

(11) M: a mille põhjal te muidu valite koolitajaid? =

K: =see ei tähenda s:ugugi seda et ta seda tulev- (.) tulevikus ei ole langend,

M: mhmh.=

K: =ei (.) ei tule (.) selleks,

M: ja ja. >aga mille põhjal te siiani olete üldse koolitajaid valinud?< (.) kas nüüd ainult hind või midagi muud veel? (.)

K: ee: (.) hind pluss e pluss ütleme (.) referents. (.)

Küsimuse vastuvõtja võib selgitada vastuse puudumist. Sellega ta näitab, et ta teab, et temalt oodatakse vastust. Näites 12 osutab klient, et vastus puudub. Müüja täpsustab küsimust.

(12) M: ja (.) orienteeruvalt mis ajal võite (.) võiks selle (.) teema juurde tagasi tulla?

K: no täna ma (.) sellele ei vasta. (...)

M: mt et lähema (.) lähemate kuude keskel mitte? (.)

K: arvan küll mit- mitte jah. (.)

Küsimuse vastuvõtja võib omakorda esitada küsimuse, osutades, et ta vajab vastamiseks lisainfot. Niisuguse küsimusega alustab ta vahesekvents. Vahesekvents ajal vastuse ootus püsib. Näites 13 järgneb naaberpaari esiliikmele vahesekvents: klient esitab omakorda küsimuse lisainfo hankimiseks. Müüja vastab kliendi

küsimusele ja esitab kohe uue küsimuse. Esimene küsimus jääbki vastamata.

(13) M: e näiteks ütleme sis meie poolt on ä sellised valdkonnad nagu e kursused ´juhtimistasandil ´turundus müük ´klienditeenindus ka sekretäridele on kursusi (.) mida mida arvate

K: Tartus on teil esindus

M: e:i ole esindus on Talinas et seline seline küsimus oleks nüüd et kas teile (.) tehakse ka mujalt pakkumisi

Naaberpaari järelliige võib olla valitud kahe vastandliku võimuluse hulgast. Osa valikuid on eelistatavad, osa mitte. Eelistatav järelliige vormistatakse keeleliselt ühtmoodi, mitte-eelistatav järelliige teistmoodi. Eelistatav voor järgneb esiliikmele ilma pausita ning on süntaktiliselt ehituselt lihtne.

(14) M: nii et sis te teate et me tegeleme koolitusega mis puudutab (.) juhtimist marketingi müüki ja teenindust.

K: jah. oleme saanud ka teie koolituskalendri.

Mitte-eelistatav voor hilineb, varustatakse seletusega või kujundatakse keerukamaks. Näites 15 on müüja sunnitud kliendile eitavalt vastama. Eitust püütakse pehmendada sõnaga *otseselt* – jääb alles võimalus, et kaudselt siiski ka rehkendamist käsitletakse. Lisaks sellele tahab müüja pakkuda midagi, mida kursustel käsitletakse, kuid kliendi vahelesegamise tõttu jääb mõte lõpetamata.

(15) K: nii ta on. (.) <ja seda (.) kahjuks (.) ei õpeta (.) mitte keegi.> (.) VAT KU MEIL ON UUS TÖÖTAJA (.) kes ei oska niimoodi rehkendada ma=ei=tea kui teie koolis seda=õpetatakse (.) võib ´olla aga ma arvan et te ei oska õpetada sda. (.)

M: mt otseselt nüüd ´rehkendamise poolt me ei käsitle aga me käsitle aga me käsitleme=

K: =ei no (.) mitte rehkendamise poolt vaid (.) ee (.) inseri (...) niiõelda (.) ´teadlikkust kes oskab (.)

Näites 16 ei vasta müüja küsimustele jällegi otsese eitusega. Eitavat vastust püütakse põhjendada ning kliendile jäetakse võimalus kokkuleppele jõuda.

- (16) K: broneeringuga tegelete
 M: hotelli broneeringuga seda sab kokku leppida kui on: vajadust
 K: a tegelikult te ei tegele
 M: no otseselt on nimodi kliendid ei ole nagu: ei ole nagu küsinud seda

Vahel on ka klient sunnitud valima naaberpaari mitte-eelistatud järellikme. Ebamugav vastus püütakse edasi lükata. Näites 17 alustab klient vooru partikliga *noh*, sellele järgneb paus. Otsese eituse asemel avaldab ta kahtlust, et on Tiritammest midagi kuulnud ning alles vooru lõpus julgeb tunnistada, et tegelikult midagi ei tea. Näites 18 järgneb eitavale vastusele pikk selgitus, miks pole saadud kataloogiga tutvuda.

- (17) M: e küsiks nüüd seda et kui hästi te tunnete ütleme 'Tiritamme kui koolits'firmat (.) olete 'kuulnud (.)
 K: noh (.) ma arvan et olen aga midagi ei meenu küll sellega seoses
- (18) M: ja (.) me saatsime teile ka eelmise aasta lõpus oma: (.) selle aasta lahtiste kursuste (.) kataloogi.
 K: ja?
 M: olete (.) te seda (.) sellega tutvunud?
 K: ku aus olla sis ei ole.
 M: mhõh.=
 K: =täandab ee (...) no meil (...) >selles suhtes et millepärast ei ole< meil=on üks <koolitus pooleli.>
 M: mhõh.
 K: täandab sin nüt {---} selle nädala lõpus lõpeb et ma ei=ole sellepärast nagu (.) otseselt tegelend=
 M: =mhõh.
 K: et võibola (.) võibola nüüd selle koolitse jätkuks võiks midagi midagi välja mõelda (.) läbi vaadata, (.)

Vaatame, kuidas klient vormistab koolitusest loobumise.

(19) K: =TEEME NII. ´täna me ´teilt ´midagi ´ei ´telli (.) aga me täname selle (...) raamatu eest ja (.) kui tõepoolest peame vajalikuks me võtame ühendust.

Näite 19 puhul on klient olnud algusest peale äraütleva seisukohal ning kõneluse lõpus teatab resoluutselt oma otsuse. Äraütlemise pehmemdamiseks tänab ta müüjat saadetud kataloogi eest ning jätab alles võimaluse edaspidiseks koostööks.

Nagu nägime, kujundatakse mitte-eelistatud voorud pikaks ja keerukaks. Välditakse otsest järsku äraütlemist, püütakse selgitada, miks ei saadud teisiti toimida.

2.3. Vooru kavandamine

Vooru kavandamine tähendab nii tegevuse kui selle tegevuse keelelise esituse valikut. Kui suhtleja räägib institutsiooni, mitte enda nimel, siis tuleb tal valida oma sõnumi edastamiseks selline keeleline väljendus, mis antud olukorras oleks optimaalne, s.t ta ei saa oma vooru kujundada sama spontaanselt kui näiteks sõbraga vesteldes.

Vaatleme, missuguseid võtteid kasutades tegutseb müüja rasketel juhtudel (klient keeldub koolitusest või peab hinda liiga kõrgeks) õigesti, püüdes konflikti vältida.

Müüja ei saa ebaseadlikult kõnelust katkestada, isegi kui see teda ärritab. Ta peab säilitama heatahtlikkuse ja sõbralikkuse, kui soovib selle kliendiga ükskõik kui kauges tulevikus veel rääkida. Mõnikord see õnnestub, mõnikord mitte. Näites 20 on müüja raskes olukorras. Vestluse algusest peale räägib klient üht ja tema teist juttu. Klient jääb kategooriliselt oma versiooni juurde ega tagane jalatäitki. Müüja püüab küll ühelt, küll teiselt poolt läheneda oma küsimustega asja tuumale, ent see ei õnnestu. Näites toodud katkendis on vestlus alles algusjärgus ja müüja püüab kategoorilist keeldumist pehmemdada sellega, et tunnustab klienti kui erialaspetsialisti.

(20) K: no (.) meie äritegevus on (.) ehitamine.

M: mt jaa?

K: ja (.) see=on täna (.) primaarne. (.) ja kõik sinna muud juurde kaasnev (.) ilmselt ma (.) noh (.) teatud mõttes (.)

mitte mina vaid ütleme me valdame seda teemat. aga sin on hoopis teised nüansid mis on täna meil e (.) nagu eluliselt vajalikud. kahjuks (...) neid ei oska õpetata koolides, ma arvan.

M: ja no kahtlemata loomulikult mis puudutab ehi- ehitse spetsiifikat siis selge on see et teie tunnete sda palju paremini

Järgmises näites on klient teatanud, et otsustas teise firma kasuks. Müüja aktsepteerib äraütlemist ning avaldab lootust edaspidiseks koostööks.

(21) K: =ma ei kahtle teie sele ´kvaliteedis (0.5) e puht ´olustiku ja võimalikud eraldi ´kasumit ei luba (1.0) ´selliseid väljaminekuid.

M: mhm mhm (1.5) no ´kena ega midagi sis sis e (.) tähendab (.) olete huvitatud e (.) üheksakümne (.) seitsmenda aasta ´materjalidest kui ned (.) nüd ´ilmuvad nüd

K: jah

M: et võibolla sis ´tõesti et kui nüd ´edaspidi (0.8) mt olete ´läbinud ´need kursused et sis=

K: =jah=

M: =sis (.) sis mõelda (1.2) mõelda ka (1.2) \$ ´Tiritamme kursuste peale \$ mhm

Üksmeelele oleku väljendamise üks võte on voozu alustamine jaa-tusega, kuna juba voozu alguses ilmneb, kas kõneleja on partneriga samal seisukohal.

(22) K: aga jah ei mul on se läbi ´vaadatud=ja (.) kahjuks ma pean ütlema=et (.) et teie (.) seda meile (.) ei suuda ´õpetada (.) mida (.) ´mina (.) tahan.

M: a-haa?

K: paraku on ta nii.

M: **jaa**, ja mida konkreetselt ee ´teie tahate? (.) mt mida te silmas peate

Kuid juhtub ka seda, et müüja ärritub ning reageerib valesti, kukub rollist välja. Näites 23 ründab müüja klienti. See on lubamatu käik, mida on võimalik tõlgendada häbematusse või ülbusena.

- (23) M: (.) ee ja (.) lähtuvalt sellest sis ma nüüd küsin et (.) millised plaanid on teil koolituse osas. (.) kas need on paika pandud nüüd selleks kevadeks, (.) ja kas on ruumi ka seal Tiritammel?
- K: ee tähendab meil on: üldjuhul ühtteist p:aika pandud küll ainult et teie hinnad ei ole meie firmale vastuvõetavad.
- M: ahaa ni=et et kas te ostate hinda või ostate te infot.

Ka klient on institutsiooni esindaja ja temalgi tuleb oma voor kujundada ametiisikule kohaselt. Tuleb ette ka selliseid vastuseid, mis hälbivad sellest reeglist ja mida on üsna kerge tõlgendada ülbitsemisena või laiamisena.

- (24) M: (.) e vot selline (.) asi et saatsin teile kaekümnekuuendal 'kataloogi.
- K: jah.
- M: on se teil käes.
- K: on.
- M: no mida arvate:.
- K: @ am: m:a ei tea Helduri kätte jäi nüüd praegu se asi et=et tema: nagu:: pidi neid asju 'vaatama kangesti sin (.) 'hoolega, @
- M: ahaa .hh
- K: et=et nagu initsia'tiiv tuli seekord 'tema poolt 'mis (.) natuke 'üllatav oli \$ asi. \$ ((naer))
- M: e (...) viimati rääkisime 'sellest et teid huvitas ütleme=mis=nüüd 'turundus ja rahvusvahelised suhted ka?

Klient räägib oma alluva kohta varjamatult halvustavas toonis, millele müüja ei reageeri. Sel viisil järgib ta institutsionaalse vestluse reeglit, et eelistatud on ametiisiku mittehinnanguline käitumine, neutraalsus.

2.4. Vestluse kogustruktuur

Vestlus koosneb tavaliselt sissejuhatausest, põhiosast (sõnumist) ja lõpetamisest. Paljudes ametlikes situatsioonides toimub vestlus päevast päeva sama malli järgi. Kinnistunud on ka põhiosa

struktuur. Näiteks arsti–patsiendi dialoog koosneb järgmistest osadest (Peräkylä 1997: 197):

- sissejuhatus;
- vaevustest rääkimine;
- uurimine (füüsiline ja/või sõnaline);
- diagnoosist rääkimine;
- nõuanded;
- lõpetamine.

See on üldistus, sageli kaldutakse niisugusest struktuurist kõrvale: sekventsid põimuvad üksteisega, mõni osa jäetakse vahele või pöörduetakse eelmise osa juurde tagasi.

Müügivestlused koosnevad laias laastus samuti kolmest osast:

- sissejuhatus;
- põhiosa ehk sõnum;
- lõpetamine.

Sissejuhatusse kuulub enda tutvustamine, teise identifitseerimine ja kui võimalik, viitamine eelmisele vestlusele. Müüja meenutab, et eelmisel korral õnnestus juba mingi kokkulepe saavutada ja see annab müüjale hea põhja, millele ehitada uus kokkulepe käesoleva vestluse lõpuks.

Põhiosa moodustab müüja ja kliendi vestluses see, mida müüja pakub ja kas see on kliendile vajalik ja jõukohane. Olevalt kliendi võimalustest ja plaanidest võib vestlus kesta kümneid minuteid või olla väga lühike.

Lõpetamiseks on kindel mall: räägitud jutt võetakse kokku, sõnastatakse kokkulepped uuesti ja lepitakse kokku uus helistamisajaeg. Järgneva kõne alustamisel on müüjal jälle võimalik viidata koos saavutatud kokkuleppele.

2.5. Sotsiaalsed suhted

2.5.1. Ametialane neutraalsus

Läbirääkimiste avamise kõnedes on jälgitav neutraalsuse nõude järgimine. Seda püüavad teha nii müüja kui kontaktisik. Näites 25 tuleb ilmsiks, et klient ei ole huvi tundnud kursuste kataloogi vastu, mida müüja lubas talle saata. Müüja reaktsioon on

neutraalne, ta ei luba endale negatiivseid emotsioone kliendi ükskõikse suhtumise pärast, vaid säilitab neutraalsuse ja kommenteerib kannatlikult, et kataloogi saatis ta vastavalt nende omavaliselisele kokkuleppele:

- (25) M: olete saanud ka kätte meie kataloogi?
 K: vist isegi oleme küll selle uue ka saanud,
 M: ja.
 K: vist mingi uus tuli?
 M: ja, oli uus kataloog mille lubasin teile saata.

Juhul kui neutraalsuse nõudest kinni ei peeta, on kaks suhte arenemise võimalust.

1. Kui kõrvalekalle tekib sõbraliku tasandi poole ja see on kliendile vastuvõetav, muutub suhtlus vabamaks ja formaalsus väheneb. See omakorda tähendab, et müüja saavutab oma eesmärgi – loob müügiläbirääkimisteks soodsa õhkkonna.

Järgnevas näites on müüjal korda läinud kliendile meele järele olla, ta tajub seda ka ise ja selleks, et veelgi kinnistada meeldivat õhkkonda, sõnastab küsimuse nii, et klient saaks seda korjata ja veenduda veelgi, et tegemist on väga hea pakkumisega:

- (26) M: nii et iseenesest see mõte teile meeldib?
 K: mõte mulle meeldib.

2. Kui kõrvalekaldes ilmnevad negatiivsed emotsioonid, muutuvad edasised läbirääkimised küsitavaks või nõuab olukorra meeldivaks tegemine müüjalt suuremaid pingutusi.

Näites 27 annab müüja kliendi tegevusele sobimatu negatiivse hinnangu. Klient reageerib sellele neutraalselt, ei lähe halvustava tooniga kaasa ega nähva omalt poolt midagi vastu:

- (27) K: ee tähendab meil on: üldjuhul ühtteist p: aika pandud küll ainult et teie hinnad ei ole meie firmale vastuvõetavad.
 M: ahaa ni=et et kas te ostate hinda või ostate te infot?
 K: me ostame (.) infot ee meile vastuvõetava hinna eest.

Vaatamata sellele, et klient säilitas neutraalsuse, jääb ta siiski kindlameelselt oma veendumuse juurde, et pakutav koolitus ei ole tema firmale taskukohane. Müüja püüab ebameeldivast olukorrast

väljuda, rakendades argumenteerimisetapi strateegiat, nn lukustust. See seisneb selles, et keskendutakse keeldumise põhjusele:

(28) M: he he ee (.) nii et te leiate et see hind on ainuke takistus sis? (.)

K: ee tähendab jah. (.)

Müügiläbirääkimiste alustamise etapis ei kanna aga sellise strateegia rakendamine vilja. Tõenäoliselt on asi ka selles, et see pakumine selgelt ületab firma ostuvõime:

(29) M: mhõh. (.) öö (.) iga hea asi on kallid ega siis kudu näiteks mida ütleb teile väljend (.) odav parfüüm?

K: ee ja kõik on õige kõik on õige aga üks igauks (.) ee (.) kasutap (.) neid võimalusi mis (.) talle hetkel on.

See kõne lõpeb siiski müüjale soodsalt, sest lepatakse kokku, et kõik võib veel muutuda ja määratakse kindlaks uue kontakti aeg:

(30) M: mh. (...) ä: ühesõnaga (...) ma (.) hoian teid kursis (.) ä ka selle infoga (.) ä (...) mis Tiritamm teeb ja saadan teile need kataloogid uued ka sügiseks välja (.) kui tulevad. (.) ja ma võtan teiega kindlasti vel ühendust >kevadepoole< ja vaatame kuidas teil on läind sobib se?

K: sobib küll. miks mitte.=

Kui neutraalsusest loobub klient ja valib tõrjumise või ebasõbralikkuse, on müüjal olukorda väga raske muuta:

(31) K: aga jah ei mul on se läbi 'vaadatud=ja (.) kahjuks ma pean ütleva=et (.) et teie (.) seda meile (.) ei suuda õpetada (.) mida (.)'mina (.) tahan.

M: a-haa?

K: paraku on ta nii.

See kõne lõpeb müüja täieliku läbikukkumisega, klient on oma eituses järeleandmatu, kuigi müüjal jätkus lõpuni kannatust olla viisakas ja neutraalne:

(32) K: ja. oleme oleme. (.) aga noh (.) see on juba nii spetsiifiline et noh meil ei ole mõtet sellest rääkida.

M: ahaa. (...) ja=

- K: =TEEME NII. ´täna ´me ´teilt ´midagi ´ei ´telli (.) aga me täname selle (...) raamatu eest ja (.) kui tõepoolest peame vajalikuks me võtame ühendust.
- M: ja (.) orienteeruvalt mis ajal võite (.) võiks selle (.) teema juurde tagasi tulla?
- K: no ´täna ma (.) sellele ei vasta. (...)
- M: mt et lähema (.) lähemate kuude keskel mitte? (.)
- K: arvan küll mit- mitte jah. (.)

2.5.2. Vooruvahetuse ebasümmeetrilisus

Institutsionaalne vestlus on tihti ebasümmeetriline. Ametnikud kontrollivad sageli vooruvahetust, kuna paljude teemade käsitlemisel on nad targema osapoolle rollis. Kuna aga müügivestluses esindavad mõlemad osapooled institutsiooni ja mõlemad on oma valdkonnas targemad, siis näeb müüjafirma strateegia ette kohelda oma vestluspartnerit kui endaga võrdset. Läbirääkimiste pidamise põhimõtted näevad küll ette, et müüja peaks vestlust juhtima. Kui aga klient on juba viidud niikaugele, et ta oma vajadustest räägib, siis näeb strateegia ette tema tähelepanelikku kuulamist ja vaid kerget suunamist. See omakorda võib tähendada seda, et vooruvahetust juhivad klient:

- (33) M: jah aga (.) oskate te praegu: (.) peast öelda et ee (.) mislaadne koolitus see on (.) et,
- K: ütleme se puudutap (.) ninimetud protsessijuhtimist ütleme ta: nüüd hõlmab kõik see kvaliteedijuhtimine ja protsessijuhtimine (.) no ta ko- kogu tändab ee (.) no ütleme meie firma ütleme juhtkonda kaksteist inimest veidi {-} inimesed
- M: ahah, ahah,
- K: sis {-} sellise paketi et (.) et noh nagu aint meie meie meie: nagu inimesed oleksid koos. (.)
- M: selge. (...) nii=et see t- tehakse teil kohapeal? (.)
- K: no ei päris kohapeal me valime ise selle kohta kus {-}=
- M: mhm, mhm=
- K: sin töö juures ei saa lihtsalt teha. et lähme lihtsalt {-} keskkonnast välja ja,
- M: mhm mhm

K: aga (.) aga aga ma=ütlen et ee: sellega ei pruugi se asi piirduda selepärast et (.) et paistab et (.) se läheb päris hästi peale.

Mõnikord on see, mida klient räägib, talle endale nii oluline, et ta ei pane müüja küsimusi sugugi tähele. Sel juhul ei saa rääkida, et klient juhib vooruvahetust, sest sisuliselt esitab ta monoloogi:

(34) M: mt et se=on ka üks ´valdkond (.) mida me (.) ´käsitleme.=

K: =noh=

M: =mis võib e (.) olla (.) kokkupuute´punktiks.

K: õige aint=et ee (.) kahjuks (.) e (.) et jõuda läbirääkimiste´ni (.) ON SEE (.) hhh mis mis selle (.) hhh primaarne on (.) alati see (.) ´hind. (.) ja kui oleme ´seles jõudnud niiõelda kokkuleppele sis ülejäänud teevad meil ära (.) ´advokaadid. (.)

M: mt ahaa? nii=et (.) ainult sis hinna ´kauplemine käib. (.)

K: täpselt nii. (.)

M: mt ja seal on kindlasti ka (.) ´oluline=et kuidas (.) välja tuua just neid erinevaid (.) erinevaid ´nüansse et milline on se=

K: =me analüüsime=ju (.) tähendab me võtame ´kümneid ja ´kümneid pakkumisi, analüüsime ned kõik põhjalikult ´läbi eks=ole võtame ´materjalide ´pakkumised (.) see on meie ´töö. (.)

Arstid võivad endale lubada patsiendi jutu katkestamise juhul, kui neile tundub räägitu konkreetse juhtumi puhul ebaoluline (Drew, Heritage 1992: 49). Müüja on arstiga võrreldes märksa ebamugavamas olukorras, kuna arstil pole tarvis oma teenuse müümisega (tavaliselt) tegelda. Müüjal on aga hädavajalik kliendile selgeks teha, et just nimelt tema firma annab kõigist teistest sama teenuse pakkujatest parima koolituse ja on seega kliendile sobilikum. See omakorda võib endaga kaasa tuua selle, et müüjal tuleb olla kuulaja rollis sagedamini ja pikemat aega kui konkreetne müügistlust iseenesest eeldaks. Järgnevas näites on just seesugune kliendi voor, mida arst tõenäoliselt katkestaks, ent mida müüjal tuleb kannatlikult kuulata:

(35) K: ja ja (.) sest et see oli jah praegu selline mis nüüd kõige (.) rohkem silma paistis ja mida nagu oleks kõige rohkem vaja (.) ja ja tegelikult ma juba jah ühes firmas täiesti sain (.) päris asjaliku materjali selle kohta (.) NII (.) ja praegu ausalt öeldes (.) rohkem ei oskagi midagi nüüd küsida või tähendab ee (.) küsida oskaks aga aga tähendab nagu (...) otseselt vajadust ei ole praegu meil=on teie brošüür olemas (...) et=et ma: praegu jah (...) ee arvan et=et=et eh noh sin on väga niukest spetsiifilist just panganduse: valdkonnas (.) vaja täiendada aga=aga=aga (.) sin müügi (.) kursused ja juhtide kursused noh net on nüüd käidud ja=ja=ja=ja noh tulevad ka ilmselt edaspidi aga praegu jah (...) kõige rohkem just on vajadus selliste: kitsalt pangandusalaste (.) kursuste järele

M: ah tõesti ja,

K: ja.

3. Kokkuvõte

Müügivestlused on niisugused institutsionaalsed vestlused, milles mõlemad osalejad on ametiisikud. Seega peavad mõlemad osapooled järgima teatud suhtlemisreegleid. Müüja jaoks on need reeglid tunduvalt jäigemad. Ta peab olema sõbralik ja viisakas, kliendi soovidega arvestama, väljendama kliendiga ühel meelel olekut, püüdma mitte näida kliendist targemana, püüdma kontakti säilitada ka kliendi keeldumise korral jne – kokkuvõttes saavutama selle, et klient veenduks pakutava paremuses teiste võimalike kursuste hulgas ja ostaks just seda koolitust. Selle eesmärgi saavutamiseks jälgib müüja sõnakasutust, valib oma kavatsuste väljendamiseks sobiva tegevuse ning selle tegevuse keelelise esituse, juhiv vooruvahetust kontaktisikut arvestades.

Läbirääkimiste edenedes ja tutvusastme süvenedes muutuvad ka müügivestlused pidevalt vabamaks. Kui müüja ja kontaktisik on omavahel juba head tuttavad, kaotavad müügivestlused oma neutraalsuse ja libisevad argisuhtluse registrisse. Olles omavahel kokku leppinud, et tegemist on omainimestega, käsitlevad mõlemad osapooled müügivestlust kui midagi meeldivat ja mõlemale

osapoolele tingimata kasulikku. Harva juhtub, et müüja ei suuda selles olukorras oma eesmärgi saavutada.

KIRJANDUS

- Brown, Penelope; Levinson, Stephen C. 1987.** Politeness. Cambridge: Cambridge University Press.
- Drew, Paul; Heritage, John 1992.** Analyzing talk at work: an introduction. – Talk at Work. Interaction in Institutional Settings. Eds. P. Drew, J. Heritage. Cambridge: Cambridge University Press. 3–65.
- Hakulinen, Auli 1986.** Vestlus keelenähtusena. – Keel ja Kirjandus 8, 449–458.
- Hennoste, Tiit 1998a.** Sissejuhatus diskursuse analüüsi. Loengud. Käsi- kiri.
- Hennoste, Tiit 1998b.** Suulise kõne sõnavara. Sissejuhatav ülevaade. – Oekeeta asijoo. Commentationes Fenno-Ugricae in honorem Seppo Suhonen sexagenarii. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 228. Helsinki. 156–167
- Hutchby, Ian; Wooffitt, Robin 1998.** Conversation Analysis. Cambridge: Polity Press.
- Peräkylä, Anssi 1997.** Institutionaaline keskustelu. – Keskustelun- analüüsin perusteet. Toim. L. Tainio. Tampere: Vastapaino. 177–203.
- Raevaara, Liisa 1997.** Vierusparit – esimerkinä kysymys ja vastaus. – Keskustelunanalüüsin perusteet. Toim. L. Tainio. Tampere: Vastapaino. 75–92.
- Tainio, Liisa (toim.) 1997.** Keskustelunanalüüsin perusteet. Tampere: Vastapaino.
- Vellerind, Riina 1997.** Suulise vestluse struktuur telefoni teel peetud müügiläbirääkimiste näitel. Bakalaureusetöö. Käsi- kiri Tartu Ülikooli eesti keele õppetoolis.

TRANSLITERATSIOONIMÄRGID

	langev intonatsioon
?	tõusev intonatsioon
	poollangev intonatsioon
	rõhutamine
[ ]	pealerääkimine
(.)	mikropaus (0.2 sek või lühem)
(...)	mikropausist pikem paus
(0.5)	pausi pikkus sekundites
=	kaks üksust liituvad ilma pausita
> <	kiirendatud löik
< >	aeglustatud löik
**	muust kõnest vaiksem löik
AHA	(suurtähed) hääle kõvendamine
e::i	(kaksikpunkt) häälikuvenitus; mida enam kaksikpunkte, seda pikem venitus
si-	(sidekriips) sõna jääb pooleli
{või}	ebaselgelt kuulnud löik
{-}	ebaselgeks jäänud sõna
{---}	pikem ebaselgeks jäänud löik
(( ))	litereerija kommentaarid ja seletused situatsiooni kohta
he he	naer
s(h)õna	(sulgudes olev h sõna sees) sõna on lausutud naerdes
\$ \$	naerev hääle, kuid mitte tõeline naer
@ @	hääletooni või hääle kvaliteedi muutumine
.hh	sissehingamine
hh	väljahingamine
.jaa	(punkt sõna ees) sõna on lausutud sisse hingates
mt	matsutamine

EESTI SUULISTE NARRATIIVIDE KEELELISI ERIJOONI

Liina Lindström, Piret Toomet

Tartu Ülikool

1. Sissejuhatus

Käesolev artikkel on katse anda lühike ülevaade eesti (peamiselt suulisi) narratiive iseloomustavatest joontest: pronoomenite kasutusest, aegade kasutusest, sõnajärjest, verbivalikust. Kuna oleme narratiivide uurimisel alles algusjärgus ning olemasolev ja analüüsitud materjali hulk ei ole kuigi suur, tuleks seda võtta kui sissejuhatust selle tekstitüübi uurimisse.

Eristame kaht tüüpi narratiive – personaalseid ja vahendatud narratiive – ning peatume ka vahendatusest tingitud nähtustel.

Töö materjaliks on peamiselt TÜ üldkeeleteaduse õppetooli juures valmiv suulise kõne tekstikogu (ETF grant nr 3105), millest on analüüsitud 26 lühemat või pikemat narratiivi. Neist 12 olid personaalsed, 14 vahendatud narratiivid.

Näidetes kasutatud transkriptsioonimärkide kohta vt Rääbis ja Vellerind käesolevas kogumikus.

2. Narratiivist üldiselt

Elisabeth Gülich ja Uta Quasthoff (1985: 170–172) on kokku võtnud teiste uurijate poolt välja toodud narratiivi defineerimise kriteeriumid.

1. Narratiiv annab edasi toimunud või kujutletud sündmusi. Kui sündmused on välja mõeldud, esitatakse need nii, nagu need oleksid minevikus toimunud.
2. Narratiivide puhul on väga tähtsal kohal tegevus.
3. Narratiiv põhineb *lool* – üksiksündmusel, mis leiab aset teatud ajal teatud kohas.
4. Loo sündmustega peab kaasnema teatud transformatsioon või muutus.

5. Loos toimuv peab olema ebaharilik või normidest kõrvalekalduv, st huvitav. See, mida ebaharilikuks peetakse, sõltub konkreetsest kultuurist.
6. Narratiivis kirjeldatavates tegevustes ja sündmustes osalejad on tavaliselt inimesed või muud elusolendid. Kui see nii pole, on elutu enamasti inimesestatud – neil on kas inimese omadused või nad tegutsevad nagu inimesed (nt muinasjutt).
7. Suulises narratiivis identifitseerib jutustaja end tavaliselt ühe loos osalejaga.
8. Narratiivil on oma kindel ülesehitus, sisemine struktuur (Labov ja Waletzky 1967), eriline aegade kasutus (Schiffrin 1981; Wolfson 1979) ja eriline konnektiivide kasutus (Schiffrin 1987: 128–190, 228–266).

Lisaks sellele on suuliste narratiivide puhul märgitud veel rohkem hinnangulisust, detailirohkust ning rohkem otsese kõne kasutust.

Nendele Güliche ja Quasthoffi poolt oluliseks peetud kriteeriumidele vastavad väga mitmed erinevat tüüpi narratiivid, näiteks muinasjutud, lood igapäevasest elust, anekdoodid jne.

Käesolevas artiklis oleme eristanud kaht tüüpi narratiive: 1. isikus jutustatud narratiive (personaalsed narratiivid) ning 3. isikus jutustatud narratiive (vahendatud narratiivid).

Need kaks tüüpi erinevad üksteisest eelkõige teksti päritolu (või vahendatuse) poolest.

Personaalse narratiivi jutustaja on ühtlasi selle autor. Ta annab edasi oma kogemusi, iseenda poolt läbi elatud sündmusi, vahendab seega iseenda tegevust minevikus. Personaalne narratiiv on tavaliselt tekstina vähem läbi töötatud kui vahendatud narratiiv, eriti kui seda jutustatakse esimest korda. Toimunud sündmusi alles vormitakse tekstiks. Tekst küpseb korduvate jutustamiste käigus. Personaalse narratiivi puhul ei ole kõnelejal põhjust kahelda teksti tõeväärtuses, kuna ta on sündmustes ise osalenud. Näites (1) on tegemist personaalse narratiiviga.

- (1) J: tead Raina=väh. (1.2) seal linnas. (1.0) me kõnnime onju seal Raekoja=platsis. (1.0) ja=mingid mingid kaks noormeest tulevad vastu onju. üks oli jumala kena. (0.8) ja=siss (1.0) eh (.) noh mina hakkasin seda noormeest

vaatama, se hakkas ka mind vaatama. (.) vaatsin vaatsin n va- noh (.) kõndisime ise edasi noh saad aru=va. (0.5) saad aru jah. ((keegi kõhib vaikselt)) ja=sis see (.) noormees ütleb @ vautsh? @ hõh \$ ma=ütsin nojah? Väga normaalne onju. (0.5) ei=sand silmi ära üksteiselt. \$ päris normaalne oli.

R: kaks tükki oli

J: jaa?

Vahendatud narratiivi jutustaja ei ole sündmustest ise osa võtnud, vaid on teksti kelleltki teiselt kuulnud. Vahendatud narratiivi jutustaja ei ole seega teksti autor. Tegu on juba valmis tekstiga, millel on oma struktuur olemas. Kõneleja võib teksti muidugi omalt poolt muuta sõltuvalt sellest, kui hästi tal lugu meeles on või kui hea ta jutustajana on. Ühtlasi võib ta kahelda ka loo tõeväärtuses, kui ei ole selle allikas kindel. Vahendatud narratiiviga on tegu näites (2).

(2) A: üks lugu oli veel mingi selline, (.) sõpradega oli väike niiöelda, (.) üritus, sis üks sõber rääkis=et tema oli sis kuulnud.S: mhmh väga heaA: kui oli Emajõe: ärikeskuse avamine. (.) jaa=jaa=jaa ja=sis: (.) oli veel see (.) linnapeaks oli (.) mt

S: Mu[gul]

A: [Mugul]

S: mhmh

A: Mugul jaa=jaa=ja=sis Einar Peni oli tuld sis Muguli juurde=ja. (.) vaadand sis linna peale ja öeld=et, (.) ja Mugul oli siis öelnud=et ei=et @ haah @ et (.) @ jah=et=et Tartu on ikka päris roheline linn. @ (.) ja=ja=sis Einar Peni oli sis selle peale öelnud vastu=et (.) @ jah (.) ma olen kõikse aeg arvanud=et sa sobid rohkem metsavahiks kui linnapeaks. @

Narratiivis võib eristada kaht tüüpi infot:

1) esiplaani-informatsioon, mis koosneb ajaliselt üksteisele järgnevatest narratiivi tegevust väljendavatest lausetest; see on n-ö narratiivi põhiliin;

2) taustinformatsioon, mis lisab sündmustiku põhiliinile lisainformatsiooni olukorra, osalejate jm asjaolude kohta.

Sellist jaotust on kasutanud mitmed uurijad (nt Hopper 1979, 1987), Luraghi (1995)). Samasugust vahet teevad ka Labov ja Waletzky (1967), kasutades vaid termineid *narratiivilaused* ning *vabad laused*.

3. Narratiivi keelelised erijooned

Douglas Biberi (1988: 135–142) tekstitüpoloogilise uurimuse põhjal iseloomustab ingliskeelseid narratiive:

- 1) sage minevikuaegade kasutamine (et väljendada minevikus toimunud sündmusi);
- 2) 3. isiku pronoomenite sage kasutamine (nendega viidatakse sündmustes osalejatele);
- 3) sage ütlemist väljendavate verbide kasutamine (Biberi termin: *public verbs of speaking*, nt *tell, speak, say, explain*) isegi siis, kui tegemist ei ole dialoogiga;
- 4) perfektiivset aspekti väljendavate verbide rohke kasutamine (*have*-konstruktsioonid, nt *had given*);
- 5) sünteetiline eitus (*no* + kvantor, adjektiiv või noomen või *neither, nor*);
- 6) oleviku kesksõna konstruktsioonid (*present participial constructions*, nt *looking ahead as if there might be people...*), mida kasutatakse kujutelmade kirjeldamisel.

Esimesed kolm Biberi välja toodud nähtustest ei ole keelespetsiifilised ning on tingitud pigem narratiivse tekstitüübi eripäradest: narratiivi sündmustik toimub minevikus; väga palju räägitakse narratiivides kellestki kolmandast; sageli antakse edasi kellegi teise sõnu. Ka perfektiivsuse, st lõpetatuse märkimine ei ole arvatavasti pelgalt inglise keele eripära, ehkki Biber vaatles oma uurimuses ainult *have*-konstruktsioone. Sünteetiline eitus ja oleviku kesksõna konstruktsioonid on aga arvatavasti inglise keele eripära või vähemalt ei leia me neile põhjendatud vasteid eesti keelest.

Lisaks esineb Biberi andmetel narratiivsetes tekstides väga vähe olevikuaja kasutust ning atributiivadjektiive.

Biberi järeldused on tehtud ilukirjanduse, st kirjaliku narratiivse teksti põhjal. Suuline narratiivne tekst jääb Biberi uurimuses koos muu suulise tekstiga narratiivsuse skaala keskossa (sinna jäävad ka biograafiad, isiklikud kirjad). Selle põhjuseks on suulise narratiivi tihe seotus kogu suhtlussituatsiooniga, mistõttu tulevad siin välja muule spontaansele kõnele iseloomulikud jooned.

Käesolevas artiklis vaatleme lähemalt eesti suuliste narratiivide keelelisi erijooni ning kontrollime Biberi poolt leitud narratiivset teksti iseloomustavate joonte paikapidavust. Käsitlemist leiavad järgmised nähtused: pronomeenite kasutamine, aegade kasutamine, verbivalik ning sõnajärg. Jälgime ka seda, kas nende nähtuste puhul on erinevusi personaalsete ning vahendatud narratiivide vahel.

3.1. Pronoomenid

Biberi (1988: 135) väitel kasutatakse narratiivses tekstis väga palju kolmanda isiku pronomeneid. Ka eesti ilukirjandusproosa autorikõnes (Kaasik, Tuldava, Villup, Ääremaa 1977: 17–67) kasutatakse kõige sagedamini 3. isiku pronomeneid (67% 5093st personaalpronomeni kasutamise juhust, 1. isiku pronomeneid 29%, 2. isiku pronomeneid 4%).

Meie materjalis on aga 1. isikule viitamist rohkem. 291st personaalpronomeni kasutuse juhust kasutati:

- ainsuse 1. isiku pronomeni 129 juhul;
- ainsuse 3. isiku pronomeni 80 juhul;
- mitmuse 3. isiku pronomeni 30 korral;
- ainsuse 2. isiku pronomeni 25 korral;
- mitmuse 1. isiku pronomeni 18 korral;
- mitmuse 2. isiku pronomeni 9 korral.

Kokku on 1. isiku pronomeneid 147 (51% kõigist personaalpronomeenite kasutamise juhtudest), 3. isiku pronomeneid 110 (38%), 2. isiku pronomeneid 34 (12%). Seega on 1. isiku pronomeneid suulistes narratiivides märgatavalt enam kui 3. isiku pronomeneid. Miks? Arvatavasti võib seda seletada

- 1) personaalsete narratiivide suure osakaaluga uuritavas materjalis;

- 2) suhtlussituatsiooniga, kus kõneleja viitab endale, nt loo sissejuhatuses: *kas=ma seda rääkisin kuidas Mailekas triikimis lauda ostis=vä.*

Eesti ilukirjandusproosa autorikõnega võrreldes tuleb arvestada ka seda, et sealt on välja jäetud otsene kõne, mida meie materjalis oli ohtralt.

Et selgitada, mil määral on 1. isiku pronoomenite rohkuses “süüdi” personaalsed narratiivid, oleme võrrelnud 1. isiku pronoomenite esinemust personaalsetes ja vahendatud narratiivides. Ootuspäraselt oli 147st 1. isikule viitavast pronoomenist 109 ehk 3/4 pärit personaalsetest narratiividest. Kolmandale isikule viitavatest pronoomenitest oli aga 65% pärit vahendatud narratiividest – ka see fakt kinnitab, et personaalpronoomenite kasutamine sõltub narratiivi tüübist.

Silmatorkavalt vähe kasutatakse narratiivides 2. isiku pronoomeneid. Ilmselt seetõttu, et narratiive üldjuhul ei jutustata inimesest, kes on kõneleja vestluspartner – välja arvatud juhud, kui vestluspartner ei olnud teadlik toimuvast (nt magas, oli liiga noor, oli purjus vms). Võib oletada, et 2. isikule viidatakse peamiselt suhtlussituatsioonist tingituna või otseses kõnes (nt *kas sa saad aru*). Teise isiku kasutamine ilmselt ei sõltu olulisel määral narratiivi tüübist: 44% 2. isiku pronoomenitest oli pärit personaalsetest ning 56% vahendatud narratiividest.

Eelnevast võis veel ka näha, et mitmuslikke pronoomeneid on kasutatud märgatavalt vähem kui ainsuslikke.

Tuleb rõhutada, et oleme seni arvestanud ainult personaalpronoomeneid. Ent tegelikkuses on narratiividele väga iseloomulik ka pronoomeni ellips. Seda seetõttu, et narratiivis kasutatakse sageli pikki lauseseriad, milles potentsiaalselt subjektina realiseeruv agent jääb samaks – kirjeldatakse ühe narratiivi osalise tegevust. Sel juhul viidatakse tegevuse sooritajale vaid pöördelõpu abil.

Pronoomeni ja ellipsi vaheldumine on võimalik tänu sellele, et mõlemad viitavad samavõrra tuttavale referendile: kas situatsioonist tuntud referendile või hetkel kõnelejate teadvuses tekstuaalselt aktiveeritud entiteedile, kellele viidati ka vahetult eelnevas lauses (vt Brown & Yule 1983: 186).

3.2. Aegade kasutamine

Gülichi ja Quasthoffi (1985: 170) narratiivi määratlusest selgub, et narratiiv annab edasi toimunud või kujutletud sündmusi. Kui sündmused on välja mõeldud, esitatakse need nii, nagu need oleksid minevikus toimunud.

Minevikus toimunud sündmuste edastamisel narratiivis on ootuspärane kasutada minevikuaega. Biberi uurimuse põhjal (1995: 135) on minevikuaegade kasutamine narratiivis valdav ja olevikku kasutatakse harva.

Kontrollisime seda väidet tänapäeva suulise kõne korpuse narratiivide põhjal. Kokku oleme analüüsinud 26 narratiivi 776 lauset. Saadud tulemused on toodud tabelis 1. Eraldi on tabelis esitatud andmed personaalsete (1. isiku) ja vahendatud (3. isiku) narratiivide kohta ning kõige kohta kokku.

Tabel 1. Ajakasutus suulises narratiivis

Aeg	Personaalset		Vahendatud		Kokku	
	N	%	N	%	N	%
Olevik	169	47	141	34	310	40
Minevik	191	53	275	66	466	60
Kokku	360	100	416	100	776	100

Lausetes, milles öeldisel oli verbi ajatunnus olemas, oli olevikuaega kasutatud kokku 310 korral (40%) ning minevikuaega 466 korral (60%). Seega ei kinnita need andmed Biberi väidet, et narratiivides kasutatakse olevikuaega väga vähe. Muide, üsna samasugune on oleviku ja mineviku suhe ka eesti ilukirjandusproosas (Tuldava 1978: 119). See sunnib oletama, et siin peitub oluline vahe eesti ja inglise keele vahel.

Kui vaatleme eraldi personaalseid ning vahendatud narratiive, ilmneb erinevus nende kahe narratiivitüübi vahel: personaalsetes narratiivides on olevikku ja minevikku enam-vähem ühepalju (vastavalt 47 ja 53%), vahendatud narratiivides on aga minevikku enam (66%, olevikku 34%). Miks kasutatakse olevikku nii palju, eriti just personaalsetes narratiivides?

Sellele küsimusele vastamiseks oleme vaadelnud eraldi eri tüüpi oleviku- ning minevikuaegade kasutust. Tulemused on toodud tabelis 2.

Tabel 2.

Eri tüüpi oleviku- ja minevikuaegade kasutus suulises narratiivis

Aeg	Personaalsed		Vahendatud		Kokku	
	N	%	N	%	N	%
Ajalooline olevik	45	13	15	4	60	8
Üldine olevik	66	18	62	15	128	16
Olevik referaadis	37	10	55	13	92	12
Lihtminevik	161	45	163	39	324	42
Mineviku liitajad	26	7	61	15	87	11
<i>nud</i> -partitsiip üksi	4	1	51	12	55	7
Raskesti määratletav olevikuaeg	21	6	9	2	30	4
Kokku	360		416		776	

3.2.1. Minevik

Kuna narratiivis kõneldakse minevikusündmustest, on mineviku kasutamine narratiivis ootuspärane. Järgnevalt vaatleme sagedasemaid minevikuvorme ning seda, mida need narratiivis edasi annavad.

Nagu võib näha tabelist 2, kasutatakse narratiivis kõige enam kindla kõneviisi lihtminevikku (42% lausetes), eesti ilukirjandusproosa autoritekstis on lihtmineviku osakaal suurem: ligi 49% (Tuldava 1978: 119). Mineviku liitaegu on suulistes narratiivides kasutatud pisut enam kui ilukirjandusproosas: 11% lausetes (ilukirjandusproosas 8,5%), kusjuures sellele lisandub *nud*-partitsiibi kujuline finiiitne verbivorm, mida ilukirjandusproosa puhul ei ole välja toodud ning mida seal arvatavasti ka ei esine.

3.2.1.1. Lihtminevik

Kõige valdavam on narratiivis kindla kõneviisi lihtmineviku kasutamine. Personaalsetes narratiivides on lihtmineviku osakaal pisut suurem kui vahendatud narratiivides (vastavalt 45% ja

39%), seda eelkõige liitaegade ning oleviku arvel. Lihtminevik on kõige tavalisem narratiivis kasutatav aeg ning see viitab tavaliselt sündmuste toimumise ajale. Nt on läbivalt lihtminevikus näites (3) esitatud narratiivi algus; põhimõtteliselt võib kindla kõneviisi lihtminevikus olla jutustatud ka kogu narratiiv (või vähemalt selle põhiliin, esiplaani-informatsioon).

(3) Kr: mhmh (.) mul **oli** ükspäev hästi naljakas. **ootasin** Puiestee tänavas bussi ja mingisugune (.) [ee] onkel (.) **oli** ka (.) ä bussipeatuses. (.)

Ka:

[Puiestee]

Kr: rohkem rahvast **ei olnud**.

Ka “Eesti keele grammatika” väitel on lihtminevik kõige tavalisem jutustamise ajavorm, mis märgib sündmuste toimumist kõnehetkele eelneval vaatlushetkel (EKG I: 77). Seega väljendab lihtminevik perfektiivsust, sündmuse lõpetatust kõnelemishetkeks. Kindla kõneviisi lihtmineviku kasutamisega osutatakse sellele, et sündmus on kindlasti toimunud ning selles ei ole vaja kahelda.

Sellist kindlust pakuvad eelkõige personaalsed narratiivid, kuna seal toimuv on kõneleja enda kogemus. Ilmselt seetõttu kasutataksegi personaalsetes narratiivides lihtminevikku pisut enam kui vahendatud narratiivides.

Erandiks võivad olla need personaalsed narratiivid, mille puhul kõneleja ei ole sündmuste toimumise ajal olnud teadlik toimuvast ning talle on sellest kõneldud hiljem. Kõneleja võib markeerida, et on kuulnud seda juttu enda kohta kelleltki teiselt. Nii on näites (4) kõneleja sündmusest küll osa võtnud, ent olnud liiga noor, et seda mäletada. Seetõttu kasutab ta selles lõigus kahel korral ka kindla kõneviisi enneminevikku (näites paksus kirjas).

(4) U: [mena olin: ju väike=ja mul:=e mamma=ja: (1.0) papa Jänesselja mõisas elasid papa oli sin: Jänesselja mõisa `valitseja. (0.3) ja siis meil=**oli** `toa `koer **olnud**=ja, (.) ja=s mena olin mena=i=tea poole `aastane=või, (.) ja se `koer oli noh ikka niuke voodikoer=meil. (.)

M: jah

U: ja: ja see oli mind 'ammustanud. (1.0) noo=ja siis oli kohe ju siss võimalusi `ka=oli=või nii Tartu aiglasse (-)

3.2.1.2. Mineviku liitajad

Mineviku liitaegu kasutatakse nii personaalsetes kui vahendatud narratiivides. Kui keskmiselt kasutatakse suulistes narratiivides liitaegu vaid pisut rohkem kui eesti ilukirjandusproosas (11% lausetes, ilukirjandusproosas 8,5% lausetes, vt Tuldava 1978: 119), siis vahendatud narratiivides leidub liitaegu rohkem (kokku 15% lausetest). Kõige sagedamini kasutatakse vahendatud narratiivides kindla kõneviisi enneminevikku (87st analüüsitud liitaja kasutamise juhtumist 53 lauses).

Liitaegade kasutus on vahendatud narratiivides suurem, kuna mineviku liitajad toovad kaasa lisatähendusi. Narratiivi seisukohalt on tähtsaim vahendatuse märkimise funktsioon (kasutatud on ka termineid 'kausus', 'evidentsiaalsus'). Nii nagu minevikuaja kasutamine distantseerib kõneleja kõnealuse sündmuse toimumisajast, distantseerib see vahendamise puhul kõneleja ka vahendatava teksti sisust, rõhutab kõneleja vahendajaks olemist.

Liitaegade vahendatuse väljendamist on peetud nende sekundaarseks funktsiooniks (primaarseks on ajasuhete väljendamine; Muižniece, Metslang, Pajusalu 1999b: 531). Ajavorm distantseerib kõneleja sündmusest ja ühtlasi info tõe vastavusest (Muižniece, Metslang, Pajusalu 1999a: 143).

Piret Toomet on uurinud erinevaid kaudsuse (vahendatuse) väljendamise vahendeid suulistes tekstides ning esinemissageduse põhjal reastanud need nii (1999: 51–53; 2000: 253):

- 1) kindla kõneviisi enneminevik (167 korral 363st vaadeldud vahendatust sisaldavast lausest);
- 2) *pidama*-verbi lihtmineviku vorm koos *ma*-tegevusnimega (106/363);
- 3) *vat*-tunnuseline kaudne kõneviis (53/363);
- 4) *nud*-kesksõna (24/363);
- 5) *da*-tegevusnimi (12/363);
- 6) kindla kõneviisi täisminevik (1/363).

Neist *vat*-tunnuseline kaudne kõneviis seostub eelkõige formaalse suhtlussituatsiooniga (Toomet 2000: 254), seetõttu arvatavasti seda vormi meie materjalis ei esinenud. (Meie materjal on pärit peamiselt argivestlustest, st mitteformaalsetest tekstidest.) Teine sagedasem vorm, *pidi* + *ma*-infinitiiv, on kasutusel peamiselt enustustes, ning ka seda ei tulnud meie tekstides ette.

Meie materjali põhjal kasutatakse suulistes narratiivides peamiselt kolme ajavormi, mis võivad sisaldada ka vahendatuse tähendust: kindla kõneviisi täisminevik, kindla kõneviisi enneminetik ja iseseisev *nud*-partitsiip. Vaatleme neid lähemalt. Meie peamine eesmärk on teha kindlaks, miks neid ajavorme narratiivis kasutatakse ning kuidas need sisaldavad vahendatuse tähendust. Täismineviku puhul tuleb lühidalt juttu ka teiste kõneviiside täismineviku vormidest, mis tekstides esinesid.

Enneminetik. Vahendatuse väljendamiseks kasutatakse liitaegadest peamiselt kindla kõneviisi enneminetiku. Meie materjalis oli 53 kindla kõneviisi enneminetiku kasutamise juhtumit, neist vahendatuse tähendusega 44 lauset.

Enneminetiku kasutatakse vahendatuse väljendamiseks vahendatud narratiivides, üliharva personaalsetes narratiivides. Meie materjali hulgas oli ainult üks vahendamist väljendav kindla kõneviisi enneminetiku juhtum, mis pärines personaalsest narratiivist. (Eespool esitatud näide (4) ei olnud statistika aluseks oleva materjali hulgas.) See üks juhtum oli pärit narratiivi sees paiknevast referaadist – ka siin on tegemist kellegi teise sõnade vahendamisega.

Enneminetiku sisaldavad laused viitavad vahendatud narratiivides samale ajahetkele mis lihtminetiku – sündmuste toimumise ajale. Kindla kõneviisi enneminetik ja lihtminetik vahelduvad tekstis ning on vahendatud narratiivides üksteisega asendatavad. Näites (5) on vastastikku asendatavad lihtminetik märgitud paksu kirjaga ning enneminetik paksu allajoonitud kirjaga.

(5) T: üks sõbranna rääkis=et ta käi- nad **käisid** (.) Londonis. nhh ja=sis nad=**olid** (.) nh see on lihtsalt niisama üks juhtum. S: mhmh

T: nad **olid olnud** (.) mm kõht **oli** tühi aga kell **oli** hästi palju. (.) mingi õhtul hilja juba=ja. (.) **olid läinud**

hamburgerit ostma. (.) aga sis nad **ei olnud** kuskilt **leid-**
nud=ja **olid otsind=ja otsind** sis **olid ä(h)ra-**
=e(h)ksind=ja (.) ää ja sis: ee südaöösel: Londonis=ja
ei oskand midagi teha sääl sis, kuidagi käte ja jalgadega
olid ikka **selgeks teind** inimestele=et üks sõbranna
rääkis veel=et. (.) et noh=et me tahame hamburgerit=ja
 hehe ((naerab lõbusalt)) ja=sis: **oli** vist **saand** lõpuks=
 ja=**olid lõundud** öösel ikka pärale ka sinna (.)

Ennemineviku kasutamine vahendatuse osutamiseks on seotud ilmselt ennemineviku olemusega (vt EKG I: 78–79): vaatlushetk ning kõnehetk on lahus; vaatlushetkeks on tavaliselt minevikus toimunud vestlus kellegagi, kellelt kuulnud kõnehetkel edasi antakse.

Seega määrab ennemineviku kasutamise just vahendatus.

Enneminevikku võidakse narratiivis kasutada siiski ka ilma vahendatuse lisatähendusega – see tähendab, et vaatlushetkeks ei ole kellegi teisega minevikus peetud vestlus. Need vormid olid pärit peamiselt personaalsetest narratiividest (kasutati kokku seitsmel korral), vt näide (6):

(6) jaa=ja sis he he aga sealt minu avaldusest **oli** tõesti **välja**
legend=et on trepikojas pekstud on(h)ju.

Täisminevik. Kindla kõneviisi täisminevikku kasutatakse narratiivides märgatavalt harvemini kui kindla kõneviisi enneminevikku – kokku vaid 17 lauses.

Täismineviku puhul tundub, et ajatähenduse edasiandmine on narratiivis primaarne: perfekt võtab vaatlushetke (mis tavaliselt ühtib kõnehetkega) seisukohalt kokku minevikus toimunu, mille täpsem toimumisaeg jääb ebamääraseks (EKG I: 77). Vahendatuse väljendamise funktsiooni üldjuhul ei lisandu.

Kindla kõneviisi täisminevikku kasutatakse peamiselt taustinformatsiooni sisaldavates lausetes (näide 7). Täisminevikku kasutatakse ka referaadis, mille puhul kirjeldatav seisund või tegevus ulatub selle kõnelemishetkeni, mis paikneb narratiivi sees ning on seega narratiivi jutustamise hetkega võrreldes minevikus (vt näide 8).

(7) on ju kõike elus ette tulnud.

- (8) sis ta käis küsimas meilt=et noh=et .hh kuidas meil **on läind** selle ja selle ainega=ja kõik=ja ja=ja

Täisminevikku kasutatakse vahendamisel üliharva – vaid kahes lauses oli kindla kõneviisi täismineviku kasutamine seotud vahendatuse väljendamisega. Näites (9) kasutatakse seda ilmselt ennemineviku asemel ning võimalik, et tegu on keelekomistusega.

- (9) V: minu sõber kellega ma seal saunas olin väitis=et (.) .hh et temal on üks tuttav=kes **on** juba (.) ühe teise oma sõbraga Venemaal **käinud**, käisid kuskil mägedes. (.)

Näites (10) paikneb täisminevik referaatosa sees ning on kaudse kõneviisiga asendatav (vrd *ma olevat midagi teinud*).

- (10) nii Kalev Sink üts=et, @ noh ma pidin tulema, et mind kutsuti välja=et, ma **olen** midagi **teinud** onju. @

Kindla kõneviisi täisminevikuga on võrreldav veel tingiva kõneviisi minevikuvormide kasutamine, kuna ka neid kasutatakse taustinformatsiooni sisaldavates narratiiviosades (näited 11, 12). Nende lausete eesmärk on osutada võimalikele teistsugustele lahendustele, mis narratiivis ei realiseerunud. Kokku kasutati tingiva kõneviisi minevikuvormi kaheksal korral.

- (11) oleks äärepealt kraavi sõitnud.

- (12) (h)aga m(h)uidu oleks käidud tund aega

Kaudse kõneviisi täisminevikku kasutati vaid ühel korral ning seegi oli *da*-infinitiivi kujuline täisminevik (näide 13).

- (13) nimelt **olla** üks keskealine härrasmees **solvunud** ühe Tallinna taksojuhi peale

nud-partitsiip. Narratiivides võib *nud*-partitsiip esineda üksi finiiitverbi funktsioonis, tuletagem kas või meelde tavalist muinasjuttude algust *elanud kord eit ja taat*.¹

¹ hulka on arvatud ka *tud*-partitsiibi finiiitverbina kasutamise juhud, kuna seda kasutatakse analoogiliselt

Muižniece, Metslang ja Pajusalu (1999b: 528–529) peavadki selle partitsiibivormilise öeldise algseks kasutuselaks narratiivi, kus keskendutakse käsiteldavatele sündmustele ega aktualiseerita kõnesituatsiooni. Mineviku partitsiip väljendas sündmuste lõpetust ja seega minevikulisust. Vormi evidentsiaalsuse (vahendatuse) väljendamist peavad nad kaasnevaks, perifeerseks tähenduskomponendiks. “Sellega on narratiivikasutuses eos evidentsiaalsuse kategooria, kuid otsese ja kaudse info grammatiline vastandus pole veel kujunenud.” (lk 529)

nud-partitsiibi kujulist finiiitverbi kasutatakse meie tekstides enamasti paralleelselt kindla kõneviisi enneminevikuga ning lihtminevikuga esiplaani-informatsiooni sisaldavates lausetes. Kõik need ajavormid viitavad samale ajale – sündmuste toimumise ajale.

Näites (14) järgivad sündmuste põhiliini (ehk siis sisaldavad esiplaani-informatsiooni) read a, c ja d, neist a ja d on kindla kõneviisi enneminevikus. Lauses d on öeldiseks *nud*-partitsiip, mis võib selles kontekstis olla ka ennemineviku vormist elliptiliselt tekkinud. Taustinformatsiooni sisaldav lõik b on kindla kõneviisi lihtminevikus.

(14) a) ühel päeval oli ta sis läinud (.)

b) lugu oli vis:t sügisel kui eriti külm ei olnud nii=et ta oli korralikult=ee mantlis kaabuga mustad kindad diplomaadi kohver noo igati soliidne mees lips ees ülikond seljas kingad jalas.

c) mt oli istunud esimesse taksosse järjekorras

d) .hh öelnud juhile=et. (.)

Narratiivis võib esineda ka pikki lõike, milles kasutatakse läbivalt finiiitverbina *nud*-partitsiipi, nagu näiteks katkendis (15).

(15) noo mindud sis Riia loomaaeda: autoga toodud karu ära.
(0.5) makstud kõvad papid selle eest. (1.5) nujah (.) jõudnud sis karu ilusti Vändra metsa Pärnumaale. (4.0)

Võib vaielda, kas vahendatuse (evidentsiaalsuse) väljendamine narratiivis on *nud*-partitsiibi puhul vaid perifeerne tähenduskomponent, nagu väidavad Muižniece, Metslang ja Pajusalu (1999b: 529): meie materjali põhjal on *nud*-partitsiip finiiitverbina puhtalt

vahendatud narratiividele omane nähtus. Vahendatud narratiivides on seda koguni 12% lausetes. (Personaalsete narratiivide neli kasutuskorda on tingitud abiverbi *olema* ellipsist lausete sidumisel ja ei tule seetõttu arvesse.) Arvatavasti on vahendatus siin primaarne vormivaliku printsiip; vastasel juhul võidaks selle vormi asemel kasutada ka kindla kõneviisi lihtminevikku.

Samas kindla kõneviisi ennemineviku puhul seda väita ei saa: enneminevikku kasutatakse ka ilma vahendatuse tähenduseta, sealhulgas ka personaalsetes narratiivides. Vahendatud narratiivides on kindla kõneviisi enneminevik peaaegu alati vahendatuse tähenduskomponendiga: meie andmetel vaid kahes lauses vahendatuse tähendus puudus. Personaalsetes narratiivides oli aga vaid üks vahendatuse tähendusega ennemineviku kasutusjuhtum.

Kokkuvõttes võib öelda, et narratiivides kasutatakse mineviku ajavormidest enim kindla kõneviisi lihtminevikku, mis võib esineda nii narratiivi taust- kui esiplaani-informatsiooni sisaldavates lausetes, nii vahendatud kui personaalsetes narratiivides.

Mineviku liitaegu kasutatakse enam vahendatud narratiivides ning selle vormi kasutamise tingibki vahendatuse väljendamis vajadus. Vahendatust väljendatakse eelkõige esiplaani-informatsiooni sisaldavates lausetes, sagedasemad ajavormid on kindla kõneviisi enneminevik ning *nud*-partsiip üksi. Need vormid on asendatavad lihtminevikuga ning viitavad nagu lihtminevikki narratiivis kirjeldavate sündmuste toimumise ajale.

Täisminevikku kasutatakse peamiselt taustinformatsiooni lisamiseks ning üldjuhul see ei sisalda vahendatuse tähenduskomponenti.

3.2.2. Olevik

Biberi (1988, 136) uurimistulemuste põhjal kasutatakse narratiivides olevikku väga vähe. Meie andmed seda ei kinnita: narratiivides kasutati olevikuaega isegi 47% lausetest, seejuures personaalsetes narratiivides enam kui vahendatud narratiivides (vt tabel 1). Ka eesti ilukirjandusproosa autorikõnes on olevikku kasutatud küllalt palju: 42,6% lausetest (Tuldava 1978: 119).

Oleviku kasutamise põhjuseid on mitu. Oleme olevikuaja kasutamisele leidnud üldjoontes viis funktsiooni. Olevik võib narratiivides viidata:

- a) kõnelemishetkele;
- b) narratiiviaega ületavale protsessile või seisundile;
- c) tulevikule;
- d) minevikule (st narratiivis väljendatavate sündmuste toimumise ajale, seda on nimetatud ka *ajalooliseks olevikuks*);
- e) minevikule referaadis.

Vaatleme järgnevalt neid olevikuaja kasutamise võimalusi lähemalt.

Üldine olevik. Tabelis 2 on võimalused a, b, c kokku võetud nimetuse all *üldine olevik* ning sellist olevikuaja kasutust me lähemalt ei analüüsi, kuna see ei ole midagi spetsiaalselt narratiivile iseloomulikku, vaid esineb ilmselt enamikus tekstitüüpides. Selline kasutus vastab kõige enam EKG üldisele definitsioonile: preesens on verbi ajavorm, mis märgib sündmuse toimumist kõnehetke suhtes mitteminevikulisel vaatlushetkel (EKG I: 76).

Näites (16) ja (17b) on tegu narratiivi toimumise aega ületavate seisunditega, näites (17a) viidatakse kõnehetkele:

(16) ja neil on maja kõrval majatarvete pood ja

(17) a) kujuta ette kääre

b) mis [(ikka on)] need plastmass sabaga, (.)

Üldist olevikku kasutatakse tavaliselt taustinformatsiooni sisaldavates lausetes.

Kui võrrelda sellist olevikuaja kasutust personaalsetes ja vahendatud narratiivides, siis olulist vahet nende kahe vahel pole: personaalsetes narratiivides kasutatakse üldist olevikuaega 18% lausetes, vahendatud narratiivides 15% lausetes.

Ajalooline olevik. Omaette nähtus narratiivides on ajalooline olevik ehk *praesens historicum* – olevikku kasutatakse minevikus toimunud sündmustele viitamiseks. Näites (18) on ajaloolises olevikus esitatud lõik, mis pärit narratiivist (1).

(18) me **kõnnime** onju seal Raekoja=platsis. (1.0) ja=mingid mingid kaks noormeest **tulevad** vastu onju.

Ajalooline olevik ei ole midagi uut ega ka pelgalt eesti keelt iseloomustavat – seda tuntakse juba Aristotelese aegadest alates. Deborah Schiffrin (1981: 46) on kokku võtnud varasemate uurijate poolt esitatud tõlgendused ajaloolise oleviku kasutamisele narratiivis:

- 1) ajalooline olevik on stilistiline võte, mida narratiivides kasutatakse selleks, et mineviku sündmuse elavalt edasi anda;
- 2) ajaloolist olevikku kasutatakse loo dramaatika suurendamiseks, et tekitada muljet, nagu toimuks kõik see, millest räägitakse, kuulajate silme ees;
- 3) kõneleja elab jutustusse sisse, elab sündmuse otsekui uuesti läbi ja räägib neist nii nagu kõnealused sündmused toimusid kõnelemisega samaaegselt.

Nimetatud kolm lähenemist on väga sarnased ning toovad välja ajaloolisele olevikule iseloomuliku: selle kasutamine muudab minevikus toimunud sündmused elavamaks, toob need toimumisajast kõnelejale ja kuulajatele lähemale, kõnehetke aega.

Ajaloolist olevikku kasutati meie analüüsitud materjalis keskmiselt 8% lausetes, mis sisaldasid peamiselt esiplaani-informatsiooni. Inglise keeles on D. Schiffrin (1981: 47) leidnud ajaloolist olevikku 30% esiplaani-informatsiooni ning 3% taustinformatsiooni sisaldavatest lausetest, meie ei ole oma suhteliselt väikese materjalihulga tõttu seda eraldi jälginud.

Ajaloolist olevikku ei kasutata narratiivis läbivalt, vaid vaheldumisi lihtminevikuga.

Nii D. Schiffrini (1981: 55) kui Nessa Wolfsoni väitel (1979: 178) pole tähtis mitte ajaloolise oleviku kasutamine isenesest, vaid üleminek ühe ajavormi kasutamiselt teisele, aegade vaheldumine. Ülemineku funktsiooniks on eristada episoodi üksteisest, osutada, millised tegevused kuuluvad ühte sündmusesse, millised teise.

Näites (19) on esiplaani-informatsiooni sisaldavad laused lõikudes b, d, f ja g, ülejäänud lõikudes oli tegemist taustinformatsiooni ja kommentaaridega. Lõigus b algab narratiivi sündmusliini, kasutatakse ajaloolist olevikku. Lõik c lisab taustinfot

ning ei kuulu seetõttu sündmusliini, kasutatakse lihtminevikku. Lõigus d jätkatakse sündmusliini, kasutades selleks nüüd lihtminevikku. See lõik kirjeldab narratiivis järgmist tegevust – vaatamist. Lõigus f juhtub midagi, mida ilmselt ei oodatud – noormees teeb midagi kõneleja jaoks väga olulist – teeb häält. Kasutatakse taas ajaloolist olevikku. Järgmisel sündmusliini real g kasutatakse jälle lihtminevikku, väljendatakse reaktsiooni noormehe ootamatule kõnetusele.

- (19) J: a) tead Riinat=väh. (1.2) seal linnas. (1.0)
 b) me **kõnnime** onju seal Raekoja=platsis. (1.0) ja=mingid mingid kaks noormeest **tulevad** vastu onju.
 c) üks oli jumala kena. (0.8)
 d) ja=siss (1.0) eh (.) noh mina **hakkasin** seda noormeest vaatama, se **hakkas** ka mind vaatama. (.) **vaatsin vaatsin** n va- noh (.) **kõndisime** ise edasi noh
 e) saad aru=va. (0.5) saad aru jah. ((keegi kõhib vaikselt))
 f) ja=sis see (.) noormees **ütleb** @ vautsh? @
 g) hõh \$ ma=**ütsin** nojah?
 h) Väga normaalne onju. (0.5) ei=sand silmi ära üksteiselt. \$ päris normaalne oli.
 i) R: kaks tükki oli
 j) J: jaa?

Meie tekstidest ilmnes, et personaalsetes narratiivides kasutatakse ajaloolist olevikku märgatavalt rohkem kui vahendatud narratiivides, vastavalt 13 ja 4%. Ilmselt peitub põhjus selles, et aegade vaheldumise süsteem töötab esiplaani-informatsiooni sisaldavates lausetes ning ainult oleviku ja lihtmineviku vahel. Vahendatud narratiivides kasutatakse aga palju vahendatust väljendavaid mineviku liitaegu (enneminevik, iseseisev *nud*-partitsiip üksi). Üldjuhul neis narratiivides, kus vahendatust väljendavaid vahendeid kasutati palju, ajaloolist olevikku ei kasutatud. Erandeid oli mõni üksik ning ainult sellistes narratiivides, kus enne ajaloolise oleviku kasutamist oli verbi finiiivormil vahendatust väljendav lisatähendus tekstis varem esinenud vaid korra.

Seega näib, et ajaloolist olevikku on võimalik kasutada vaid tekstides, kus vahendatust finiiivverbiga ei märgita. Süsteem toimib vaid oleviku ja lihtmineviku vahel.

Olevik referaadis. “Eesti keele grammatika” järgi nimetatakse referaadiks lauset või lausest suuremat tekstilõiku, mis refereerib teise isiku (või ka kõneleja enda) kõnet (EKG II: 293). Seega on referaadi puhul tegemist kellegi loodud suulise (või kirjaliku) teksti edasiandmisega. Suulise kõne uurimine avardab veelgi referaadi mõiste piire ning mõningate reservatsioonidega võib väita, et lisaks kõneldud-kirjutatud tekstile saab refereerida ka mõtteid ja tundeid, häälightsusi, intonatsiooni, ilmeid ja liigutusi. Mõtete ja tunnete refereerimist kasutatakse narratiivis enamasti selleks, et tuua esile olukorra erilisust, näidata kuulajale, kuidas olukorda hinnata. Mõtete ja tunnete refereerimist tuleb sagedamini ette 1. isiku narratiivides (vt näide 20), ent võib esineda ka 3. isiku narratiivides. Referaadiga võidakse edasi anda ka kõne kulgu, või kuidas teisiti tõlgendada näites (21) leiduvat referaatosa *ei=et @ haah @ et ( ) @ jah=et=et?*

(20) ma mõtsin=et huvitav=et kuidas ta nii lahke on onju=et=noh,
(.) (21) A: Mugul jaa=jaa=ja=sis Einar Peni oli tuld sis
Muguli juurde=ja. (.) vaadand sis linna peale ja öeld=et, (.)
ja Mugul oli siis öelnud=et ei=et @ haah @ et (.) @
jah=et=et Tartu on ikka päris roheline linn. @

Referaati kasutatakse narratiivis väga palju. Referaadi kasutamine on narratiivis võtteks, mis sarnaselt ajaloolise oleviku kasutamisele lähendab sündmuste toimumise aja kõnelemisajale ning loob efekti, et kõik, millest räägitakse, toimub kõneleja ja kuulajate silme all (Chafe 1994, 217).

Võib-olla seetõttu ongi inglise keele puhul referaadis kasutatav olevik arvatud ajaloolise oleviku alla (vt näiteid Schiffrin 1981): üldjuhul sõltub inglise keeles ajakasutus lause referaatosa saatelause ajakasutusest ning oleviku kasutamine referaadis on selle reegli eiramine.

Eesti keeles, eriti suulises keelekasutuses, on kõige tavalisem, et lause referaatosa on deiktiliselt iseseisev ega sõltu saateväljendi ajakasutusest, nii et referaadis kasutatava oleviku arvamine ajaloolise oleviku hulka ei oleks ehk päris kohane. “Eesti keele grammatika” terminoloogiat kasutades iseloomustab suulist narratiivi siirdkõne, mis kujutab endast refereeritavakeskse

deiksisega kõrvallauset, mis on kaudkõnele sarnaselt saatelausega sidesõnaliselt seotud (EKG II, 295).

Kõige sagedamini kasutataksegi referaadis olevikku, kokku 92 lauses (vt tabel 2). Minevikuaegu kasutati ainult 14 lauses.

Personaalsetes ning vahendatud narratiivides oli referaadist tingitud olevikku enam-vähem ühepalju, vastavalt 10% ja 13% kõigist lausetest.

Kokkuvõttes võib öelda, et erinevalt Biberi väidetust kasutatakse eesti narratiivides olevikku suhteliselt sageli; seda nii ilukirjandusproosas kui suulistes narratiivides.

Olevikku kasutatakse lisaks üldisele olevikuajale veel minevikule viitamisel (ajalooline olevik). Ajaloolist olevikku kasutatakse peamiselt personaalsetes narratiivides ning neis narratiivides, kus ei ole kasutatud teksti vahendatusele viitavaid ajavorme (kindla kõneviisi enneminevikku, *nud*-partitsiipi).

Biberi andmetega võrreldes on aga ilmselt tähtsaim olevikuaja sagedase kasutamise põhjus referaat. Referaati kasutatakse suulistes narratiivides väga sagedasti ning kuna eesti keeles referaatos ei sõltu saateväljendi ajavormist, on referaadis oleviku kasutamine valdav. Olulist vahet personaalsete ning vahendatud narratiivide vahel me ei leidnud.

3.3. Verbivalik

Narratiivides on kesksel kohal *tegevus* (Gülich ja Quasthoff 1985: 170–171). Tegevust väljendatakse keeles tavaliselt tegusõnade (verbide) abil. Seetõttu oleks huvitav teada, milliseid verbe kasutatakse narratiivides kõige sagedamini – see ütleks ehk midagi ka selle kohta, millistest tegevustest kõneldakse narratiivides kõige sagedamini (millised tegevused on narratiivides kõige sagedasemad). Kas verbivalikus on erinevusi narratiivsete ja mittenarratiivsete tekstide vahel? D. Biberi andmetel kasutatakse narratiivides sagedamini kõnelemist väljendavaid avalikke verbe, nt *tell*, *speak*, *say*, *explain*. Kas see kehtib ka eestikeelsetes suulistes narratiivides?

Neile küsimustele vastamiseks analüüsisime 902 narratiivides kasutatud verbi. Kuna sõnavaraliselt on pilt kirju ja materjali

suurte üldistuste tegemiseks väga vähe, toome välja ainult mõningad tendentsid, mis võiksid narratiivis tähendust omada.

Kõige sagedamini kasutatav verb on narratiivides nagu teisteski tekstitüüpides² *olema* (208 kasutusjuhtu), see töötab narratiivides nii põhiverbina kui (veelgi sagedamini) abiverbina. Ülejäänud vähemalt 10 korda esinenud verbidest saame järgmise sagedussõnastiku:

olema 208	minema 29	sõitma 16
tulema 44	rääkima 25	hakkama 13
ütleva 38	vaatama 25	tahtma 12
saama 34	teadma 23	võtma 12
käima 32	pidama 16	nägema 11
tegema 30	mõtleva 16	laskma 11

Esimesed 18 verbi moodustavad kokku 64% kõigist narratiivis kasutatud verbidest. Verb *olema* üksi moodustab juba kõigist kasutatud verbidest 23%. Sageduselt järgmine, *tulema*, aga ainult 5%. Seega ei ole võimalik väita, et narratiivides esineks mingit verbi peale *olema* silmatorkavalt sageli.

Küll aga eristuvad verbide hulgest kaks suurt tähendusrühma: liikumisverbid (*tulema*, *minema*, *käima*, *sõitma*) ning ütlemist väljendavad ning taju- ja tunnetusverbid (*ütleva*, *rääkima*, *vaatama*, *teadma*, *mõtleva*, *nägema*).

Ütlemist väljendavaid verbe (*ütleva*, *rääkima*) oli 18 sagedasema verbi kasutuskordade hulgas kokku 63. Neid verbe võime Biberi terminoloogia järgi (Biber 1988: 242) nimetada ka avalikeks verbideks (*public verbs*), need on verbid, mis tähistavad avalikult jälgitavat tegevust. Selliste verbide kasutamine iseloomustab Biberi (1988: 137) andmetel ka ingliskeelseid narratiive. Ent lisaks neile kasutati eestikeelsetes narratiivides ohtralt taju- ja tunnetusverbe (*vaatama*, *teadma*, *mõtleva*, *nägema*, *tahtma*), neid oli 18 sagadasema verbi kasutuskordade hulgas 64. Neid verbe nimetab Biber terminiga *private verbs* (vt Biber 1988: 242) ning need tähistavad väljastpoolt jälgitamatu mõttetegevust, tunnetust. Biberi uurimuse lõpus avaldatud lisast 3 (lk 246–270) võib näha, et neid verbe kasutatakse enim silmast silma vestlustes

² Vt nt www.cl.ut.ee/ee/tulemusi/sag_lem_1000.kogu.

ning telefonikõnedes. Seega kasutatakse neid kõige sagedamini spontaansetes suulistes tekstides, kust on ju pärit ka meie analüüsitud narratiivid.

Ütlemist väljendavaid ning tunnetusverbe kasutatakse eelkõige referaadi saatelauses (vt näited 20 ja 21 eespool). Kuna referaati esineb narratiivides rohkelt, on see tulemus ka küllalt ootuspärane.

Lisaks võib veel märgata, et modaalverbide osakaal on suhteliselt väike: *saama* esines 34 lauses, *pidama* 16 lauses, *jõudma* ainult 7 lauses. (Neist *saama* ja *jõudma* võivad esineda ka liikumisverbi tähenduses, st mitte modaalverbi tähenduses.) Kirjakeele korpusega võrrelda on kahjuks neid arve väga raske, kuna mahud on väga erinevad. Kui siiski võrrelda näiteks verbide sagedusjärjestust, siis seal on modaalverbe kõige sagedasemate verbide hulgas märksa rohkem: *olemale* järgneb *võima*, *saama*, *omama*, *pidama*, *tulema*, millest vaid *omama* ei ole modaalverb, samuti *tulema* põhitähenduses.

Liikumisverbe oli kasutatud kokku 121 korral (*tulema*, *käima*, *minema*, *sõitma*), seega märkimisväärse osana.

Ka eesti ilukirjandusproosa autorikõnes (Kaasik, Tuldava, Villup, Ääremaa 1977: 17–67) võib esile tõsta liikumiverbide suuremat esinemissagedust võrreldes eesti kirjakeele korpuse andmetega: *minema* ja *tulema* olid *olema* järel kõige sagedasemad verbid ilukirjandusproosas.

tulema, mis kirjakeeles võib samuti töötada modaalverbina, kasutatakse suulistes narratiivides põhitähenduses, st liikumisverbi tähenduses (nt *ja viie minuti pärast tuleb Priit koju*). Modaalverbina kasutati verbi *tulema* vaid ühel korral.

Liikumisverbidel on narratiivides eriline roll, kuna need tähistavad aktiivset ja agenttiivset tegutsemist: liikumine ei toimu iseenesest, vaid kellegi (üldjuhul liikuja enda) tahtest sõltuvalt.

Liikumisverbide kinnistumisele narratiivses tekstitüübis viitavad ka sellised kasutusjuhud, kus liikumisverb markeerib vaid tegevusele suundumist, tegevuse algust (nagu ka faasiverbid, mille ülesandeks on väljendada tegevuse algust või lõppu, vt EKG II: 20 ja näide 24). Tegevus ise, mis võiks ju tähtsamgi olla, kuna kannab põhitähendust, on tavaliselt *ma*-infinitiivis. Samas

on liikumise tähendus neis lausetes säilinud, liikumisverbid ei tööta siin puhaste faasiverbidena:

(22) siis **läksin** tädi poole **õmblema** kunagi, (.)

Seosele faasiverbidega viitavad ka analoogilised konstruktsioonid verbiga *hakkama*, mida võib ilmselt kahtlusteta pidada faasiverbiks (näide 24).

Neid konstruktsioone iseloomustab tegevuse alguse rõhutamine – pikaajaline tegevus või protsess ise ei ole piisav sündmus narratiivi seisukohalt, kuna seal puudub muutuse moment. Seetõttu rõhutatakse sellele tegevusele suundumist ning kasutatakse selleks sageli liikumisverbe, mis toovad muutumise, liikumise, st tegevuse hästi esile (näited 22 ja 23). Lisaks osutab ka *ma*-infinitiiv, mis ajalooliselt on illatiiv, tegevusele suundumisele, selle algusmomendile.

(23) jaa=ja **lähen**=s mina politseijaoskonda **tõestama**

(24) ja=siss (1.0) eh (.) noh mina **hakkasin** seda noormeest **vaatama**, se **hakkas** ka mind **vaatama**. (.)

Narratiivis võidakse kasutada ka *ma*-infinitiivi üksi, nagu näites (25). Selline kasutus on suulistes narratiivides väga harv, ent sagedamini esineb seda muinasjuttudes ja anekdootides. Kas võime seda pidada konstruktsiooni liikumisverb või *hakkama* + *ma*-infinitiiv elliptiliseks variandiks või iseseisvaks ja võib-olla küllalt vanakski narratiivi nähtuseks, pole selge. Antud näites on aga selgelt esil muutuse moment, selle poolest sarnaneb *ma*-infinitiivi iseseisev kasutus eespool vaatluse all olnud konstruktsiooniga.

(25) juhtus selline häda=et. (.) auto järsku **seisma**. (.)

Kokkuvõtteks võime öelda, et verbivalikus torkavad suuliste narratiivide puhul silma:

- 1) sage liikumisverbide kasutus. Liikumisverbid osutavad aktiivsele tegevusele, muutusele ning on seetõttu narratiivi seisukohalt tähtsad;
- 2) ka Biberi poolt märgitud ütlemit väljendavate verbide kasutus, millele võime lisada veel taju- ja tunnetusverbid.

Mõlemat verbide klassi saab seostada referaadi rohke kasutamiseга suulistes narratiivides.

3.4. Sõnajärg

Biber (1988) ei ole oma uurimuses sõnajärge vaadelnud, ent sõnajärje uurijad on mitmetes keeltes täheldanud, et narratiivides kasutatakse sagedamini predikaadiga algavaid lauseid. Seda nähtust on leitud vanainglise keelest (Luraghi 1995; Hopper 1979, 1987), vanaskandinaavia ja ülemsaksa keelest (Hopper 1987), 17. sajandi hispaania keelest ja Piibli heebrea keelest (Myhill 1992), aga ka üsna eksootilistest keeltest nagu tzotzili keel ja chorti keel (Myhill 1992), malai keelest (Hopper 1987) ja mõningatest austroneesia keeltest (Quakenbush 1992), niisiis tüpoloogiliselt väga erinevatest keeltest. John Myhill (1992) kinnitab, et predikaadialgulised laused on seotud ajaliselt üksteisele järjestatud lausetega, s.t narratiivi sündmusliiniga (esiplaani-informatsiooniga). Seega ei saa me seda nähtust pidada narratiivi seisukohalt ebaoluliseks või kõrvaliseks.

Ka eestikeelsetes suulistes narratiivides kaldutakse rohkem kasutama predikaadiga algavaid lauseid kui teistes tekstitüüpides. Nii on meie materjalis 787st predikaatverbi sisaldavast lausest 31% verbialgulised. L. Lindströmi varasemate andmete järgi on mõningates narratiivsetes allkeeltes predikaadiga algavate lausete osakaal veelgi suurem: Võru murde suulistes narratiivides algas 43% ning Internetist pärit kirjalikes anekdootides 42% lausetest predikaadiga (Lindström 2000: 193–195; 1999, 37–40). Võrdluseks: mittenarratiivsetes keskmurde suulistes tekstides oli see protsent 21 (Võik 1990) ning ajakirjanduslikes ning populaartheaduslikes kirjalikes tarbetekstides vaid 18 (Tael 1988).

Nii Võru murde tekstid kui anekdoodid sisaldasid rohkem vahendatud ning eriti pärimuslikke tekste, seetõttu võiks järelda, et nähtus on vahendatud narratiividele iseloomulik. Käesoleva artikli aluseks olev materjal seda aga ei kinnita: predikaadiga algavaid lauseid on nii vahendatud kui personaalsetes narratiivides enam-vähem ühepalju, vastavalt 31% ja 30%.

Me ei hakka käesolevas uurimuses täpsemalt vaatlema iga predikaadialgulise lausemalli funktsioone narratiivis eraldi, kuna

sellest võib lugeda mujalt (Lindström 1999, Lindström 2000). Toome välja vaid kaks kõige tähtsamat predikaadialguliste lausete kasutamise põhjust.

1. Verb satub lauses esimesele positsioonile subjekti ellipsi tõttu. See on statistiliselt valdav verbialguliste lausete kasutamise põhjus, kõige valdavam sõnajärgemall on predikaat + laiend (sihitis, määrus või öeldistäide, kokku 16% lausetest), mida esineb pisut sagedamini vahendatud narratiivides. Küllalt palju on ka ainult predikaadist koosnevaid lauseid (10% lausetes), mida on jälle personaalsetes narratiivides rohkem kui vahendatud narratiivides. Niisugused predikaadialgulised laused saavad võimalikuks eelkõige seetõttu, et agent, narratiivis toimuvate tegevuste sooritaja, jääb pikaks ajaks samaks. Sellised laused on kõige tüüpilisemad tegevust edasiviivad laused narratiivis, vt näide (26). Nad võivad sisaldada nii esiplaani-informatsiooni kui taustinformatsiooni.

(26) ostis siis viimase suure triikimislaua,
tuli koju,
oli lõpp õnnes,
pakkis lahti,
pani üles,

2. Teine osa predikaadialgulistest lausetest on sellised, mille puhul öeldis paikneb lause alguses ning alus on lauses tagapool. Sellistes lausetes on tavaliselt alus tuntud, enamasti ka asesõnaline. Seega ei ole tegemist aluse omadustest tingitud pöördjärjega (st alus ei ole uus info lauses või abstraktne), mis on eesti keeles (ja eriti suulises keelekasutuses) üks põhilisi aluse ja öeldise inversiooni põhjusi (Huomo 1994: 35; Tael 1988: 12). Arvesse ei tule ka teine tavaline inversiooni põhjus, mis on eriti oluline kirjakeeles – *verb teisel positsioonil* printsiip (Tael 1988: 40), kuna predikaatverb on esimesel positsioonil.

Näiteks järgmises lühikeses narratiivis (27) on kaks predikaadialgulist aluse ja öeldise inversiooniga lauset, a ja e, kus lause aluseks on *mina*, st alus on tuntud ja asesõnaline.

(27) a) lähen tead=sis mina kurat
b) ja vaatan=et (.)
c) vaatan=et tead

- d) sendmail on jumalast ära surnud (...)
- e) ja tegin mina jälle sendmailile restardi
- f) ja kõik läks jälle käima

Miks kasutatakse taolisi predikaadiga algavaid inverteeritud lauseid? Näib, et predikaadialguliste lausete peamine ülesanne on tõsta narratiivis esile tegevust, muutumist, seega narratiivi seisukohalt kõige tähtsat. Nimelt kannab predikaatverb tegevuse põhitähendust. Lause algust võib aga pidada väga tundlikuks kohaks lauses; just siin võib paikneda näiteks kontrastiivne rõhk, kui tegemist on vastandamisega. Niisiis, predikaatverbi asetamisega lause algusesse muudetakse predikaatverb rõhuliseks, tuuakse see paremini esile, ning selle kaudu rõhutatakse kogu lausega väljendatavat tegevust.

Seesuguseud predikaadialgulisi lauseid kasutatakse nii personaalsetes kui ka vahendatud narratiivides enam-vähem ühepalju. Tänapäeva narratiivides paiknevad sellised predikaadialgulised laused narratiivi rõhulistel, tähtsatel kohtadel, nt narratiivi tegevustiku algul ning tegevustiku arengu tähtsamate etappide algul. Seetõttu võib arvata, et nende lausete üks funktsioon on ka narratiivi liigendamine. Osutatakse sündmustiku tähtsamatele punktidele: tõstetakse esile narratiivi seisukohalt olulisemaid, muutusi sisaldavaid tegevusi.

Näites (27) on selline lause narratiivi esimene lause (a), millega sündmustik algab. Teine predikaadialguline aluse ja öeldise inversiooniga lause (e) paikneb narratiivi kulminatsiooni osas, kus saabub olukorrale lahendus, seega samuti teksti seisukohast väga olulises positsioonis.

Niisuguse sõnajärje kasutamine ei ole narratiivis obligatoorne (st ei esine väga sageli, kokku vaid 3–4% lausetest), ent on üks vahendeid, millega antakse märku, et tegu on just narratiiviga.

Millised tegurid lisaks narratiivsele tekstiüübile võiksid sellise sõnajärje kasutamist narratiivis mõjutada, pole selge. Võimalik, et mõjutajaks on veel narratiivi esitaja omadused (suhtlemisanne, narratiivide esitamise oskus ning kogemused).

Kokkuvõte

Käesolev uurimus erineb mitmeti D. Biberi (1988) poolt tehtud statistilisest uurimusest. Statistilised järeldused on tehtud küllalt väikse materjalikogu põhjal ning neid ei saa seetõttu väga veenvateks pidada. Seda puudust oleme üritanud korvata mikroanalüüsiga, et leida uuritud nähtuste esinemise põhjused ja tingimused. Vaatlesime kolme Biberi poolt esitatud valdkonda, mille puhul narratiivil on omad eelistused: pronoomenite kasutust, aegade kasutust, verbivalikut; lisaks neile veel sõnajärge.

Selgub, et võrreldes Biberi andmetega on eesti suulistes narratiivides statistilised eelistused teistsugused. Selle üheks põhjuseks on kindlasti erinev uurimismaterjal: Biberi järeldused narratiivsete tekstide kohta põhinevad ilukirjandusel, meie järeldused suulistel narratiividel. Kohati ilmnevad ka erinevused eesti ja inglise keele vahel: eesti keeles kasutatakse ka ilukirjandusproosas J. Tuldava (1978) andmetel enam olevikku kui inglise keeles.

Statistilised eelistused võivad erineda ka sõltuvalt sellest, mis tüüpi narratiiviga on tegemist (personaalne või vahendatud narratiiv) ning missuguse narratiiviosaga on tegemist (esiplaanivõi taustinformatsioon).

Eesti suuliste narratiivide erijooned võime kokkuvõttes siduda nelja suure valdkonnaga. Kaks neist tulenevad juba narratiivi definitsioonist, need on narratiivi minevikulisus ning tegevuse esiletõstmine. Kolmas suur valdkond on seotud tekstide allikaga: kas tekstid on vahendatud või mitte, neljandaks mõjutab ka tekstide suulisus ja seotus suhtlussituatsiooniga, ka argisus, st mitteformaalne suhtlussituatsioon.

1. Minevikulisus. Minevikulisusest on tingitud rohke mineviku- aegade kasutus, lisaks sellele ka minevikule viitava ajaloolise oleviku kasutus.

Minevikuaegade kasutusega on väga tihedalt seotud vahendatus: teatud minevikuvormid (kindla kõneviisi enneminevik, *nud*-partitsiip) on omandanud narratiivis vahendatuse tähenduse. Kui kindla kõneviisi enneminevikku võidakse mõningatel juhtu-

del kasutada ka vahendatuse lisatähenduseta, siis iseseisvat *nud*-partitsiipi kasutatakse ainult vahendatuse märkimiseks.

2. Vahendamine. Vahendatusest on tingitud ka pronoomenite valik: kui vahendatud narratiivides viidatakse peamiselt 3. isikule, siis personaalsetes narratiivides on keskmes enamasti kõneleja (= sündmustes osalenu), keda tähistab 1. isiku pronoomen. Vahendamisega on seotud ka referaat (teksti, tunnete, mõtete vahendamine) ning sellega seotud rohke ütlemit väljendavate verbide (ning osalt ka taju- ja tunnetusverbide) kasutus.

3. Tegevuse esiletõstmine. Tegevuse esiletõstmisest narratiivis on tingitud liikumisverbide suhteliselt sage kasutamine ning liikumisverbidega seotud konstruktsioonide (liikumisverb + *ma*-infinitiiv) kasutamine.

Tegevuse esiletõstmisest on tingitud ka predikaadialguliste lausete suhteline rohkus narratiivis (võrreldes teiste tekstitüüpidega).

4. Tekstide suulisus ja argisus. Lisaks on näha, et ka tekstide suulisusel / spontaansusel ja argisusel on oma mõju narratiivi keelekasutusele. See ilmneb näiteks verbivalikus: narratiivis kasutatakse ohtralt taju- ja tunnetusverbe (Biber: *private verbs*), mis Biberi uurimuse põhjal on iseloomulikud pigem silmast silma vestlustele ning argistele telefonikõnedele.

Ka 1. isiku pronoomenite sage kasutus on mõnevõrra tingitud suhtlussituatsioonist ning on seega silmast silma vestlustele iseloomulik.

Uuritud narratiivides kasutatavad vahendatusele viitavad verbivormid on iseloomulikud mitteformaalsetele tekstidele (kindla kõneviisi enneminevik, *nud*-partitsiip), samas kui P. Toometi andmetel formaalsetele tekstidele iseloomulik *vat*-tunnuseline kaudne kõneviis puudub.

KIRJANDUS

- Biber, Douglas 1988.** Variation across Speech and Writing. Cambridge: Cambridge University Press.
- Brown, Gillian; Yule, George 1983.** Discourse Analysis. Cambridge: Cambridge University Press.
- Chafe, Wallace 1994.** Discourse, Consciousness, and Time. The University of Chicago Press.
- EKG I = Mati Ereht, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael ja Silvi Vare 1995.** Eesti keele grammatika I. Morfologia. Sõnamoodustus. Tallinn.
- EKG II = Mati Ereht, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael ja Silvi Vare 1993.** Eesti keele grammatika II. Süntaks. Lisa: kiri. Tallinn.
- Gülich, Elisabeth; Quasthoff, Uta M. 1985.** Narrative analysis. – Handbook of Discourse Analysis, Vol. 2. Ed. T. A. van Dijk. London. 169–197.
- Hopper, Paul J. 1979.** Aspect and foregrounding in discourse. – Syntax and Semantics, Vol 12. Discourse and Syntax. Ed. T. Givon. New York: Academic Press. 213–241.
- Hopper, Paul J. 1987.** Stability and change in VN/NV alternating languages: a study in pragmatics and linguistic typology. – The Pragmatic Perspective. Selected Papers from the 1985 International Pragmatics Conference. Eds. J. Verschueren, M. Bertucelli-Papi. Amsterdam/Philadelphia. 455–476.
- Huumo, Tuomas 1994.** Näkökulmia suomen ja viron sanajärjestyseroihin. – Lähivertailuja 8. Suomalais–virolainen kontrastiivinen seminaari Hailuodossa 7.–9.5.1994. Toim. H. Sulkala, H. Laanekask. Oulu. 21–39.
- Kaasik, Ü.; Tuldava, J.; Villup, A.; Ääremaa, K. 1977.** Eesti tänapäeva ilukirjandusproosa autorikõne lekseemide sagedussõnastik. – Töid keelestatistika alalt II. Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 413. 5–140.
- Labov, William 1972.** The Transformation of experience in narrative syntax. – Language in the Inner City. Philadelphia. 354–396.
- Labov, William; Waletzky, Joshua 1967.** Narrative analysis: oral versions of personal experience. – Essays on the Verbal and Visual Arts. Ed. J. Helm. Seattle/London. 12–44.
- Lindström, Liina 2000.** Narratiiv ja selle sõnajärg. – Keel ja Kirjandus 3, 190–200.

- Lindström, Liina 1999.** Sõnajärg eesti narratiivides. Magistritöö. Käsikiri Tartu Ülikooli eesti keele õppetoolis.
- Luraghi, Silvia 1995.** The pragmatics of verb initial sentences in some ancient Indo-European Languages. – *Word Order in Discourse. Typological Studies in Language*, Vol. 30. Eds. P. Downing, M. Noonan. Benjamins. 355–386.
- Muizniece, Liena; Metslang, Helle; Pajusalu, Karl 1999a.** Past participle finitization in Estonian and Latvian. – *Estonian: Typological Studies III*. Ed. M. Erelt. Tartu. 128–157.
- Muizniece, Liena, Metslang, Helle; Pajusalu, Karl 1999b.** Eesti ja läti keele mineviku partitsiibi finiidistumine. – *Keel ja Kirjandus* 8, 522–534.
- Myhill, John 1992.** Word order and temporal sequencing. – *Pragmatics of Word Order Flexibility*. Ed. D. Payne. Benjamins. 265–278.
- Quakenbush, J. Stephen 1992.** Word order and discourse type: an Austronesian example. – *Pragmatics of Word Order Flexibility*. Ed. D. Payne. Benjamins. 279–304.
- Schiffrin, Deborah 1981.** Tense variation in narrative. – *Language* 57 (1), 45–62.
- Schiffrin, Deborah 1987.** *Discourse Markers*. Cambridge University Press.
- Tael, Kaja 1988.** Sõnajärjemallid eesti keeles (võrrelduna soome keelega). Tallinn.
- Toomet, Piret 1999.** Kaudne kõneviis tänapäeva eesti keele suulistes tekstides. Magistritöö. Käsikiri Tartu Ülikooli eesti keele õppetoolis.
- Toomet, Piret 2000.** Mõnest kaudsuse väljendamise võimalusest tänapäeva eesti keeles – *Keel ja Kirjandus* 4, 251–259.
- Tuldava, J. 1978.** Sõnavormide esinemus eestikeelses tekstis. – Eesti keele sõnavarastatistika probleeme. Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 446, Tartu. 107–126.
- Võik, Ilona 1990.** Spontaanse kõne süntaktilisi erijooni. Diplomitöö. Käsikiri Tartu Ülikooli eesti keele õppetoolis.
- Wolfson, Nessa 1979.** The Conversational historical present alternation. – *Language* 55, 168–182.

ISSN 1406-0183
ISBN 9985-4-0165-4